

4×12 MONDAT

Elemzések

Medve Anna – Farkas Judit – Szabó Veronika

Iskolakultúra-könyvek 40.

Sorozatszerkesztő: Géczi János

4×12 MONDAT ELEMZÉSEK

Medve Anna – Farkas Judit – Szabó Veronika

iskolakultúra

Iskolakultúra, Veszprém, 2010

ISBN 978 963 693 085 1

ISSN 1586-202X

© 2010 Medve Anna – Farkas Judit – Szabó Veronika

Főszerkesztő: Géczi János
Szerkesztő: Szépe György
Lektorálta: Alberti Gábor

© 2010 Iskolakultúra

Kiadja a Gondolat Kiadó
Nyomdai előkészítés VEGA²⁰⁰⁰ Bt.

www.iskolakultura.hu
www.gondolatkiado.hu

TARTALOM

AZ OLVASÓHOZ	7
ALKALMAZOTT JELEK, RÖVIDÍTÉSEK	11
1. FEJEZET . EGY IGAZÁN EGYSZERŰ, DE NEM ÉRDEKTELEN MONDAT	14
HAGYOMÁNYOS	14
GENERATÍV	15
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	26
KÖZÉPISKOLAI	31
2. FEJEZET. FURCSA VISELKEDÉSŰ ALAPTAGOK, REJTŐZKÖDŐ BŐVÍTMÉNYEK	36
HAGYOMÁNYOS	36
GENERATÍV	37
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	46
KÖZÉPISKOLAI	51
3. FEJEZET. ELDÖNTENDŐ KÉRDÉS NÉVSZÓI ÁLLÍTMÁNNYAL ÉS TÖBBSZÖRÖS	58
BIRTOKOSSAL	
HAGYOMÁNYOS	58
GENERATÍV	60
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	65
KÖZÉPISKOLAI	69
4. FEJEZET. KÉTÉRTELMŰ, ÉS MÉG CSAK NEM IS SEMLEGES	76
HAGYOMÁNYOS	76
GENERATÍV	77
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	83
KÖZÉPISKOLAI	84
5. FEJEZET. SEGÉDIGE, RAGOZOTT INFINITÍVUSZ, KÓBORLÓ IGEKÖTŐ	93
HAGYOMÁNYOS	93
GENERATÍV	94
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	98
KÖZÉPISKOLAI	100
6. FEJEZET. KÉRDÉSES MONDAT	109
HAGYOMÁNYOS	109
GENERATÍV	109
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	114
KÖZÉPISKOLAI	116

7. FEJEZET. SAJÁTOS ÉRTELMEZÉSEK ÍNYENCEKNEK	124
HAGYOMÁNYOS	124
GENERATÍV	124
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	126
KÖZÉPISKOLAI	128
8. FEJEZET. EGY LÁTSZÓLAG ÉS EGY VALÓBAN IGE NÉLKÜLI MONDAT	134
HAGYOMÁNYOS	134
GENERATÍV	134
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	137
KÖZÉPISKOLAI	138
9. FEJEZET. HÁROM AZ EGYBEN, AVAGY KIHEZ IS TARTOZIK A BŐVÍTMÉNY?	141
HAGYOMÁNYOS	141
GENERATÍV	142
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	145
KÖZÉPISKOLAI	146
10. FEJEZET. ALÁRENDELÉS, KÖTŐSZÓ, UTALÓSZÓ	155
HAGYOMÁNYOS	155
GENERATÍV	157
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	164
KÖZÉPISKOLAI	166
11. FEJEZET. CSUPÁN MELLÉRENDELÜNK	177
HAGYOMÁNYOS	177
GENERATÍV	178
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	179
KÖZÉPISKOLAI	180
12. FEJEZET. ALÁ-ÉS MELLÉRENDELÉS, EXTRÁKKAL	189
HAGYOMÁNYOS	189
GENERATÍV	190
ÁLTALÁNOS ISKOLAI	192
KÖZÉPISKOLAI	195
ZÁRSZÓ HELYETT	204
JEGYZET	205
IRODALOM	207

„NINCSEN KIRÁLYI ÚT!”

AZ OLVASÓHOZ

1. AZ UTAKRÓL

Több hiányt szeretnénk felszámolni több elemzési modell eszközeit bemutató könyvükkel: az oktatásban mintául szolgáló grammatikai elemzéseket, valamint javaslatot a modern nyelvészet közvetlen oktatási hasznosítására. A cím 12 mondat négyféle elemzésére utal. Elsősorban a mondatelemzés területén kívánunk tehát gyakorlati segítséget nyújtani a pedagógusoknak és a tanárjelölteknek, valamint betekintést az érdeklődőknek. Az egyik elemzési keretül szolgáló modell (a generatív) univerzális jellegéből adódóan azonban a grammatika egyéb területeire, sőt a pragmatikára és a kommunikációelméletre is kiterjednek az elemzések. Úgy véljük, hogy a lehetőség megvan, de az eszköztár hiányzik a közoktatásban és a pedagógus-képzésben a különféle nyelvészeti paradigmák megjelenésére. Kötetünk ezt az eszköztárat szeretné megalapozni.

A tanárképzésben vagy a hagyományos, vagy a modern (generatív) mondatelemzési keretben dolgoznak a tanárjelöltek (ez nem jelenti azt, hogy valamennyi elméleti ismeretük ne lenne a másiktól), a gyakorló pedagógusok is vagy az egyik, vagy a másik modell ismeretében tanítanak. Könyvünk tehát egyrészt a tanárképzés szereplőihez (oktatókhoz és hallgatókhoz), másrészt a közoktatásban dolgozó magyartanárokhoz szólva – akik (gyakran aktív) részesei a grammatikaoktatás megújulásának – igyekszik őket az általuk kevésbé elterjedt eszköztárral biztonságot adóan megismertetni. Egyben összegezzük és a gyakorlatba bevezetve továbbépítjük eddigi munkánk eredményeit, amelyek az Iskolakultúra Könyvek *Anyanyelvi nevelési tanulmányok* sorozatának lapjain jelentek meg e kötet szerzőinek tollából, és amelyek az elmélet – a modellépítés – területén maradtak.

Feltétlenül szükséges, hogy a tanárképzésben részt vevő magyar szakos tanárjelölteknek – akik (a bolognai rendszer képzési szintjeinek megnevezését használva) BA-tanulmányaik során vagy a hagyományos, vagy a modern nyelvészet elemzési technikáit sajátították el – mindkét modell területén biztonságot adó kompetenciáik legyenek. Ezt a magyartanári képesítési követelmények explicit módon meg is fogalmazták.

Az elméleti tudás megszerzéséhez megfelelő szakirodalom áll rendelkezésre évek óta. A hagyományos irányzat szellemében született munkák közül a Keszler Borbála szerkesztette *Magyar grammatikát* (2000) vettük alapul. A generatív mondattan területén az oktatási (tanárképzési) céllal született *Generatív grammatikai gyakorlókönyv*ben bemutatott modellre (Alberti Gábor és Medve Anna, 2002 és 2005), valamint annak közoktatásban alkalmazható változatára támaszkodunk, amely szintén a pécsi team keretében jött létre alapvetően Farkas Judit munkájának köszönhetően (Farkas, B.Nagy és Medve 2007).

Léteznek tehát az elméletet bemutató írások, az igénybe vehető technikai segítség azonban igen kevés. A hagyományos modellhez kapcsolódó mondatelemzés alig

található a szakirodalomban, a Keszler Borbála szerkesztette kötet nem tartalmaz teljes ábrázolókat, az említett *Generatív grammatikai gyakorlókönyv* (a későbbiekben: GGG) több száz mondatelemzése pedig közvetlenül nem fordítható át az oktatási gyakorlatba. Könyvünk az eredeti modell két didaktizált és egyszerűsített változatát is bemutatja mondatelemzések példájával.

A 14–18 éves korosztály számára az eredetivel homomorf (csak a részleteket elhagyó, tehát alak és jelentés kapcsolatáról kevesebb információt hordozó) modellben megvalósítható mondatelemző technika elsajátítását ajánljuk. Az eredeti, tudományos modell ilyen célú egyszerűsítése az elmélet szintjén már megtörtént, mint azt említettük. A jelen kötet a gyakorlati alkalmazást szeretné segíteni konkrét, annotált mondatelemzések kapcsán.

Az alapfokú oktatás számára készített modellünk szintén maximálisan vállalható a modern nyelvészet színterén is: az elemzések magasabb szintjén semmiféle „visszavonást” nem igényelnek, anélkül finomíthatóak, hogy ellent kellene mondani bármely addigi állításunknak. Ebben a 10-14 éveseknek szánt változatban a korrekt, de kellőképpen egyszerű mondatelemzési technika bemutatásán kívül a nyelvről való gondolkodásnak konzekvens, az állításokat igazolni tudó, az ehhez szükséges formalizmusokat használni képes, a nyelvvel való tevékenységnek a későbbi tanulmányokhoz alapul szolgáló formáit is segítjük kialakítani. A fejlődés-lélektani szempontoknak megfelelően a nyelvi anyaggal, kisebb mértékben a szimbólumokkal való manipuláció a preferált tevékenység. A generatív paradigmából annak minden elmélet által elfogadott alapjaira, a nativizmusra és a kompetencia-fogalomra támaszkodnak az elemzések, amelyek előkészítik a közvetlen összetevős eljárást, a szórendi átalakítások módszerét alkalmazzák, bemutatva ez utóbbi hatását a mondat jelentésére. Semleges mondatok ágrajzát készítjük el, de a modell alkalmas a nem-semleges mondatok ábrázolására is, a kettő közötti különbség megmutatására. A nem-semleges mondatban a vastagított vonallal jelölt állítmány előtt sok, sajátos többlet-jelentést hordozó bővítmény állhat. A mi ágrajzainkon a vastag vonal előtt csak azok a mondatrészek állnak tehát, amelyeknek a semleges mondatban (is) ott a helyük.

Az általános iskolásoknak szánt elemzések eltérnek a többitől abban a tekintetben, hogy itt szerepelnek az ágrajok elkészítésén kívül más javasolt elemzési tevékenységek is. Ezzel azt kívántuk hangsúlyozni, hogy ezen az iskolafokon nagyon fontosnak tartjuk a szimbólummanipuláción kívül (és talán az előtt is) magával a nyelvi anyaggal való különféle tevékenységet. Ezeket a gyakorlatokat is elemzésnek tartjuk, hiszen hangalak és jelentés kapcsolatának szabályszerűségeire világítanak rá. Jelentőségüket abban is látjuk, hogy az ilyen szellemű elemzéseknek nincs hagyománya az alapfokú oktatásban. A középfok számára szánt hasonló tevékenységeket tartalmaz *Medve – Sz. Hegedűs*, 2006.

A könyv azonos mondatok különféle elemzéseiből áll tehát, ezek anyaga megfelel a közoktatási követelményeknek. 12 fejezetben 12x4 részletesen annotált – magyarázott, algoritmizált, kitekintéseket tartalmazó – mondatelemzést talál az olvasó. A kiindulást mindig a teljes generatív modellben történő elemzés képezi. A másik az ennek megfelelő elemzés hagyományos keretek között, a harmadik és negyedik pedig a generatív megközelítés közoktatási változatait mutatja be a szükséges egyszerűsítéssel az eszközökben és a nyelvi anyagban.

A könyvtől reményeink és céljaink szerint a konkrét diszciplinán (magyar mondat-tan) és a konkrét célközönségen (magyartanárok és tanárjelöltek) túlmutató hatások és alkalmazások is várhatók.

A diszciplináris MA (mester-)képzés hallgatói – a jövődő nyelvészek – számára is hasznosítható a kötet anyaga. Egy modell és lehetséges transzformációi a bölcsész szakos hallgatók képzésének is részét alkotják, és a nyelvészek érdeklődésére is számot tarthatnak.

A kötet anyagáról és annak bármiféle kapcsolódásáról folyó diskurzus segítésére internetes portált szándékozunk működtetni.

2. AZ ÚTON JÁRÁSRÓL

Tekintsük tehát a részleteket!

1. Kötetünk a pedagógusokhoz és a tanárjelöltekhez szól, nem javasoljuk, hogy az elemzéseket közvetlenül alkalmazzák az oktatásban. A mondatok amolyan „állatorvosi lovak”: azon igyekeztünk, hogy lehetőleg minden, az oktatás valamely szintjén előforduló szerkezet szerepeljen a mondatok valamelyikében. Az ágrajzos elemzések szöveges leírásában mindig felhívjuk a figyelmet arra, hogy melyik szerkezet új és melyik ismeretes már. A tanárra szeretnénk bízni, hogy az aktuális oktatási dokumentumok és saját meglátása szerint azokat a szerkezeteket használja fel, amelyeket fontosnak tart. Mondatainkat azonban úgy fogalmaztuk meg, hogy azok könnyen egyszerűsíthetők és az egyszerűsítés után közvetlenül használhatók legyenek, a pedagógusnak tehát ne kelljen más nyelvi anyagot keresnie. A mondatok tartalmát is igyekeztünk vonzóvá tenni.

2. A hagyományos mondatelemzés esetében egyetlen elemzési variánst adunk. Ebben a keretben ugyanis csak a mondatot alkotó szintagmák bonyolultsági foka és a mondatrész-fogalomkészlet terjedelme növekszik az oktatás folyamán, az eszköztár maga változatlan. Ennek egyik oka az, hogy a szórendi variánsok megkülönböztetésének ágrajzos bemutatása az elemzésnek nem célja. A másik ok abban rejlik, hogy mindig az adott összetevőkből álló mondat felépítéséről ad számot a szerkezeti rajz, nem feltételez a magyar mondatok esetében egy általános és konstans szerkezetet, amelynek lehetőségeit az egyes mondatok különféle módon használják fel; így az általánosnak és az egyesnek az egy reprezentáción való ábrázolása a hagyományos mondatelemzésnek ismét csak nem célja. Itt tehát a pedagógus közvetlenül az alapul vett mondat egyszerűsítésével állapíthatja meg az elemzendő mondatot. Elemzéseink a *Magyar grammatikában* is preferált szemléletben születtek, ahol az alany az állítmány vonzata.

3. A generatív ábrázolat egyetemi változata minden tekintetben és a legapróbb részletig igazodik a keretül választott elmélet szabályaihoz: az X' -elmélethez, a mozgatósokra vonatkozó szabályokhoz, a vonzatok és a szabad bővítmények megkülönböztetéséhez. Számot ad a szórendi változatokról és az azokhoz kapcsolódó szemantikai és hangsúlybeli eltérésekről, valamint feltételezi a magyar mondat általános szerkezetét, s ez le is olvasható a konkrét mondatok ágrajzáról. Az ágrajz tehát egyszerre mutatja a lehetőséget és annak konkrét megvalósulását. Feltünteteti a saját hangalakban meg nem testesülő, de azonosítható jelentéselemeket, ezek az úgynevezett „üres kategóriák”. Elméleti háttérként a következő írásokat javasoljuk: *Alberti*, 2006, *Alberti–Medve*, 2002.

4. A középiskolának szánt modell az előbbi egyszerűsített változata. Minimalizálja az üres kategóriákat, vállalva ezzel, hogy a nem semleges mondatoknak egy szintje – az, amely miatt nem semleges a mondat – már nem igazodik az X^2 -elmülethez (ezzel egyszerűsödik az ágrajz, és nem minden jelentéseltérés válik transzparenssé, ábrázolhatóvá). Kerüli az intuícióellenes megoldásokat (a főnévi csoport szerkezete ezzel szintén egyszerűbb lesz). A javasolt elméleti alap: *Alberti–Fóris*, 2007.

5. Az általános iskolai változat merít Bánréti Zoltán NYKIT (Nyelvtan, kommunikáció, irodalom tizenéveseknek) elnevezésű programjából: csak semleges mondatokat ábrázolunk, és megalapozzuk a közvetlen összetevős elemzéseket. (Ezt az egyes mondatok esetében kifejtjük majd.)

A generatív modellel ellentétben nem a kategóriák (szófajok) szimbólumai jelennek meg az ágrajokon, hanem a mondatrészekéi (szintaktikai funkciók). Ennek didaktikai és szakmai okai is vannak. Szakmailag mindenképpen fontosnak tartjuk a szintaktikai funkciók bemutatását: ezeknek a nyelvben és a nyelvreírásában fontos szerepük van, számos grammatikai szabály vonatkozik-hivatkozik rájuk a magyarban és más nyelvekben egyaránt. Ha azonban az ágrajz csomópontjai kategóriákra vannak megfogalmazva, a mondatrészszerkepeknek külön reprezentációt kellene biztosítani, ami egy mondat elemzését rendkívül hosszadalmassá tenné.

Mondataink nagy része ugyanakkor nem semleges, és ez az általános iskolai elemzések számára nem jobb híján van így. Fontosnak tartjuk a szórendi variánsok létrehozását, a jelentések különbözőségének, szabályszerű eltérésének megfigyeltetését, felkészítve ezzel a tanulókat a magyar szórend szabályainak későbbi explicit megfogalmazására. E tevékenységben szintén nagy szabadságot szánunk a pedagógusoknak, számos lehetőséget ötleteik, céljaik megvalósítására. A szórendi variánsok és azok jelentésének vizsgálata összeköthető a kommunikációs képességek fejlesztésével: a hanglejtés, az intonációs lehetőségek gyakoroltatása, szituációba illesztés szóban és írásban, szituációk és mondatok párosítása, az szóbeli és az írásbeli variánsok lehetőségeinek kipróbálása és összehasonlítása, fordítási gyakorlatok stb. A magyar mondat szerkezet diskurzuserzékenysége kincsesbánya az oktatás számára.

A szórendi átalakítások során az egyik variáns a semleges mondat, amelynek semleges voltát megállapítják a gyerekek, majd ennek a szerkezetét ábrázolják. A folyamat jól fejleszti az érvelési technikákat is, minthogy nem feltétlenül áll elő konszenzus a semleges változatot illetően. Tetejében vannak olyan mondataink, amelyek megtartva a lexikális anyagot (szókészletet) nem „semlegesíthetők”: a semlegesség előállításához ki kell cserélni vagy el kell hagyni bizonyos szavakat. Az ebben a tevékenységben rejlő lehetőségeket és a tevékenység gyakorlati hozadékát az adott mondatok leírásakor be fogjuk mutatni. A semleges forma létrehozása során előálló felismeréseket azonban mindenképpen a megfigyelés szintjén javasoljuk tartani, mindefféle ismeret megtanítása nélkül.

Bánréti Zoltán programjához hasonlóan mi is használjuk az elemi mondat, a bonyolult mondat és a magmondat fogalmát, valamint az ezekkel történő tevékenységek formáit. A mondatok elemzésekor ezeket is bemutatjuk.

Nos hát a hajdani Mesterrel szólva: „Utánunk, olvasó!”

ALKALMAZOTT JELEK, RÖVIDÍTÉSEK

A modellek:

- I. Hagyományos modell
- II. Generatív modell
- III. Általános iskolai modell
- IV. Középiskolai modell

<i>Szimbólum</i>	<i>A modell</i>	<i>Elnevezés / Funkció</i>
	I. III. IV. II.	Függőleges vonal / Kapcsolat jelölése
	III.	Függőleges vastag vonal / Kapcsolat jelölése
	I. III.	Vízszintes vonal / Kapcsolat jelölése
	III.	Szaggyatott vonal / Kapcsolat jelölése
	III.	Pöttyözött vonal / Kapcsolat jelölése
	III.	Nyíl
	I.	Következtető utótagú mellérendelés
	I.	Magyarázó utótagú mellérendelés
	I.	Ellentétes mellérendelés
	I.	Választó mellérendelés
(...)	I. III. IV. II.	Zárójel
[...]	III.	Szögletes zárójel
* (a szerkezet előtt)	III. IV. II.	Agrammatikus szerkezet
,	IV. II.	Vonás
<u>aláhúzás 1</u>	I.	Egy vonalas aláhúzás
<u>aláhúzás 2</u>	I.	Két vonalas aláhúzás
<u>aláhúzás 3</u>	I.	Aláhúzás szaggatott vonallal
<u>aláhúzás 4</u>	I.	Aláhúzás pöttyözött vonallal
<u>aláhúzás 5</u>	I.	Aláhúzás hullámos vonallal
alsó index	III. IV. II.	Alsó index
O	IV. II.	Szabolcsi-féle 'karika': üres, hangalakkal nem rendelkező határozatlan névelő jelölése
1.	I.	Főmondat
1.	I.	Mellékmondat
\emptyset_x	IV. II.	Nyom
Λ	II.	Lambda
\triangle	IV. II.	Háromszög a nem kifejtett szerkezetek jelölésére
♣, ♠, ♥, ♦	IV. II.	máshol kifejtett szerkezetek jelölése
#	I. III. IV. II.	jellegetes emelkedő intonáció, mely után rövid szünetet tartunk
A	I.	Alany
	IV. II.	Melléknév
Á	I. III.	Állítmány
Adv	II. IV.	Határozó(szó)
C	II. IV.	Kötőszó
D	II.	A határozott névelőt tartalmazó determináns
Det	IV. II.	Determináns
F	II.	Fókusz

Fókusz	IV.	Fókusz
H	I.	Határozó
H _a	I.	Aszemantikus (nem pontosan körülhatárolható jelentésű / korábban: állandó) határozó
H _{áll}	I.	Állapothatározó
H _e	I.	Eszközhatározó
H _{eredet}	I.	Eredethatározó
H _{eredm}	I.	Eredményhatározó
H _{fm}	I.	Fok-mértékhatározó
H _h	I.	Helyhatározó
H _i	I.	Időhatározó
H _m	I.	Módhatározó
H _o	I.	Okhatározó
H _r	I.	Részeshatározó
H _t	I.	Társhatározó
Inf	II. IV.	Főnévi igenév
J	I. III.	Jelző
J _b	I.	Birtokos jelző
J _{ért}	I.	Értelmező jelző
J _{kij}	I. III.	Kijelölő jelző
J _{me}	I. III.	Mennyiségjelző
J _{mi}	I. III.	Minőségjelző
K _a	III.	Alárendelő Kötőszó
K _m	III.	Mellérendelő kötőszó
K _a + V / Sz	III.	Vonatkozó névmás
Kvantor	IV.	Kvantor
M	III.	Mondat
MM _{bá}	III.	<i>Bár</i> kötőszóval bevezetett alárendelő mellékmondat
MM _{ho}	III.	<i>Hogy</i> kötőszóval bevezetett alárendelő mellékmondat
MM _{vo}	III.	<i>Vonatkozó névmással</i> bevezetett alárendelő mellékmondat
N	IV. II.	Főnév
Neg	II.	Negáció, tagadás
P	IV. II.	Frázis, csoport
pro	IV. II.	'kis' pro
PRO	II.	'Nagy' pro
Q	II.	Kvantor
S	IV. II.	Mondat
Sz	III.	Szabad határozó
Sz _á	III.	Állapothatározó
Sz _e	III.	Eszközhatározó
Sz _h	III.	Helyhatározó
Sz _i	III.	Időhatározó
Sz _m	III.	Módhatározó
Sz _t	III.	Társhatározó
T	I.	Tárgy
	II.	Topik

Topik	IV.	Topik
V	III.	Vonzat
	IV. II.	Ige
V_A	III.	Alanyi vonzat
V_B	III.	Birtokos vonzat
V_{Mc}	III.	Meghatározottságot biztosító vonzat
Von	IV.	Vonatkozó névmási operátor
V_{Pk}	III.	Predikátumkiegészítő
V_T	III.	Tárgyi vonzat

1. FEJEZET

EGY IGAZÁN EGYSZERŰ, DE NEM ÉRDEKTELEN MONDAT

Itt most elkezdődött valami.

Egy egyszerű semleges mondattal vezetjük be az elemzések sorát, bizonyítva egyben, hogy nincs érdektelen mondat. Segítségével felvázoljuk a négy modell alapelveit, terminusait, eszközkészletét és alapvető elemzési eljárásait. A szórend és a semlegesség viszonyára, a vonzat és a szabad határozó megkülönböztetésére és az igekötők kezelésére mutatunk különböző megoldásokat.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

A fejezet végén található első ágrajz böngészése közben is bizonyára feltűnik a figyelmes olvasónak, hogy a mondatot alkotó szintagmák közötti kapcsolatokat kétféleképpen jelöltük. A hagyományos modellek a különböző típusú aláhúzásokkal teszik világossá, milyen szerepet tölt be az adott kifejezés az elemzett mondatban, az ágrajzon pedig a mondatrészek közötti hierarchia-viszonyokat is ábrázolják. A szokásokat megtartva mind a két módszert mi is következetesen alkalmazzuk. Az aláhúzás-típusok a közoktatási gyakorlatból jól ismertek, az egyes mondatoknál térünk ki jelentésükre.

Az ágrajzon függőleges vonalakat használunk az alá-fölérendeltségi viszonyok megjelenítésére; mindig felül található az alaptag, alatta a meghatározó tag. (Azokat az alaptagokat, amelyek megkövetelik más egységeket, vagyis legalább egy meghatározó tag jelenlétét a mondatban, régensnek nevezzük (Keszler, 2000, 355). A vonalak mindkét oldalán szótári egységeket találunk, ezeket az ágrajzon az adott mondatrészt jelölő szimbólum alatt kurzívval fel is tüntetjük. (Figyeljük majd meg, mennyiben térnek el ettől a technikától a generatív ágrajzok!)

A Keszler Borbála szerkesztette Magyar grammatika (2000, a továbbiakban MG) elvei alapján állapítjuk meg a mondatrészeket, és az ott használt magyar elnevezésekkel dolgozunk. Külön felhívjuk a figyelmet arra, ha a modell eltér a közoktatási gyakorlatban megszokottól.

„Az állítmány a tagolt mondat központi szerepű, fő mondatrésze” (Keszler, 2000: 394), érdemes ennek megkeresésével kezdeni a mondat elemzését. Az állítmány mindig ige (a névszói-igei állítmány kérdéséről részletesebben lásd a 3. mondatot). „Az igei állítmány a modalitást hordozza, tartalmazza az idővonatkozást, egyeztetés útján utal az alanyra.” (P. Lakatos, 2006, 93). Az állítmányt két vonalas aláhúzással jelöljük, az ágrajzon pedig az állítmányt jelölő Á szimbólum áll a hierarchia csúcán.

Jelen mondatban tehát az *elkezdődött* kifejezés az állítmány. Valóban érdemes volt tehát vele kezdeni. A MG elfogadja Deme (1971) érvelését az állítmány központi szerepéről, az alanyt tehát az állítmány kötött bővítményének (vonzatának) tekintjük (Keszler, 2000, 405). Olyan vonzat tehát, mely régensének az alany iránti követelményeit elégíti ki: alanyesetű, amely igével vagy igenévvel van egyeztetve. Ez a szemlélet jelenik meg a generatív munkákban és másik három modellünkben is. Ugyanakkor természetesen vannak érvek az alany és az állítmány egyenrangúságára is, az érdeklődő olvasónak ajánljuk Laczkó (2001) tanulmányát az alany és az állítmány viszonyáról.

Az alany felismerését segíti a *Ki(k)/Mi(k)? + a konkrét mondatban szereplő ige/igenév* kérdés. Az alanyt egy vonallal húzzuk alá, és a szerkezeti rajzon **A** -val jelöljük. Ebben a mondatban a *valami* névmás tölti be ezt a szerepet.

Felmerülhet a kérdés, hogy vonzat-e a másik két bővítmény. Ha a vonzat fenti definícióját alkalmazzunk, akkor megállapíthatjuk, hogy ezeknek a helyét nem egy másik szótári egység biztosítja a mondatban. Mindkettő „saját jogán” jelenik meg, ezért ezeket szabad bővítményeknek nevezzük. Bár a hagyományos ágrajzok nem különböztetik meg a kötött és a szabad bővítményeket, a klasszikus nyelvelírásban is használják a két terminust (Keszler, 2000, 355–56, 426–31). Mivel ezek a mondatban kifejezett állítás valamely körülményét (idő, tér, mód, stb.) nevezik meg, határozók; hullámos vonallal húzzuk őket alá. A vonal alatt pedig a határozó típusára utalunk az indexszel: az *itt* helyhatározó (H_h), a *most* időhatározó (H_i). Szabadságuk bizonyítéka, hogy nélkülük is nyelvtanilag tökéletes lenne a mondat, ugyan nem értesülnénk a valami elkezdésének helyéről és idejéről. Az ágrajzon az állítmány bővítményeiként jelennek meg (Ugyanakkor, lássuk be, hogy valójában az alany és az állítmány egy-egy tekinthető az alaptagjuknak (Keszler, 2000, 423).

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

Első mondatunk ágrajzának vizsgálata előtt (az ágrajzokat mindig a fejezetek végén találjuk) fussuk végig a generatív ágrajzok sorát! A legszembeötlőbb az, hogy jóval bonyolultabbak a hagyományos keretek közt készült ágrajzoknál. A szövevényesség azonban egyrészt látszólagos: ha közelebb megyünk a részletekhez, látjuk, hogy szinte egyazon sémára építkeznek a szerkezetek: $V-V'-VP$, $A-A'-AP$, $N-N'-NP$, $F-F'-FP$ és így tovább. (Ne zavarja az olvasót, ha a betűvel jelölt szimbólumok jelentését nem ismeri. A vonallal összekötött hármas csoportok hasonlósága így is felfedezhető, a betűk jelentése pedig az elemzések során feltárul.) Ebből már sejthetjük, hogy itt valamiféle totális rend uralkodik, olyan szabályok érvényesülnek, amelyek biztosítják az alapok azonosságát és egyben a variációk gazdagságát is: Ugyanis van olyan VP, ami elágazik és van olyan, ami nem, ugyanezt látjuk az AP-k esetében és még sok helyütt. Találunk „kétfedelű” VP-t és AdvP-t, de nem mindegyik az, és az N'-ok száma is változó egyazon NP alatt

Másrészt a bonyolultság – amit szívesebben neveznénk gazdagságnak – információ-többletet jelent. Egy generatív ágrajz jóval több információt hordoz, mint egy hagyományos. Több információt az adott mondat szerkezetéről és információt a

lehetséges magyar mondatokról. Egy adott mondat ágrajza mögött mindig kirajzolódik a magyar mondat általános szerkezete (minthogy feltételezünk ilyet), és ezzel együtt jól láthatóvá válnak azok a lehetőségek, amelyeket az adott mondat felhasznál vagy éppen nem használ fel ezekből.

A legegyszerűbben így bevezetésként az az információtöbblet mutatható meg, amit a szórend kódol. Első mondatunk ágrajza a hagyományos elemzés keretében nem csupán más szimbólumokat tartalmaz, hanem ott a mondat minden szórendi variánsának ugyanaz az ábrázolása, holott ezek jelentése más. Nem magyarázzuk a jelentéseket, csak ideírjuk az első mondat néhány szórendi változatát, bízva abban, hogy az olvasó pontosan érzi az eltéréseket.

Most itt kezdődött el valami. – Itt most kezdődött el valami. – Elkezdődött itt most valami.

Modellünkben az előbbi három mondathoz három ágrajz tartozik, felfedve a köztük tapasztalható jelentéskülönbséget.

A generatív ágrajzok egyik szembeötlő sajátossága az, hogy a csomópontokon¹ nem a szintaktikai *funkciók* (mondatrészek) neve jelenik meg, hanem az úgynevezett szintaktikai *kategóriáké*, amelyek nagyjából megfelelnek a szófajoknak. A hagyományos mondattonon felnőtt olvasónak hiányzik is általában az alany, a tárgy, a határozók és a jelzők feltüntetése. Ennek az az akadálya, hogy az ágrajzokon le akarjuk képezni – követni akarjuk – a szórendet, minthogy a szórendi variánsok jelentése eltér egymástól, az eltérés pedig szabályokba foglalható. A szórendet viszont nem a funkció, hanem a kategória befolyásolja, mint látni fogjuk

(1a) *Kukori becsapta Kotkodát.*

(1b) *Kukori csapta be Kotkodát.*

(2a) *Az elnök vállon veregette Jenőt.*

(2b) *Az elnök Jenőt veregette vállon.*

A (b) mondatok ugyanazt a jelentésetlérést mutatják az (a)-val szemben: az ige elé került mondatösszetevő (*Kukori, Jenőt*), amely az addig az ige előtt állóval (*be-, vállon*) helyet cserél, hangsúlyossá válik, és megkapja azt a jelentéstöbbletet, amelyet informálisan így fogalmazhatunk meg: *ő/öt, és senki más/mást a szoba jöhetőik közül*. Figyeljük meg: ez a jelentéstöbblet független az illető mondatösszetevő szintaktikai funkciójától, csakis az ige előtti helytel van kapcsolatban.

A „szabad szórendűnek” nevezett magyarra – más nyelvekkel ellentétben – nem mondhatjuk, hogy az egyes szintaktikai funkciókat betöltő egységeknek a mondatban kötelező helyük lenne. Ezért nem a szintaktikai funkció nevét írjuk a csomópontokra.

Joggal felmerülhet az előbbieik alapján némi kétség. A jelzőnek igenis kötött helye van bizonyos mértékig: a minőségjelző a főnév előtt áll, a mennyiségjelző szintén, de általában megelőzve a minőségjelzőt: *sok tarka macska* /**tarka sok macska*. (A * a nyelvi példa előtt azt jelenti, hogy a szerkezet rosszul formált.) Mégis fenntartjuk az állításunkat, amely szerint az egyes szintaktikai funkciót betöltő egységeknek nincsen kötelező helye. Lássuk, miért! Először is nem véletlen, hogy a *mondatrész-szerep* elnevezés helyett a *szintaktikai funkciót* használjuk. A szintaktikai funkciók: a különböző vonzatszerepek (alany, tárgy, datív vonzat és más vonzatok).

A továbbiakhoz azonban fel kell vértézödnünk valamennyi tudással a vonzatról. A vonzat fogalma fokozatosan fog kialakulni mondatelemzéseink során. Egyelőre közeliítsük meg így: vonzat az a mondatbővítmény, amelynek megjelenését bizonyos fajta szótári egység, a régens teszi lehetővé. A régens pedig olyan szótári egység, amely adott grammatikai tulajdonságokkal rendelkező szótári egységek — vonzatok — jelenlétét kívánja meg maga mellett². Például:

(3) *Jani a testvérénél lakik.*

A *lakik* régens megkívánja, hogy a mondatban, amelybe belekerül, szerepeljen a lokális (helyhatározói) vonzata.

(4) **Jani lakik.*

Azt azonban nem kívánja meg a régens, hogy a lokális vonzat egy névelős főnévből álljon, mint mondatunkban. *A testvérénél* helyett állhatna ez is: *a külföldről nemrég visszatért és hat felesleges szobával rendelkező csodacsatárnál*. Éppen ezért vonzatnak mindig a teljes szerkezetet tartjuk, amely a régens által megkívánt vonzat szerepét betölti. (A későbbiekben ezt jelöli majd a kategória neve mellett egy P: AP, NP stb.) Mindez nem jelenti azt, hogy csak a vonzatok lehetnek maximális kiterjesztések, „P”-k. Lássuk is!

A szabad bővítmények esetében (nekik nem egy régens készít helyet a mondatban, ők „saját jogukon” jelennek meg ott), hasonló a helyzet. Ha a kiinduló mondatunkat (*Jani a testvérénél lakik.*) szabad határozóval bővítjük, előállhat a következő mondat: *Az idén Jani a testvérénél lakik.* Az itt használt szabad határozó helyett (*az idén*) szintén állhatna hosszabb egység: *ebben a megszorításokban bővelkedő, inséges évben*. A két időhatározó a mondat a mondat jólformáltságának veszélyeztetése nélkül felcserélhető egymással, azaz egyenértékűek szintaktikailag. Tehát a szabad bővítmény is mindig XP (jelen esetben DP), ahol X egyenlő valamely szótári kategóriával. No de erről később.

Visszatérve a szabad szórendre: a mondatot alkotó fő összetevők (amelyek valamilyen szintaktikai funkcióval rendelkeznek vagy szabad határozók) szórendje szabad (már amennyire: láttuk ezt a szórendi változással előálló jelentésváltozás esetében). Ezeken belül azonban már kötöttséget tapasztalunk: * *bővelkedő a inséges ebben megszorításokban az évben*.

A jelző helye viszonylag kötött, de jelzőnek lenni nem is szintaktikai funkció. Ezért tarthatjuk fenn azt az állításunkat, hogy a mondat szórendje a fő mondatösszetevők (vonzatok és szabad határozók) szintjén nem függ a szintaktikai funkciótól.

Az angolban, amely közismerten kötött szórendű (más néven konfigurációs nyelv) más a helyzet:

(5a) *Peter loves Mary.*

(5b) *Mary loves Peter.*

(5c) **Mary Peter loves.*

(5d) **Peter Mary loves.*

Péter szereti Marit.

Marit szereti Péter.

Marit Péter szereti.

Péter Marit szereti.

(5e) *Loves Peter Mary.

Szereti Péter Marit.

(5f) *Loves Mary Peter.

Szereti Marit Péter.

Míg a kötött szórendű angolban összesen két szósor alkot jól formált mondatot, a magyarban megfelelő hangsúllyal ellátva mindegyik. A jólformált két angol mondat is más szerepviszonyokat fejez ki azonban: az elsőben Péter az, aki szeret valakit (ő az alany) és Mari a szeretett lény (ő a tárgy), addig a másodikban éppen fordított a helyzet. Az angolban tehát a szintaktikai funkció határozza meg a szórendben elfoglalt helyet – vagy fordítva is mondhatjuk: a szórendi helyből következtetünk a funkcióra. Az olvasó bizonyára sejti is már, miért van lehetősége a magyar nyelvnek a nagyobb szórendi szabadságra: a magyarban a szintaktikai funkciókat a ragok jelölik, s azokat a szavak mindenhol viszik magukkal. A magyar mondat szórendje tehát nem viseli a szintaktikai funkciók jelölésének terhét. Vizsgálódásaink egyik célja éppen ez lesz: vajon mire használja a magyar nyelv azt az eszközt, amit szórendnek nevezünk. Mert azt már láttuk, hogy nem hagyja kihasználatlanul: jelentésváltozás állhat elő a szórend változásával. Ennek szabályait keressük.

A következő kérdés ez lehet: ha az ágrajzon nem látszik a szintaktikai funkció, hogyan tartalmazza nyelvtanunk ezt az információt, ami pedig igen fontos, bár nem a szórend szempontjából. Nos, a nyelvtan úgynevezett *szótár* vagy *lexikon* nevű komponensében van tárolva ez a tudás. Itt a régenspek vonzatkövetelményeikkel együtt vannak feltüntetve. Például:

18

(6) az 'AD' ige két lehetséges vonzatkere

ad_1 (öltöztet):	valaki	valakire	valamit
	alanyi vonzat	végpont szerepű vonzat	tárgyi vonzat

Apu sapkát adott a tesómra.

ad_2 (méltányol):	valaki	valamire
	alany	-rA ragos vonzat

A fiam ad a véleményemre.

A régenspek szótári reprezentációja (leírása) természetesen ennél jóval több információt tartalmaz. (Komlósy, 1992)

A csomópontokon tehát kategórianévek fognak állni. A következő kategóriákat használjuk:

(7) Alkalmazott szintaktikai kategóriák

V: ige (*csuklik, cserél, jelent, kell, fog, van*)

N: főnév (*pingvin, lustaság, Julika*)

D: névelő (*a, az, Ő³*)

Det: determináns (*egy, öt, minden, ötödik, nagyobbik, melyik*)

A: melléknév és melléknévi igenév (*lyukas, szebb, kisült, megírandó, alvó*)

Adv: határozószó: (*tegnap, kissé*); határozói igenév (*lopva, megszületvén*); igekö-tő (*le, össze*); névutó (*mellett, keresztül*); -an/-en képzős melléknév (*lassan, szépen + nagyon*); -ul/-ül képzős névszó (*magyarul, feleségül*)

Inf: főnévi igenév (*cserélni, aludni*)

C: kötőszó (*és, vagy, de, hogy, bár*)

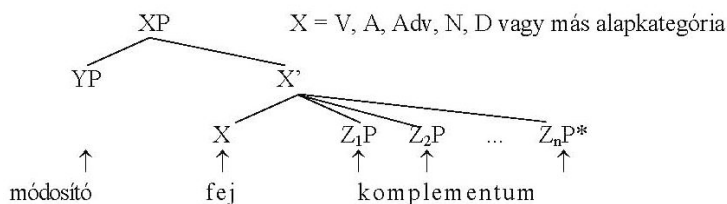
S: mondat

Vegyük észre, hogy az A szótári kategória a melléknévi igeneveket is magába foglalja. Ezek ugyanis az általunk tárgyalt példakörben szintaktikai szempontból ugyanúgy viselkednek, mint a közönséges melléknemek: főnevet bővítenek.

Tekintsük mármost mondatunk szerkezetét, s vele együtt azt is, hogyan épül fel a magyar és más nyelvek mondat szerkezete!

Ágrajzunk az X' (iksz-vonás) elméletre épül, amely szerint a különböző nyelvek – így a magyar is – alapvetően azonos elv alapján építik fel mondataik szerkezetét. (A változatosság a részletekben rejlik.) Az elmélet lényegében azt az intuíciónkat fogalmazza meg, hogy a mondatot alkotó különböző szerkezetek azonos módon épülnek fel: egy X (azaz tetszőleges kategóriájú) *fej* (hagyományosan: alaptag) fokozatos bővítésével jönnek létre. X fontosabb felvehető értékei (azaz az X lehet): V (ige), A (melléknév), Adv (határozószó), Inf (főnévi igenév), N (főnév), D (determináns, azaz névelő), C (kötőszó). Ezen kívül azt is feltételezi az elmélet, hogy a bővítés lépései minden szerkezet esetében hasonlóak, függetlenül attól, hogy az X milyen kategóriaként realizálódik. E bővítések során a fej kategóriális minősége megmarad, a bővítés lépéseit a vonásszám változásával jelezzük. Az X első bővítéssel X'-sá, majd X''-sá, alakul. Az X''' helyett azonban az XP jelölést használjuk, a következő megfontolások alapján. Egyrészt X'''-t nem célszerű feltételezni (ezt intuitíve be fogjuk látni), a bővítések tehát kétlépcsősek, másrészt az X mellett álló P (*phrase*) a két vonás alternatívájaként jól kifejezi azt, hogy itt egy X fej teljes kiterjesztéséről, azaz frázisáról van szó.

Az alábbiakban egy X fej *vonzataival* való bővítésének módját vizsgáljuk

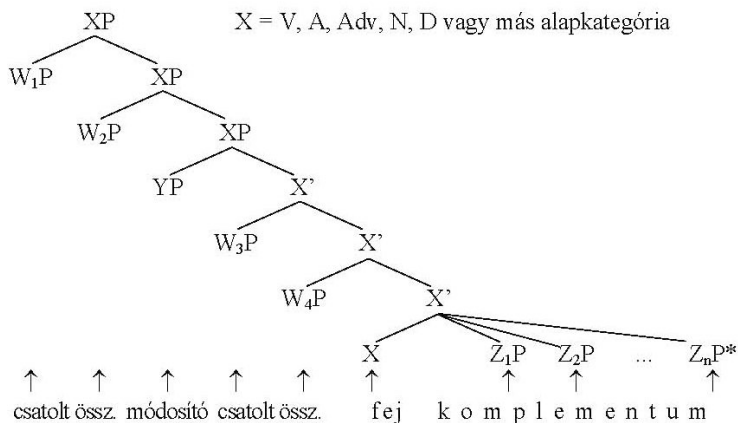
1. ábra

X, Y, Z: változók, mint a matematikában, bármelyik kategóriát behelyettesíthetjük a helyükre

' („vonás”): a bővítés első, az adott nyelvben lehetséges, de nem feltétlenül kihasznált lépcsőfokának jele.

P: frázis (*phrase*) a bővítés második. és egyben utolsó lehetséges lépcsője az adott nyelvben. Egy konkrét szerkezet azonban ezt sem használja ki feltétlenül.

A 2. ábrán a szabad bővítmények is megjelennek.

2. ábra

20

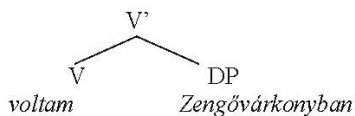
Itt a változók közé belépett a W is, sejtethő, hogy a neki megfelelő frázisok szabad bővítmények lesznek.

A fej tehát kiterjesztés (vonásszám) nélküli szótári egység. Komplementumában, azaz mögötte sorakoznak fel a vonzatai, amelyekkel X' csomópont alatt egyesítjük. X-nek és vonzatainak egyesítését tehát vonalakkal jelöljük, amelyek találkoznak egy csomópontban. Ennek a csomópontnak a neve X'. A vonalak itt nem a szavak közti hierarchiát jelölik, hanem a pusztá összetartozást: azt, hogy az alaptag – szokjuk meg: *fej* – és vonzatai összetartoznak, egy összetevőt alkotnak. (Látni fogjuk hamarosan, hogy ezt miért nem a kézenfekvőbbnek tűnő vízszintes vonallal jelöljük.)

Tekintsünk egy példát:

(8) *Tegnap voltam Zengővárkonyban.*

A *voltam* a fej. Vonzata, a *Zengővárkonyban*, mögötte áll. Mindegyikhez tartozik egy-egy vonal, amelyek találkoznak.

3. ábra

Hogy az egy csomópont alatt álló egység valóban összetartozik, azzal tesztelhető, hogy helyettesíthetjük egyetlen szóval: *kirándultam. Tegnap kirándultam.*

Vegyük észre: a helyettesítéssel a mondat jelentése természetesen árnyalatlanabb lesz. De jelenlegi nézőpontunkból ez irreleváns, hiszen csak arra voltunk kíváncsiak, helyettesíthetők-e egy szóval, s ha igen, annak mi a kategóriája. Ez a kategória jelenik meg ugyanis a csomóponton, egy felső vonással kiegészítve. (Ezért kell a közös csomópont, s nem megfelelő a vízszintes vonallal történő összekapcsolás.) Mindez azt is jelenti, hogy a helyettesítőül szolgáló ige bármilyen jelentésű lehet, a fontos az, hogy grammatikailag helyes magyar mondatot kapjunk.

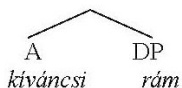
(9) *Tegnap köhögtem.*

A csomópont neve V' , minthogy a fej V (azaz ige). Az a szó ugyanis, amellyel helyettesítettük a kétszavas szerkezetet, ige volt: *kirándultam, köhögtem*. A csomópont tehát nem szavaknak a helye, miként a hagyományos elemzésben, hanem az alatta álló szavak hierarchiáját és a szerkezet kategóriáját jelöljük vele. A fej az ige, ő a hierarchiában a vonzatok fölött áll. Ezt azzal mutatjuk meg egyrészt, hogy ő áll elől, másrészt pedig éppen azzal, hogy az összetartozást jelölő csomópontra az ő kategóriájának a nevét írjuk egy vonással kiegészítve: V' . A V' azt jelöli, hogy itt egy ige és az ő komplementumban álló vonzatai által alkotott szerkezetről van szó.

Ugyanez a helyzet akkor is, ha a fej kategóriája A :

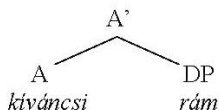
(10) *(Mari) kíváncsi rám*

Az A kategóriájú *kíváncsi* vonzata a *rám*. Kettejük közül egy-egy vonal indul el, ezek találkoznak egy csomópontban, jelölve, hogy egy összetevőt alkotnak. És valóban: a *kíváncsi rám* helyett állhat ez: *csinos. Mari csinos.*

4. ábra

Kérdés, mi legyen a csomópont kategóriája. A' kínálkozik, s ez is lesz a megoldás, de vegyük észre, hogy ez nem triviális. A *kíváncsi rám* helyett ugyanis állhat ez is: *tollászkodik. Mari tollászkodik.* A *tollászkodik* pedig tagadhatatlanul ige. A megoldás: ha a szerkezetet alkotó szavak valamelyikének kategóriával megegyező szóval helyettesíthető a teljes szerkezet, akkor azt írjuk a csomópont fölé egy vonásos kiterjesztéssel. Az imént pedig látható volt, hogy lehetett a szerkezetet egyetlen melléknévvel helyettesíteni, s a szerkezetet alkotó szavak egyike melléknév. Mindezt egyébként intuíciónk is alátámasztja. Tehát:

5. ábra

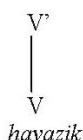
Az X-ből X' létrejöhet úgynevezett *triviális* bővítéssel is. (Az elnevezés nem szerencsés, hisz e tény belátása éppen nem triviális.) Miről is van szó?

Ilyen szerkezetekről:

(11a) *Havazik.*

(11b) *Fekete* (macskát láttam a vizsga előtt).

A *havazik* igének nincsen vonzata. Az X'-elméletet utasításként felfogva az első – előbb ismertetett – lépés az X fej összevonása mögöttes álló vonzataival. A *havazik* esetében is megteesszük ezt, a furcsaság csupán annyi, hogy mivel vonzatainak halmaza üres, a szabályt erre az üres halmazra alkalmazzuk, s eredményül ezt kapjuk:

6. ábra

Vegyük észre, hogy a művelet nem felesleges: azt jelöljük vele, hogy ennek az igének nincsen vonzata. Ezen túl azzal a haszonnal is jár, hogy az ágrajzról leolvasható: a magyarban egy igének lehet vonzata, ellentétben például a módosítószóval (*csak, is*). A konkrét mondat ábrázolásával együtt tehát a lehetséges magyar mondatról is nyilatkozunk.

Hasonló a helyzet a *fekete* melléknévvel.

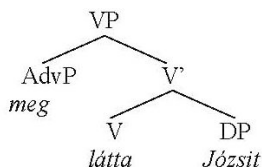

7. ábra

A fej előtti úgynevezett módosítói pozíció (az 1. ábrán YP) a fejjel sajátos viszonyban álló, kitüntetett vonzat helye. Vegyük észre: a komplementumban álló vonzatokkal (ZP*) ellentétben „egy férőhelyes” pozíció a módosító, azaz egyetlen vonzat kerülhet ide. A komplementumban álló vonzatok száma elvileg végtelen. Ezt jelzi a ZP mellett látható úgynevezett Kleene-csillag, amelyet a matematikából kölcsönöztünk és azt jelenti, hogy a vele jelölt entitás száma korlátlan. Ezzel nem mondjuk azt, hogy lenne olyan ige, amelynek végtelen számú, vagy akár csak két számjeggyel leírható vonzata van, csak azt, hogy ez nem a nyelven múlik, hanem a beszélő-hallgató képességein. Hasonló jelenségre a későbbiekben lesz példa még.

Az egyes mondatok elemzésekor szó lesz róla, melyik fejnek mi a kitüntetett vonzata és miért az. Az igeik esetében ilyen az igekötő, mivel az határozza meg az aspektust (*órákon át írta – egy óra alatt megírta*).

Példa:

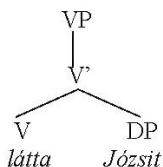
8. ábra

Szükségesnek tartjuk itt megjegyezni, hogy természetesen nem állítjuk, hogy az igeikötő mindig az ige előtt áll. Az X' elméleten kívül ugyanis nyelvünk még számos modult (részelméletet) tartalmaz, amelyeknek érdekes összjátéka biztosítja majd, hogy az igeikötő egészen különleges helyen is megjelenhessen. Példa:

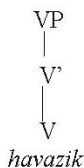
(12) *Adott már öreg koldus vadonatúj húszszeszresből tizenháromezer-hatszázat vissza.*

Érdeemes lesz tehát követni grammatikánk további alakulását, épülését.:

A komplementumban több bővítmény is elfér, de – mint láttuk – üres is lehet (*Havazik*). A módosító szintén lehet üres (ha nincs kitüntetett vonzata a fejnek). Ilyenkor triviális bővítéssel keletkezik XP csomópont.

9. ábra

10. ábra

Bizonyára feltűnt, hogy csak olyan mondatokat használunk fel példaként, amelyben van ige. Ez nem a csupán a könnyű kezdés miatt van így. Modellünkben minden mondat egy ige kiterjesztésén – VP-n – alapul. A szemfüles olvasó bizonyára sejti is, hogy a névszói állítmány kezelésének mi az alapeszméje, de erről majd később szólnunk.

Elemzendő mondatunkban két adjunktum (szabad bővítmény) előzi meg a fejet, amelynek két vonzata van. A *kezdődik* ige nem olyan, mint a *havazik*: egyrészt alanyt kíván maga mellé, alanyi vonzata van. Az, hogy az alanyi vonzat, könnyű belátni: nem

emelhető ki a mondatból – ebből a mondatból sem – és nem tehető be bármely más ige mellé, csak azok mellé, amelyek szintén alanyi vonzattal rendelkeznek.

(13a) * *Havazik valami*

(13b) * *Ránk esteledett valami*

De:

(14a) *Eltörött valami.*

(14b) *Valami a kezemhez ért.*

Nem így az *itt* és a *most*, velük ez megtehető:

(15a) *Itt most havazik.*

(15b) *Itt most ránk esteledett.*

Figyeljünk fel rá, hogy a vonzat fogalmát itt ismét más oldalról közelítettük meg: nem idegeníthető el a régensétől és nem jelenhet meg bármely más régens mellett.

Nem kell az üres sor

Arról, hogy az igeikötőt is célszerű vonzatként kezelni, már volt szó. Különleges vonzat azonban. Különleges voltára jól rávilágít Tesnière⁴ dráma-hasonlata, amely szerint az ige egy szituációt ír le (ez a dráma cselekménye), a vonzatok pedig a szereplők, akik nélkül a dráma nem játszható el. (Érdekesség talán az, hogy a szereplők tárgyak is lehetnek.) Ezeket a vonzatokat főnévi csoportok nevezik meg természetesen. Például:

(16) *cserél valaki valamit valakivel valamire.*

Nincs csere akkor, ha nincsenek elcserélő partnerek és a csere tárgyául szolgáló entitások. Annak ellenére így van ez, hogy a dráma szereplői nincsenek mindig a színen, azaz nem nevezzük meg őket a mondatban:

(17) *Vázul egy láda sörre cserélte a könyvét.*

Nincs színen, azaz nincs megnevezve a cserepartner. Nos, ebben a gondolatmenetben az igeikötő mint szereplő szóba sem jöhet. Nem csoda: kategóriáisan adverbium (Adv) és nem főnév. Nem alkalmas megnevezésre. Mindez remélhetőleg meggyőzte az olvasót arról, hogy ha az igeikötőt vonzatként tartjuk számon, el kell ismernünk, hogy különös vonzat ő. Nem szereplőt nevez meg, hanem az igeinek segít a szituáció megszervezésében. (Tesnière dráma-hasonlata nem is alkalmas arra, hogy a vonzat fogalmának komplexitását megragadja. Ezt a neves nyelvész maga sem tűzte ki célul.)

Mondatunkban tehát csak látszólag képezi az *elkezdődött* a VP fejtét. Az eddigieken túl és azokat alátámasztva azért mondjuk, hogy csak látszólag, mert – bár a helyesírási megállapodás szerint az igeikötőt egybeírjuk a hozzá tartozó és közvetlenül utána álló igével vagy igeszárma-zékkal –, lássuk be, hogy az igeikötő igen nagy mozgástér-

rel rendelkezik, s minden más esetben külön is írjuk. (A grammatikai hagyomány félszabad morfémaként is kezeli.) A V csomópont alatt (az ágrajzon levő vonalak végét is csomópontnak tekintjük) a *kezdődött* ige áll tehát, és az X' elmélet értelmében össze van kötve (egy csomópont alatt van egyesítve) a mögötte álló alanyi vonzatával: *valaki*. E vonzat kategóriája talányos egyelőre. A jelek szerint egy D (névelő) kiterjesztése. Intuíciónk alapján azonban egy N (főnév) sejlik fel benne, s majd meglátjuk, hogy intuíciónk nem is csal meg bennünket. A DP-kről később lesz szó részletesen, most csak a következőt próbáljuk belátni: a *valami* névelős főnévvel egyenértékű. Ezt úgy tudjuk ellenőrizni, hogy próbálunk vele ekvivalens kifejezést keresni a helyére.

(18a) *Itt most elkezdődött egy vetítés/ a vetítés*

(18b) *egy vetítés/ a vetítés = valami*

Névelő nélküli főnévvel helyettesítve a *valamit* agrammatikus (rosszul formált) mondatot kapnánk:

(19) **Itt most elkezdődött vetítés.*

Vigyázat! Az *Itt most vetítés kezdődött el* mondat ugyan jólformált, de nem azonos az eredeti – semleges – változattal. Semlegesnek első megközelítésben azt a mondatot tartjuk, amely nem tartalmaz kiemelést, szembeállítást szemantikailag és erős hangsúlyt fonológiaiilag. A semlegesség fogalma később árnyaltabbá válik.

A V' alatt, AdvP kategóriával egy eddig ismeretlen – bocsánat! a szimbólumtárból ismert – jelet találunk. Az AdvP-ről sejthető, hogy feje egy határozószó. Egy ugyanilyen csoportot – AdvP-t találunk ugyanakkor az ige előtt, a módosítóban is, alatta áll az ígékötő, amiről könnyen belátható, hogy vonzattal nem rendelkezvén triviálisan lesz Adv' és AdvP. Miért szükséges akkor még egy AdvP a V' alatt, amely ráadásul össze van indexelve a jobb sarkában a módosítóban álló AdvP-vel és alatta az üres halmaz jele látható? Ugyanazt a mondatösszetevőt jelölnénk két helyen is?

Igen, pontosan erről van szó. Tárjuk most fel a kettős jelölés okát!

Az X'-elméletet felhasználó, de azt a mozgatóval kiegészítő transzformációs generatív keretben ugyanis az első lépésben X' – jelen esetben V' – alatt „vesszük fel” (tüntetjük fel) a fej összes vonzatát, jelölve ezzel, hogy az illető mondatösszetevő az adott fej vonzata.⁵ A mondat szórendje azonban – amelyet célunk leképezni az ágrajzon – nem felel meg a kiinduló szerkezeti sorrendnek. Az ígékötő az ige előtt áll. Ennek szemantikai oka van (esett is már róla szó): befejezetté teszi az állítást. Egy összetevőnek, az ígékötőnek tehát két szerepe is van a mondatban: egyrészt kielégíti az aspektusjelölőre vágyó ige vonzatigényét (ezt jelöljük a V') alatt, másrészt befejezetté is teszi az ígét (ezt a szerepét tölti be a VP módosítójában.)

Mindehhez az úgynevezett *mozgatást*, más néven *transzformációt* használjuk eszközként: egy vonzat mindig a fej mellett „születik” ez a kiinduló szerkezeti helye, s ha a mondatban mégsem ott hangzik el, ezt mondjuk: „elmozog” („elmozgatjuk”) egy másik pozícióba, ahol egy másik szerepet is betölt. Közben nyomot (Ø) hagy születési helyén, amellyel összeindexeljük. Az index jelentősége akkor látszik majd igazán

indokoltnak, ha egy fej mellől több azonos kategóriájú vonzat is elkerül ($_{DP}Jánost_i$ $_{DP}Marihoz_j$ küldtem el $_{DP}\emptyset_i$ $_{DP}\emptyset_j$), az indexszel azonosítjuk őket. Az X' alatt a nyomok sorrendje tetszőleges.

Eddig a vonzatok és a fej helyét vizsgáltuk. Miként azonban láttuk, vannak a szerkezetbe lazán kapcsolódó bővítmények, amelyeknek nem egy régens csinál helyet a szerkezetben: ezek az úgynevezett *adjunktumok* vagy szabad bővítmények. Ezek jelenléte nem növeli a fej vonásszámát, egy csatolásnak nevezett művelettel kapcsoljuk őket valamelyik csoporthoz –, miként a 2. ábra mutatja, nem ugyanazon a ponton.

Tekintsük most a két szabad bővítményt: *itt*, *most*! Mindkettő AdvP, ami könnyen be is látható, ha az igekötő kategóriájára és eddigi nyelvtani ismereteinkre gondolunk. A szerkezetbe való csatlakozásuk módja érdekes. A V' alatt nincsen nyomuk: ők nem vonzatai az igének. Mint mondtuk, a szerkezetbe lazán kapcsolódó bővítmények, úgynevezett adjunktumok („hozzátoldott” egységek), ezért megjelenésükkel nem növeljük a fej vonásszámát. Úgynevezett **csatolással** kapcsolódnak valamelyik csoporthoz, ez esetben az XP-hez, azaz VP-hez. A 1-es ábrán látható ez a csatolási variáció: XP-t bővítünk és XP keletkezik. E művelet ismételt alkalmazásának a szintaxis maga nem szab határt, csupán a beszélő produkciós és a hallgató percepciós képessége. Vegyük észre azonban, hogy a 2. ábra azt is mutatja, hogy a csatolás nem mindig ezen a ponton történik. Erre a későbbi mondatokban lesz példa.

Érdeemes megjegyezni már most: ha a módosító igekötő híján (*történt valami*) nem lenne kitöltve, adjunktum akkor sem kerülhetne ide, két okból sem: egyrészt a módosító vonzatok számára van fenntartva mozgatósi célpontként, másrészt pedig mondatainkon a lehetőségeket is megjelenítjük: egy igének lehet igekötő vonzata, s ha az adott igének nincs, ezt akkor is megmutatjuk azzal, hogy a helyét üresen hagyjuk.

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy általános iskolára kidolgozott modellünk a hagyományos mondatelemzésre épül, és — bár az aláhúzásokat nem alkalmazzuk — az ágrajzok felépítése nagyon hasonlít az általánosan elterjedt iskolai gyakorlat ábráiéhoz. Ennek két oka van. Egyrészt az általános iskolások számára egy generatív modell olyan leegyszerűsítéseket követelt volna, amelyek az elveket veszélyeztetik. Másrészt pedig fontosnak tartjuk, hogy az általános iskolában a diákok megismerkedjenek a szintaktikai funkciókkal (mondatrész-szerepekkel), a generatív ágrajzokon pedig ezek nincsenek feltüntetve, hiszen a grammatika lexikon nevű komponense tartalmazza azokat.

A kidolgozott modellel szeretnénk általános iskolában tanító olvasónknak (is) olyan könnyen érthető, a megszokottól nem gyökeresen eltérő technikát ajánlani, melyben a generatív szemlélet is megjelenik, és így megalapozhatja a generatív szemléletű további tanulmányokat.

Az ágrajzok bemutatásakor tehát főként azokra az eljárásokra fogunk kitérni, amelyek a hagyományos módszerektől eltérnek, a már ismert elveket, jelenségeket még egyszer már nem magyarázzuk meg. Javasoljuk tehát, hogy az olvasó a fejezet elolvasása előtt ismerkedjen meg mondataink hagyományos elemzésével.

Így lehet látni azt, hogy ugyanazt a jelenséget eltérő elméleti keretben értelmezhetjük nagyon hasonlóan, vagy teljesen eltérően is, az adott leírás szabályainak megfelelően. Az összevetés hasznos, mert a modellben való gondolkodás mellett a nyelv sokszínűségét is felfedezteti, épp ezért szép is.

Hogy miben áll többek között az általános iskolai modell generativitása? Elsősorban szemléletében. A diákok a hagyományos modell sokszor előíró gondolkodásmódját elsajátítva azt gondolják, hogy azért tanuljuk anyanyelvünk nyelvtanát, hogy megtanuljunk helyesen írni, beszélni (B. Nagy, 2005). Az anyanyelvi nevelésnek valóban az az egyik feladata, hogy a gyerekeket felkészítse a kommunikációs szituációnak megfelelő (nyelvi) viselkedésre. A generatív szemléletű tananyagok azonban a nyelvtanításban egy másik elvet is szem előtt tartanak. Ennek az elvnek a megértéséhez meg kell ismerkednünk a kompetencia fogalmával.

A pedagógiai szakirodalomban jártas olvasó bizonyára meglepődik most, hiszen ő lépten-nyomon találkozik ezzel a fogalommal. A nem szakrendszerű oktatásban részt vevő tanárkollégák például naponta töltik ki a naplót *matematikai kompetencia fejlesztése, szövegértési kompetencia fejlesztése, szövegalkotási kompetencia fejlesztése...* és más hasonló kifejezésekkel, ha az órán folyó tevékenységet a különböző képességek fejlesztésének szemszögéből szeretnék meghatározni. A pedagógiában ugyanis a *kompetencia* a képességek, készségek, jártasságok szinonim, vagy éppen fölérendelt fogalmává vált (Csapó, 2003), így lett egyre több és több megismerési folyamatból divatos néven kompetencia.

Azt már azonban talán kevesebben tudják, hogy a kifejezést először Chomsky használta. Ő mondta ki először, hogy az anyanyelvi beszélő könnyed bizonyossággal meg tudja ítélni egy szósorról, hogy a beszélő anyanyelvén nyelvtanilag jól formált mondatról van-e szó vagy sem. Ez a (döntési) képességünk, tudásunk a kompetencia.

Az, hogy az anyanyelvi beszélő a rendelkezésére álló véges számú nyelvi elemből a nyelvtani szabályrendszert alkalmazva végtelen számú mondatot képes létrehozni, a beszélő kreativitását igazolja. A létrejövő konkrét mondatok a performancia hatáskörébe tartoznak, nem mindig felelnek meg kompetenciánk kritériumainak (spontán beszédben számos egyeztetési hibát követünk el, nem fejezzük be a mondatainkat...).

Más generatív szemléletű munkákhoz hasonlóan mi is abban hiszünk, hogy diákjaink, mint kompetens anyanyelvi beszélők, tökéletesen tudják nyelvük nyelvtani szabályait. A nyelvtanórák, ezen belül pedig a mondatelemzés éppen arra valók, hogy ezt a bennünk élő tudást tudatosítsuk.

Miként jelenik meg mindez a mondatelemzések kapcsán? A diákok kompetenciájuk segítségével meg tudják mondani, mennyiben jelentenek mást egy-egy mondat különféle szórendi változatai. Az egyes változatokhoz szituációt tudnak rendelni, és szituációt tudnak kitalálni egy-egy szórendi oppozíció megvilágítására. Például:

(20a) *A múlt héten az öcsém minden zokniját többször is felhúzta.*

(20b) *A múlt héten az öcsém többször is minden zokniját felhúzta.*

Rövid rávezetéssel meg tudják állapítani azt is, hogy egy adott elemsorból vagy szintagmasorból összeállítható mondatoknak melyik a semleges változata, annak

ellenére, hogy a semlegességről nincsen tanult ismeretük. Arra is rájönnek, hogy bizonyos típusú szavak (kérdőszók, felszólító módú igék) jelenléte a mondatban akadályozza a semleges változat létrehozását.

Azt javasoljuk tehát, hogy mondatelemzésen ne az ágrajz elkészítését értsék csupán a kollégák. Elemzésnek tartható mindaz a tevékenység, ami tartalom és forma kapcsolatának feltárására irányul. Éljenek vele, és tanítványaik közel fognak kerülni a magyar mondat legfőbb sajátosságának, a szabad szórendűségnek a szerepéhez és korlátaihoz, megsejtve annak jelentőségét a közlésben.

Ágrajzainknak generatív „jellet” ad az is, hogy ragaszkodunk az ábrázoláskor a szórend tükröztetéséhez. Ennek oka nem más, mint hogy más szórend más hangalakot jelent és az általában más jelentéssel is társul. A nem semleges mondatok ábrázolása ebben a keretben – amikor is a mondatrész-szerepekkel jelöljük meg a szavakat – megoldhatatlan, illetőleg elmélet-ellenes lett volna. A szintagmákat ugyanis egymás mellett akartuk hagyni, így tudjuk megjeleníteni egyszerre a szórendet is, és jelölni azt, hogy melyik szó az alaptag és melyik a bővítmény. A nem semleges mondatokban a szintagmák nem folyamatosak (megszakítottak), ez az oka ragaszkodásunknak a semleges szórendhez. A megszakított szintagmát teljesen így sem tudjuk elkerülni, a magyar semleges mondatban is előfordul ilyen, mint majd látni fogjuk az 5. mondatban.

Lássunk egy példát a megszakított szintagmára nem semleges mondatban:

(21a) *Pétertől szeretném megtudni az igazságot.*

(21b) *Szerencsére Weöres Sándortól is jutott eszembe egy idézet.*

Mivel nem semleges mondatot nem elemzünk, előfordulhat, hogy az eredeti mondatot át kell alakítanunk, hogy megkapjuk a semleges változatot. Ez gyakran több lépésős folyamat eredménye. Nézzük tehát első mondatunkat!

(22) Itt most elkezdődött valami.

A fejezet végén található ágrajzról világosan leolvasható, hogy ebben a modellben a vonal nem ugyanazt a funkciót tölti be, mint a hagyományos ágrajzok esetében. Ebből a szempontból a generatív jelölésrendszerre hasonlít. Itt a vonal a szintagmát alkotó egységeket egyesíti egy nagyobb egységgé. Az, hogy a szintagmának melyik az alaptagja, onnan derül ki, hogy a csomóponton az öt jelölő szimbólum ismételtlen megjelenik. A két azonos szimbólum közvetlenül egymás alatt áll, a köztük lévő vonal pedig vastagabb a többinél. Ezentúl tehát már azon sem csodálkozunk, ha két Á (állítmány) szimbólumot látunk az első mondat ágrajzán (és az összes többin is), hiszen tudjuk, hogy az ige – központi szerepéből adódóan – a mondat fő szervezőjének tekinthető, így ő áll főnékként a többi mondatrész fölött. Jelen esetben a *kezdődött* ige az állítmány. (Hogy miért nem az *elkezdődött*, arra nemsókára visszatérünk). Ne feledjük, hogy a hagyományos elemzéseinkhez hasonlóan itt sem beszélünk névszói állítmányról, így az olyan mondatban is feltételezünk ígét, ahol azt nem mondjuk ki.

Ezenkívül az előbb említett jelölési gyakorlat a közvetlen összetevős elemzést is előkészíti: tisztán látszik, hogy ami egy csomópont alatt van, az helyettesíthető egyet-

len szóval, tehát közvetlen összetevőt alkot. A vastag vonal alkalmazása pedig lehetővé teszi, hogy a magyar nyelv balra bővítő jellegét megfigyeljük: a főnévi szerkezetben gyakoribbak a bal oldalon álló bővítmények, bár a jobbra bővítés sincs kizárva (pl. *a mackókról szóló könyv* – *könyv a mackókról*). Az állítmány szintjén a vastag vonal előtt ebben a modellben csak olyan bővítmények állnak, amelyeknek semleges mondatban is ott a helyük (a szabad mondathatározók és az alany).

A fenti eljárással módunk van a szórend ábrázolására, a mondatrészeket tehát elhangzásuk sorrendjében tüntetjük fel. A szórend megjelenítését azért is tartjuk különösen fontosnak, hiszen az idegennyelv-tanulásban a szórendre vonatkozó szabályok ismerete elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy helyes, a kommunikációs szándék-nak megfelelő mondatokat tudjunk létrehozni. (Az angolban pl. nem mindegy, hogy *Andrew is hitting Sue* ('András veri Zsuzsit'), vagy *Sue is hitting Andrew* (Zsuzsi veri Andrást').)

Általános iskolában még nem fogalmaztatjuk meg ezeket a szórendi szabályokat (ez a középiskola feladata lesz), de megfigyeltetjük a szórendi variációk közötti jelentésselterést.

Ebben a modellben is a megismert magyar elnevezéseket használjuk, azonban nagyobb hangsúlyt fektetünk a vonzat és a szabad határozó elkülönítésére. (A középiskolai és az egyetemi modellben ennek nagy jelentősége lesz, ugyanakkor ott az adott kategória szerkezeti helye árulja majd el, hogy vonzatról vagy szabad határozóról van-e szó, nem egy megkülönböztető szimbólum, mint az általános iskolai modellben). A Magyar grammatikát-t követve az alanyt itt is az állítmány vonzataként vesszük fel, jele tehát V_A . A V ebben a modellben a vonzatot jelöli, az A pedig a hagyományos modellhez hasonlóan az alany szimbóluma. Az első mondatban az alanyi vonzat a *valami* főnévi kifejezés. A vonzatok közül nem nevezzük meg mind egyiket, ez majd a képzés magasabb fokain történik meg. A vonzatok elnevezése ugyanis olyan elméleti kérdéseket vet fel, amelyeket ezen a szinten nem tartunk szükségesnek tárgyalni. (Lásd a generatív magyarázatokat).

A szabad határozókat Sz betű jelöli, alsó indexben pedig a határozók fajtáját jelöljük meg. Mivel szeretnénk óvatosan bánni a jelentésen alapuló meghatározásokkal (ezeket később teljesen el is hagyjuk), itt is csak a legfontosabbakat nevezzük meg, azokat, amelyek szinte már a köznyelvbe is bekerültek.⁶ (Az ágrajzokon előforduló vonzatok és szabad határozók listáját lásd a Szimbólumtárban). Ezek a hagyományos leírás részei, az idegennyelv-tanításkor fontosak, és a mi modellünkben sem okoznak ellentmondást. Javasoljuk azonban, hogy ezeket is csak a teljesen egyértelmű helyzetekben használják, a többi határozó fajtáját nem jelöljük (pl. tekintethatározó, eredethatározó, fok-mértékhatározó...stb.). Az első mondat két szabad határozója a helyhatározó (*itt*) és az időhatározó (*most*).

A szemfüles olvasó új mondatrészeket is felfedezhet az első mondat elemzésére pillantva. Mit takar például a rejtélyes V_{pk} szimbólum? A Szimbólumtárból is kiderül, hogy V_{pk} a perdikátumkiegészítő jele: tulajdonképpen az igekötők tartoznak ide, amelyek az igei természetű predikátumokkal (predikátum = állítást kifejező mondatrész) szoros, gyakran nem kompozicionális (nem szételemezhető) szerkezetet alkotnak. (Azaz az egész jelentését nem kapjuk meg részeinek jelentéséből). Nem elemezhetjük szét például a *berüg* ige jelentését a következő mondatban:

(23) *Józsi egy kicsit több alkoholtartalmú folyadékot fogyasztott a lagzin, így berúgott.*

Az igeikötő külön kezelését az indokolja, hogy a mondatban az igeikötő és az ige sorrendje felcserélődhet, sőt távolra is kerülhetnek egymástól (*hozzá nem mennék semmi pénzért, meg sem akar mozdulni, el szokta vinni, de vissza sose hozza*), az igeikötő és az ige szórendjének felcserélődése a mondat alapjelentésének és a hozzá kapcsolódó előfeltevéseknek a megváltozását eredményezi. (Erről részletesebben lásd a 3. mondatot és a generatív magyarázatot!)

Minden mondatrészünkről beszámoltunk, így okkal és büszkén fejezhetjük be az elemzést. Á=M jelöléssel adjuk az ágrajzot nézegető olvasó tudtára, hogy állítmányunk egyúttal maga alatt egyesíti a mondat minden összetevőjét, nincs magasabb szint, kész a mondat ágrajza.

Mivel úgy gondoljuk, hogy az általános iskolában a mondattan tanítása nem lehet kizárólag ágrajzkészítés, modellünkhöz feladatokat is mellékelünk. Az első mondat elemzéséhez javasoljuk, hogy a diákokkal gyakoroltassuk a közvetlen összetevők, valamint az igeikötők felismerését ilyen és ehhez hasonló feladatokkal!

Feladatok a közvetlen összetevők és az igeikötők felismeréséhez

Figyeljük meg a következő mondatot!

A fiú elhozta a kosarat a néninek.

A felsoroltak közül melyik kifejezéseket tehetjük a *fiú* helyére úgy, hogy a mondat jól formált maradjon? Miért?

az a nagyon rendes srác; Józsi bácsitól; fiú; Márkot; a gyerekek; mi; Peti, aki tegnap neked is segített a kerti munkában; annak; a kutya

Keressünk olyan kifejezéseket, amelyek a *néninek* helyére illeszthetők! Mi ezekben a közös?

Keressük meg, a fenti mondat melyik mondatlal azonos szerkezetű!

A kutya megkergette a postást a ház előtt.

A kertben tegnap kinyílt a tulipán.

Az anya megmutatta a játékot a gyerekeknek.

Pali eladta a motorját egy kecskéért.

Figyeljük meg, hogy bővítettük a mondatot! Folytassuk!

A fiú elhozta a kosarat a néninek.

A fiú elhozta a fonott kosarat a néninek.

A fiú elhozta a fonott barna kosarat a néninek.

A fiú elhozta a Peti fonott barna kosarát a néninek.

Miért lehetnek humorosak az alábbi mondatok? Mondd el, milyen részekre bontanád őket, melyik összetevő melyikhez tartozik!

A börtönben veszélyes bűnözők és börtönőrök tartózkodtak.

Nyávogó macskák és gazdik jöttek el a cicakiállításra.

Melyik mondatrészhez melyik igekötő tartozik az alábbi mondatokban? Írjuk le a mondatokat helyesen!

Meg sem próbálom Marcsit kérni meg a segítségre.

Meg sem próbálom meg kérni Marcsit a segítségre.

Mi a különbség a következő mondatok között?

A rendőrök elfogják a rablót.

A rendőrök el fogják hitetni a rablóval, hogy ők is beszállnak a buliba.

A kismacska beszokott a házba.

A kismacska be szokott menni a házba.

Keressünk hasonlókat!

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

A középiskolások számára javasolt mondattani modellünk a korábban részletesen bemutatott transzformációs generatív grammatikára épül. Az általános iskolásoknak javasolt modelltől eltérően, melyben a hagyományos szemlélet jobban tetten érhető volt, a középiskolában egy a tudomány mai állásának jobban megfelelő keretet választottunk az elemzésekhez. Ennek okai a következők voltak: ez a fajta rendszer fejleszti a formális gondolkodást; alkalmas az érdeklődés felkeltésére; elősegíti a tudatos nyelvhasználatot; és mivel épít az anyanyelvi beszélőkben meglévő implicit nyelvtudásra, a diákok véleménye is ugyanolyan fontossá válik például egy-egy szó-sor megítélése kapcsán, mint a tanáré. Ez az utóbbi tény pedig már önmagában is egészen más szemléletmódot közvetít, mint a hagyományos iskolai nyelvtan előíró nézőpontja: a szemlélet- és keretváltás pedig hozzásegítheti a nyelvtant, hogy elmozduljon a korántsem kedvező helyéről a tantárgyak népszerűségi listáján.

A generatív paradigmán belül azért a transzformációs (mozgatásokat alkalmazó) irányzat keretei között kívánjuk kialakítani modellünket, mert ez a legkidolgozottabb a magyar nyelvre; ahol az egyetemen tanítanak generatív grammatikát a magyar szakosoknak, ott ilyen rendszert tanítanak (Pécs, Debrecen), így lesznek tanárok, akik már ki vannak képezve arra, hogy egy ilyen modellt tanítsanak. Az pedig nyilvánvaló, hogy ez utóbbi mennyire központi fontosságú kérdés, ha egy ilyen nagymértékben újító tananyagot szeretnénk bevezetni a közoktatásba. Az is fontos szempont volt a választásban, hogy ebben a keretben nagyon könnyen átlátható ágrajzok készíthetők, amelyeket intuitívan könnyű olvasni, valamint azt is látványosan meg lehet mutatni, hogy miben tud többet a mi modellünk, mint a hagyományos leíró nyelvtani, hiszen a szórend, továbbá bizonyos jelentések és hangsúlyviszonyok leolvashatóak az ágrajzokról.

Célunk egy a lehetőségekhez igazított bonyolultságú modell megalkotása volt. Ez azt jelenti, hogy mindig szem előtt kellett tartanunk azt, hogy legfeljebb egy-másfél év áll rendelkezésünkre a modell megtanítására. Ezt alapvetően kétféleképpen lehet végrehajtani: egyrészt egyszerűsíthetjük a leírásra használt modellt annyira, hogy az

a rendelkezésre álló idő alatt megtanítható legyen; másrészt csökkenthetjük a leírandó jelenségek körét. Mi mindkét irányban egyszerre indultunk el, hiszen egy reálisan egyszerűsített rendszer kialakítására törekedtünk, amely kevésbé bonyolult szerkezeteket eredményez, mint a tudományos munkák, és ezzel párhuzamosan nem foglalkozunk a nyelv perifériáján található jelenségek körével, mint amilyenek például a többszörös fókusz tartalmazó konstrukciók (24a); vagy az olyan szósorok, amelyekben a fókusz nem közvetlenül egy VP fölött jelenik meg (24b).

(24a) *Csak két könyvet adtam csak két lánynak oda.*

(24b) *Csak Pécsen áll minden vonat meg.*

Az ilyen szerkezetek kezelését az érdeklődő diák az egyetemen tanulhatja meg. A középiskolai modellben a nyelvi intuíciónak jobban megfelelő szerkezetekkel dolgozunk: a főnévi csoportot például NP-ként, nem pedig egy névelő körül kialakuló DP-ként fogjuk fel; továbbá jelentősen visszaszorítottuk a láthatatlan kategóriák számát is, melyek közül néhány csak nehezen motiválható – elég, ha az igenevekben található, szemantikai okokból megjelenített alanyi *PRO*-ra, vagy az ellipsziseknél (vagyis igehiányos mondatoknál alkalmazott) *w*-re, azaz könnyű ígére gondolunk (ezekről bővebben lásd az Alberty-Medve (2002/2005) modellt). Az egyszerűsítés természetesen nem egyenlő a tudományosság teljes kiiktatásával: olyan modell kialakítását tűztük ki célul, amely védhető a tudományosság szempontjából. A jelölések többségét például megtartottuk: a szintaktikai kategóriák megnevezésére használt szimbólumokat például nem magyarosítottuk⁷: így a főnév nem F-ként, hanem továbbra is N-ként jelölődik, a főnévi csoport pedig ennek megfelelően nem FCs, hanem NP lesz. Az operátorzóna (lásd a 4. mondatról) esetében azonban részben eltértünk a „hagyományos” elnevezésektől, és az *X'*-elmélet szerint építkező *FP*, *QP*, *TP*, *AP* helyett a *Fókusz*, *Kvantor*, *(K)Topik*, illetve *Von*⁸ jelöléseket alkalmaztuk.

A kialakítandó rendszer célja a magyar nyelv részletes leírása volt (mint említettük, a periférikus jelenségek kivételével). Bár tudományos szempontból egyenértékű probléma az *alulgenerálás* (ami azt jelenti, hogy grammatikus szósorokat nem lehet levezetni a szabályrendszerrel, azaz nem tudunk ágrajzot rendelni ezen mondatokhoz) és a *túlgenerálás* (amelyről akkor beszélünk, ha a szabályrendszerünkkel agrammatikus szósorok is levezethetők), oktatási szempontból az előbbi jelentős mértékben nagyobb gondot okoz, hiszen az órákon grammatikus mondatok elemzésével foglalkozunk, így az sokkal nagyobb hátrány, ha egy ilyen tulajdonságú szósorhoz nem tudunk ágrajzot rendelni, mint az, ha szóba sem kerülő agrammatikus szósorok levezetésére is alkalmas az általunk javasolt rendszer. Ezen okból tehát arra törekedtünk, hogy modellünk a kezelni kívánt jelenségek körében semmiképpen se legyen *alulgeneráló*. Ha pedig egy olyan szósor kerül elő az egyik órán, amely ebben a rendszerben nem kezelhető, a tanár az érdeklődő diáknak megmutathatja azt a megoldást, mely egy részletesebben kidolgozott modell, például az Alberty-Medve (2002/2005) modell keretében adható a szóban forgó problémára egyúttal felhívva a tanuló figyelmét a jelenség (minden valószínűség szerint) periférikus voltára.

A középiskolai modell alapjait a klasszikus *X'*-elméletre építettük; a tudományos munkák közül pedig főleg É. Kiss Katalinnak az *Új magyar nyelvtanban* megjelent

mondattani fejezetére, valamint Alberti Gábornak és Medve Annának a *Generatív grammatikai gyakorlókönyv*-ére támaszkodtunk (Alberti-Medve, 2002/2005). Nagyon következetesen építkező modellt szerettünk volna létrehozni, mert úgy gondoljuk, hogy egy ilyen rendszer, még ha első pillantásra bonyolultnak tűnik is, könnyebben megtanítható, mint egy látszólag egyszerűbb felépítésű, de hasonló helyzetekben más-más megoldást kínáló modell. Ha ugyanis a rendszerünk következetes, akkor a megtanult szabályok (a természettudományos órákon megszokott módon) mindig alkalmazhatóak lesznek függetlenül attól, milyen elemek szerepelnek még az adott szerkezetben, így a gyerekeknek csak azt az egyetlen szabályt kell megtanulnia.

A középiskolásoknak javasolt modellel kapcsolatban azt is fontos megemlítenünk, hogy ha legfeljebb másfél év alatt kívánjuk megtanítani a diákoknak a modellünket, akkor a munka hatékonyságához elengedhetetlen, hogy az osztályok legfeljebb 20-25 fősek legyenek, ami azt jelenti, hogy a jelenleginél kisebb létszámú osztályok, vagy pedig csoportbontás szükséges a nyelvtanóra esetében (is).

A középiskolások számára javasolt modell legfontosabb elveinek bemutatása után térjünk rá a konkrét mondatok elemzésére. Ezekben a részekben főként azokra a pontokra fogjuk felhívni a figyelmet, ahol ez a rendszer eltér az egyetemitől – hiszen a megfelelő ábrák között nagyfokú hasonlóságok tapasztalhatóak, és az azonos pontokat fölöslegesnek ítéltük kétszer kifejtteni. Az olvasót így mindenképpen arra kérjük, hogy az adott mondathoz tartozó elemzések mindegyikét olvassa végig, még akkor is, ha őt kifejezetten csak az egyik, vagy a másik modell érdekli.

Az *Itt most elkezdődött valami* mondat középiskolai reprezentációjában is az ige, azaz a V körül épül ki a mondat. Az egyetemi modellel megegyező módon a V csomópont alá csak a *kezdődött* lexikai elemet írjuk be, az igekötőt továbbra is ettől elkülönítve, a VP módosítói pozíciójában tüntetjük fel triviális belső szerkezetű AdvP-ként, hogy számot adhassunk azon mondatvariánsokról is, amelyekben az igekötő az ígétől külön, például utána jelenik meg:

(25) *Itt most kezdődött el valami.*

A V' alatt továbbra is két vonzat szerepel: az említett AdvP, mely azonban itt csak *nyomként* van jelen, vagyis olyan összetevőként, melyet az elemzés egy adott fázisában a szórendi követelmények kielégítése céljából elmozgattunk innen. A mozgatókat ebben a rendszerben is az egyetemi modellnél már látott módon jelöljük: az elmozgó összetevő a kiinduló szerkezeti helyén nyomot hagy, melyet az üres halmaz szimbólumával jelölünk (\emptyset), és rajta azt az indexet (jelen esetben ϵ) jelenítjük meg a jobb alsó sarokban, amelyet a mozgítás végpontjában felbukkanó, vele azonos összetevő is visel.

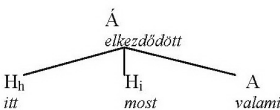
A másik V' alatt álló vonzat kategóriája az egyetemi modellben látottaktól eltérően NP, nem pedig DP. Ez azt az intuíciónkat tükrözi, hogy egy főnév és egy névelő viszonylatában a főnév a régens, és ennek a bővítménye a névelő, nem pedig fordítva. A főnévi csoport, azaz az NP azért nincs kifejtve, mert névmás, és ezek belső szerkezetével (az egyetemi modellel azonos módon) nem foglalkozunk, mindössze annyit adunk meg az esetükben, hogy milyen szintaktikai kategóriájú elemmel helyettesíthetők.

Mint ahogyan azt már említettük, az igekötő a VP módosítói pozíciójába mozgott, mivel ő az aspektusért felelős kitüntetett vonzat, és az ilyen összetevőknek ebben a pozícióban kell feltűnniük éppen ezen aspektuális hatás érdekében. A mondatban az említett összetevőkön kívül még két szabad bővítmény szerepel (*itt, most*), melyek belső szerkezete triviális (azaz csak Adv'-t és Adv fejet tartalmaznak), és az egyetemi modell kapcsán már ismertetett módon VP-re csatolódnak.

I. Hagományos modell

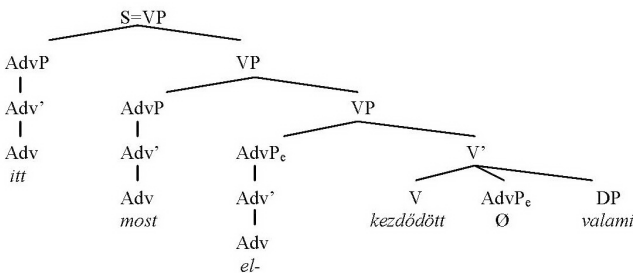
Itt most elkezdődött valami.

h i

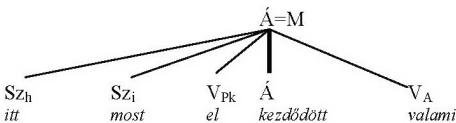
II. Generatív modell

Itt most elkezdődött valami.

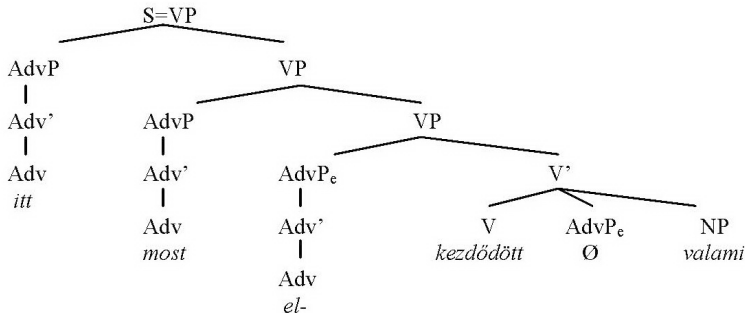
III. Általános iskolai modell

Itt most elkezdődött valami.

IV. Középiskolai modell

Itt most elkezdődött valami.

2. FEJEZET

FURCSA VISELKEDÉSŰ ALAPTAGOK, REJTŐZKÖDŐ BŐVÍTMÉNYEK

A jóképű Zoli bátyjának a szülinapi buliján az anya készítette vacsora után szeretnélek bemutatni a kedves régi ismerősöm egy szép, vidám és okos barátnőjének.

A 2. mondat elemzésével bővítjük a már ismert kategóriákat és ábrázolási technikákat. A hagyományos és az általános iskolai modellben a jelzők, a generatív és a középiskolai modellben a csatolás ilyen új információ. A birtokosok, a névelők, a főnévi igenevek, a névutók és az el nem hangzó bővítmények értelmezésének lehetséges módjait is ennek a mondatnak a kapcsán ismertetjük.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

36

Ha hátralapozunk az ágrajzokhoz, és rápillantunk az elemzett mondatra, szembeötlő, hogy a hagyományos nyelvelírásban nem minden szó kap mondatrészi szerepet. Ez a modell nem foglalkozik sem a névelők, sem a kötőszók státusával, ezért ezeket a mondatban semmilyen jelöléssel nem látjuk el, és az ágrajzon sem ábrázoljuk. Az egy határozatlan névelőnek számít, mivel hangsúlytalan. Ugyanakkor bármelyik hangsúlytalan egy kimondható hangsúlyosként is, ezért a későbbi modellekben az egy funkcióját újraértelmezzük. (Ebben a modellben sem lehetne kizárni, hogy az egy-et mennyiségjelzőként tekintsük, akkor a mondat azt állítja, hogy 'egy, és véletlenül sem kettő vagy több szép vidám és okos barátnőnek szeretnélek bemutatni').

A mondat állítmánya a *szeretnélek* ige. Melyik egység lehet az alanya? A magyar anyanyelvi beszélőnek egyértelmű, hogy az alany E/1. személyű, így törölhető. Az ilyen, igei személyragokból kikövetkeztethető alanyt az ágrajzon zárójelben feltüntetjük. A modell azonban nem alkalmazza a zárójelet más törölt, de az egyeztető toldalékok alapján egyértelműen megállapítható mondatrészek esetében (Nincsen tehát törölt tárgy a *bemutatni* mellett, pedig ennek van egy E/2. személyű tárgya, és törölt E/1. személyű birtokos jelző sincs az *ismerősöm* egység bővítményeként.)

Mint a mondatból kiderül, alanya nem csak a ragozott igenek, hanem az ige névnek is lehet. A mondat *anya* eleme alanyesetű, E/3. személyű, s mint ilyen, az ige néven (*készítette*) az egyeztető morféma az –e. Az *anya* tehát a minőségjelzőnek lesz alanyi vonzata. (Ezt nevezi a MG szerkezetszintű alanynak (408)).

Még milyen vonzatai vannak a *szeretnélek* igenek? Az alanyról már szoltunk, ebben a mondatban azonban az állítmány tárgyi vonzatot is kér. A tárgy a régensnek a tárgy iránti követelményeit kielégítő vonzata: tárgyesetű főnév, és ide tartozik a

főnévi igenevek egy része is, mint ebben az esetben a *bemutatni* szótári tétel. Szaggatott vonal és T szimbólum a jele.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a *szeret* ige csak főnévi igenevet kérhet tárgyként, hiszen az alábbi mondatban névmással fejezzük ki a tárgyat.

(1) *Szeretnélek én téged, csak ne lelkiznél annyit.*

A szabad bővítmények közül érdemes részletesebben is bemutatni a már említett jelzőt: a jelzők szabad bővítmények, melyek a főnévvel kifejezett mondatrészek valamely tulajdonságát adják meg. Pöttyözött vonallal húzzuk alá őket.

Ebben a mondatban főként minőségjelzőket találunk, ilyenek a *születési, készítette, kedves, régi, szép, vidám, okos* kifejezések. Jelük az ágrajzon: J_{mi}. Egy alaptagnak több jelzője is lehet, ezek egy szinten állnak kapcsolóelem nélkül vagy mellérendelő kötőszóval. Az egymással kötőszóval összekapcsolt mellérendelt mondatrészek között vízszintes vonalat használunk az ágrajzon (lásd a *szép, vidám és okos* szintagmát).

A hagyományos nyelveírás a birtokost is jelzőként (J_b) kezeli, ezt a későbbi modellekben elvetjük (az indoklást lásd a későbbi modellekben). Ha egy szintagmában több birtokos is található, az ágrajzról leolvasható, hogy az alaptag a hierarchiában magasabban álló szótári egység. Birtokos jelző itt a *bátyjának*, ennek alárendelt birtokos jelzője a *Zoli*, hiszen a bátya a főnök, ő tartja a bulit. Szintén birtokos jelző a részeshatározónak alárendelt *ismerősöm* kifejezés.

Szabad helyhatározó a *vacsora után* egység. A névutós kifejezések ugyan több szóból állnak, ám figyeljük meg, hogy morfológiai típusú szerkezetek, nem szintagmák, ezért egy egységként szerepelnek az ágrajzon is (Keszler, 2000, 349). Kicsérélhetők a mondatba illő ragos névszóra. A bemutatás tehát akár már a *vacsoránál* is megtörténhetne.

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

Ennek a mondatnak a leírásában beváltjuk az előzőekben tett ígéretünket: sok egyéb közt fény derül a DP-vel jelölt egység belső szerkezetére.

Legelőször azonban vegyük észre, hogy a mondatot így, hangsúlyjelölés nélkül, hajlunk semlegesen értelmezni: nem érzünk benne szembeállítást-kirekesztést, sem kiemelést, valamint – bár hosszúsága miatt sok kis hangsúlyegységet találunk benne – egyik sem tűnik kiemelkedőnek.

Ugyanakkor nem kizárt a szembeállító-kirekesztő értelmezés sem, a vele járó nyomatékos hangsúllyal. Lássunk egy példát:

(2) *Zoli bátyjának a születési buliján az **anya** készítette vacsora után szeretnélek bemutatni a kedves régi ismerősöm egy szép, vidám és okos barátnőjének.*

Értelmezése: „az anya, és nem más által készített vacsora után.”

Egy mondat elemzését a generatív modellben hasznos mindig az igével kezdeni. Az ágrajz magyarázatakor is ezt a módszert alkalmazzuk.

A VP felépítése nem ismeretlen, az ige 2 vonzattal rendelkezik: az egyik azt nevezi meg, aki szeretne valamit csinálni, a másik azt, hogy az előbbi szereplő mit szeretne csinálni. Egyikük az alany, másikuk a tárgy.

A V' alatt áll tehát elől áll a fej, V csomópont alatt, utána az alanyi vonzat. DP kategóriájú, holott nincs is jelen a mondatban. A hagyományos elemzés rejtett alanyként tartotta számon azt az alanyi vonzatot, amely az igeragozásból azonosítható. Ennek az alanynak a grammatikai tulajdonságai a személyragozásból pontosan kideríthetők: egyes számú, első személyű. Annak, hogy történetesen ki ennek az egyes szám első személyű alanynak a referense (kire utal a valóságból), a szituációból vagy a szövegkörnyezetből kell kiderülnie. A másik vonzat kategóriája InfP: olyan frázis, amelynek a feje egy főnévi igenév, a *mutatni*. Nem a *bemutatni*, az igekötő a főnévi igenév mellett is vonzatként jelenik meg. Nincs vele „összenöve”: megjelenhetnek fordított sorrendben is (3a), és messzire is kerülhetnek egymástól (3b).

(3a) *szeretném csak Marit mutatni be*

(3b) *be szeretném mutatni*

Az Inf fej mellett született tehát, és onnan mozgatas útján, születési helyén nyomot hagyva került a nyommal összeindexelt módosítói pozícióba. A főnévi igenév további vonzatai közül kettő nem ölt hangalakot: az alany és a tárgy. Mindkettőben azonos, hogy – miként ez az ige alanyának esetében is így volt – grammatikailag pontosan azonosíthatóak az ige személyragja által. Az alanyi vonzatot mégsem *pro*, hanem PRO jelöli. Ennek az az oka, hogy ellentétben a *szeretnélek* alanyával, InfP-ben nincs mód hangalakban megjelennie:

(4) **szeretnélek én bemutatni én*

Igaz, hogy az *én* egyszer megjelenhet a mondatban, és mivel a személyragozott ige melletti *pro* jellemzője a hangalakban való előfordulás lehetősége, ez az *én* csak az ige alanya lehet.

Ha nem névmás áll az alany pozíciójában, a helyzet tisztábban látható:

(5) *Szeretne Tigris szertelenül ugrabugrálni.*

Ha itt a főnévi igenév mellett is megjelenítjük az alanyt akár *Tigris*, akár *ő* hangalakban, a mondat rosszul formált lesz:

(6) ** szeretne Tigris szertelenül ugrabugrálni Tigris/ő.*

Könnyű belátni, hogy az Inf alanyát nem személyrag azonosítja: személyraggal csak az ige rendelkezik, ez pedig saját alanyának (*pro_{en}*) azonosítását végzi el. Honnan tudjuk akkor egészen biztosan, hogy az Inf alanya azonos az ige alanyával? Maga az ige azonosítja. A hangalakot öltetni nem képes névmásoknak – PRO-val jelöljük őket – az ige valamelyik vonzata adja meg a referenciáját. Ez a vonzat a PRO az *antecedense* avagy előzménye, azaz azonosítója. (Antecedens az a tartal-

mas, önálló referenciával rendelkező főnévi csoport, amely egy névmás referenciáját megadja.)

(7) Géza bácsi megtanította a halakat repülni.

A fenti mondatban a mondat tárgya (*a halakat*) adja meg az Inf alanyának a tartalmát.

Az Inf tárgyi vonzata *pro*_{léged} alakban van jelen. A kis *pro* jogos, egyrészt mert példamondatunkban megjelenhetne a szerkezetben hangalakot öltve is (*bemutatni téged*), másrészt, mert személyrag azonosítja: az ige *-lak* ragja a tárgy azonosítására is képes, másként fogalmazva tárgyi egyeztetést is végez. Az alanyi egyeztetést saját *pro*_{én} alanyának azonosítására használja fel, az a képessége azonban, hogy a tárgy számát, személyét is azonosítani képes, felhasználatlan marad, hiszen az InfP kategoriális sajátosságánál fogva nem tud számban és személyben egyeztetett lenni. (Vegyük észre ugyanakkor: egyeztető tud lenni, ha személyragot kap: *nem szabad beszélnem nekem, beszélned neked* stb.) Az ige tehát „beleegyeztet” főnévi igenévi vonzatába, annak egyes szám 2. személyű tárgyát jelöli ki. (Érdekesség, hogy: a *-lak* ugyan képes a többes szám 2. személyű tárgy azonosítására is, de ebben az esetben annak hangalakban meg kell jelennie: *látlak titeket*.)

Az alanyi PRO össze van indexelve az ige alanyaként jelen levő *pro*-val. Ez az index azonban nem mozgatót jelöl, nincs is nyom a szerkezetben lejjebb álló indexelt helyen. Koreferenciát jelöl, azaz azt, hogy mindkét helyütt ugyanazt az entitást kell értelmeznünk. (A mozgató esetében is hasonló a helyzet egyébként: ott ugyanazt az entitást kell többfajta szerepben is értelmeznünk. A névmások kategóriájáról már volt szó az előzőekben.)

Az Inf negyedik vonzata egy hangalakban megjelenő, több bővítményt is tartalmazó DP: *a kedves régi ismerősöm egy szép, vidám és okos barátnőjének*. A főnévi igenév által megkövetelt *-nak* ragot viselő főnév a *barátnőjének*, hagyományosan részes határozó. Ennek a főnévnek a vonzata a birtokos, amelyet nem nevezünk jelzőnek, minthogy sem a magyar jelzőkkel nem mutat rokonságot (a minőség- és mennyiségjelző nincs egyeztetve a jelzett szóval, a birtokos igen), sem az indoeurópai nyelvek névmási birtokos jelzőjével, amely ugyan egyeztetve van a birtokszóval, de nem számban és személyben, mint a magyarban, hanem nemben és esetben A (8a és 8b). A (8b)-ben szereplő *mein Buch* ugyan lehet alany és tárgyesetű is, de a *mein* nem lehet más esetben mint a *Buch* (8c).

- (8a) *moju* *knyigu* (orosz)
enyém könyv
fem. acc. fem. acc-

- (8b) *mein* *Buch* (német)
enyém könyv
neutr. nom/acc nom/acc

(8c)	<i>*mein</i>	<i>Buches</i>
	enyém	könyvé
	neutr.gen.	neutr. gen.

A főnévi fej a DP kategóriájú birtokos vonzattal N' csomópont alatt egyesül. A birtokos vonzat-volta mellett több érv is szól: egyrészt a birtokos személyjelet/-ragot (inflexiót) viselő fejjel egyeztetve van számban és személyben, ez pedig a magyarban csak vonzatokkal történhet meg. Másrészt kötelezően megjelenik az ilyen fejek mellett, ha másként nem, pro alakban, amiről tudjuk, hogy mindig hangalakot ölthet.

A birtokosnak azonban csak a nyoma látható a főnévi fej komplementumában, onnan kötelezően el kellett mennie az NP módosítójába (NP által közvetlenül dominált helyre). A magyarban ugyanis a rövid (nominatív) és a hosszú (-nAk ragos) birtokosnak mások a szintaktikai lehetőségei. A hosszú birtokos állhat a fej mögött, kiinduló szerkezeti helyén (9a), de a fej előtt is (9b). (A későbbiekben majd látjuk, hogy még ennél is gazdagabbak a lehetőségei.) A rövid birtokos viszont csak a fej előtt állhat (vö. (10a)-t (10b)-vel).

(9a) *(Elveszett) a laptopja Marcinak.*

(9b) *(Elveszett) Marcinak a laptopja.*

(10a) *Marci laptopja (elveszett).*

(10b) **(Elveszett) a laptopja Marci.*

A *barátnőjének*, amely főnév az ige által elvárt -nAk ragot viseli, egy NP fejeként jelenik meg, N' alatt. Az N komplementumában látjuk DP kategóriával jelölt vonzatának nyomát, összeindexelve a *kedves régi ismerősöm* hangalakban megjelenő birtokossal. Az, hogy a *barátnőjének* birtokos vonzattal rendelkezik, könnyen belátható abból, hogy birtokosra utaló inflexiót visel (-jE). Vegyük észre, hogy a DP_i-vel jelölt birtokos vonzat elhangozhatna kiindulási helyén is, de ott -nAk toldalékkal: *barátnője a kedves régi ismerősömnek*. Mondatunkban azonban a birtokszót képviselő főnévi fej maga is -nAk ragot visel, s bár ez a -nAk más funkciójú, mint a birtokosé, zavarán a megértést kétszeri előfordulása.

Az X'-elmélet bemutatásakor azt állítottuk, hogy az egyetlen XP befogadására képes módosítói pozíciót különleges vonzatok tölthetik csak be. Az igei természetű szerkezetek estében azt mondtuk és tapasztaltuk, hogy ez jórészt az igeekötő. A szűken vett főnévi szerkezetben, az NP-ben, – mint látjuk – a módosító a rövid (nominatívuszi) birtokos helye. Nézzük, mi teszi különlegessé a birtokos vonzatot!

(11) *Engem nem érdekel a gyakran indokolatlanul lesújtó véleménye a férfiaknak a divatról.*

Bevallhatjuk: a mondat nem sok eséllyel indulna a magyar mondatok szépségversenyén. De nem is ez a célunk vele, hanem az, hogy egy jelenséget megmagyarázzunk.

Ha a kiemelt mondatzaksaszt nézzük: ott látjuk benne a főnévi fejet (*véleménye*) mögötte áll két vonzata: *a férfiaknak*, *a divatról*. (Előlről egy nem-triviális AP csatlódik az N'-ra (*gyakran indokolatlanul lesújtó*)

Állításunk az, hogy a birtokos (*a férfiaknak*) szorosabb kapcsolatban áll a *véleménye* főnévvel mint a -rÓl ragos vonzat.

Ha a birtokos száma, személye változik, ezt a változást követi a birtokszó által viselt inflexió: kettejük közt egyeztetés van:

(12a) *véleményem nekem a divatról*

(12b) *véleményed neked a divatról*

(12c) *véleménye neki a divatról.*

A többi főnévi vonzat (itt: *a divatról*) esetében ezt nem tapasztaljuk. A birtokos vonzat szoros kapcsolatát a főnévi fejjel ezúton bizonyítottuk és így már az is könnyen belátható, miért ő kerül az NP módosítójába.

Az X' (N') és az XP (NP) között ebben a szerkezetben két N' csomópontot találunk. Abból, amit a csatolásról már tudunk, láthatjuk, hogy itt is csatolásokról van szó. Először egy szabad - AP kategóriájú, hagyományosan minőségjelzőnek nevezett bővítményt csatoltunk (és nem bővítményeket!) N'-ra. A mellérendelést tartalmazó AP ugyanis a kötőszó közreműködésének köszönhetően kívülről egyetlen AP-nek látszik, egy AP-vel helyettesíthető: *rokonszenves*. A mellérendelő kötőszónak éppen ez a szerepe: több azonos kategóriájú egységből kifele egyetlennek látszó, ugyanolyan kategóriájú egységet hoz létre. Itt hívjuk fel a figyelmet rá, hogy a mellérendelő szerkezet szemmel láthatóan nem írható le az X'-elmélet adta keretek közt. Nem értelmezhetők rajta az X'-elmélet fogalmai: fej, módosító, komplementum, X, X', XP, csatolás. Tovább haladva vegyük észre: míg az igei típusban a csatolás XP-re történt, itt X'-ra. A szórend ezt igazolja: az AP a főnév és a módosítóban álló birtokos között helyezkedik el. A csatolás itt is itérálható (többször ismételhető), erre látunk majd példát. A mellérendelést tartalmazó AP előtt egy DetP is csatolva van – az immár második – N'-ra.

A DetP hagyományosan a mennyiségjelzőnek és kijelölő jelzőnek feleltethető meg: *egy/három/ harmadik/minden (szép, vidám és okos barátjének)*.

Mindez ellentmond annak a tudásunknak vagy véleményünknek, amelynek értelmében az *egy* hangsúlytalan helyzetben nem számnév (Det), hanem névelő (D), mégpedig az *a, az* határozott párjaként határozatlan. Szabolcsi meggyőzően érvel amellett, hogy az *egy* nem névelő a magyarban. Ha az lenne, *a* mindig helyettesíthető – felcserélhető – lenne a névelő-alternánsokkal. (Szabolcsi és Laczkó 1992) Ez azonban nem így van:

(13a) *felavatták a szobrász egy új alkotását*

(13b) **felavatták egy szobrász az új alkotását.*

Felcserélhető ugyanakkor a számnevekkel:

(13c) *felavatták a szobrász két / három / sok / minden új alkotását.*

Az NP – a főnévi fej köré kiépült frázis – ezzel le is zárult. Jellemzői tehát: a módosítójában a rövid birtokos vonzat áll, a csatolás N'-ra történik, AP és DetP csatolható.

Vegyük még észre, hogy az AP és a Det P csatolásának sorrendje nem tetszőleges. A sorrend alulról tekintve: először az AP, utána a Det P.

(14a) *sok tarka macska*

(14b) **tarka sok macska*

A vizsgált NP azonban nem kapcsolódik közvetlenül az Inf'-hoz. Az NP-től balra egy D szimbólumot látunk, alatta üres karikát (○), a D és az NP D'-ban egyesül, ami triviálisan (módosítóját fel nem használva) DP-vé válik

Az X'-elmélet szerint felépülő szerkezetet látunk tehát, amelyben azonban első megközelítésben furcsának tűnő elemek jelennek meg az egyes pozíciókban.

A fej kategóriája D, de hogy mi is ez a D, nem derül ki, mivel alatta egy hangalakot nem öltő egység áll. Ha körülnézünk a mondatban olyan D fejeket keresve, amelyekben nem ○ áll a D fej alatt, ezeket a szerkezeteket (DP-ket) találjuk:

(15) A mondatban található DP-k

(a) *Zoli bátyjának a szülinapi buliján*

(a) *Zoli bátyjának* (DP_b)

(a) *Zoli* (DP_z)

a szülinapi buliján

az anya készítette vacsora (DP_v)

(az) *anya* (DP_a)

a kedves régi ismerősöm (DP_i)

Azt látjuk, hogy ezekben a DP-kben a D fej alatt egy – néha zárójelbe tett – névelő áll, mögötte, D' csomópont alatt egyesülve vele, egy NP. Mit is jelent ez az X'-elmélet értelmében? Azt, hogy a névelős főnévi csoport esetében DP kategóriájú szerkezetéről van szó, ahol D a fej és az NP annak vonzata. Első pillantásra ez tagadhatatlanul furcsának – mondhatjuk: intuícióellenesnek – tűnik. Megszoktuk, hogy a fej nevezi meg a szemantikailag lényeges elemet. Itt is erről lenne szó?

A szemantika terén nem szívesen teszünk kijelentéseket, minthogy nehéz lenne bizonyítani azokat. (Mindamellett nem kívánjuk háritani magunktól a véleménynyilvánítást, ezt meg is fogjuk tenni. Most azonban maradjunk a szintaxis területén.) Lássuk be, hogy szintaktikai értelemben valóban a D kategóriájú névelő a fej. Míg ugyanis a szűken vett főnévi csoport (NP) megjelenthet a mondatban névelő nélkül is, a névelő főnévi csoport nélkül nem:

(16a) *Asszony lett a lányból.*

(16b) **Asszony lett a.*

Tehát a névelő az, amely megkívánja, odavonzza maga mellé a főnévi csoportot. A fej – vonzat viszony innen is megközelíthető: fej az, ami egy XP-t bevonz a mondatba, gyakran kötelezően – mint ez esetben is –, amit pedig megkíván maga mellé, az a vonzata.

Azt ígértük, a szemantikai kérdés elől sem akarunk teljesen kitérni. Nézzük tehát ebből a szempontból is az NP és a DP kérdését! Való igaz, hogy bizonyos szempontból a főnév(i csoport) tűnik fontosabbnak szemantikailag.

(17) *Megsimogattam a kutyust.*

Itt az *a kutyust* szerkezetből a *kutyust* szó mondja meg, hogy kire-mire gondoljak a simogatás elszenvedőjeként. Mit mond ugyanakkor a névelő? Megmondja, hogy egy, a beszélő és a hallgató közös ismeretének részét képező entitásra kell, hogy gondoljak. Nézőpont kérdése, melyik információ a fontosabb.

A szintaxis azonban – tehát a szórendi hely – megfellebbezhetetlen érvet szolgál amellet, hogy a névelő a fej.

(18a) **Gyerek felfedezte a betörést.*

(18b) *A gyerek felfedezte a betörést.*

(18c) *Gyerek fedezte fel a betörést.*

(18d) *A betörést gyerek fedezte fedezte fel.*

A fenti példák mutatják, hogy a főnevek névelős vagy névelőtlen volta meghatározza lehetőségeiket a mondat szórendjében. Egy szerkezetnek a mondatban betölthető helyét pedig mindig a fej (lexikai megközelítésben: régens) határozza meg.

Láttuk a fentebb kigyűjtött DP-k esetében, hogy a névelő időnként zárójelben szerepel. Ez azt jelenti, hogy az illető névelő a mondatban szemantikailag jelen van, – tehát determinált, azaz a beszélő-hallgató közös tudásának részét képező entitásról van szó – csak valamely okból az ezt jelölő névelő nem hangzik el. Van, amikor azért nem, mert a mondat szórendjében egymás mellé kerülne két névelő, ilyenkor pedig csak az egyiket mondjuk ki.

Ilyen a „(az) az anya készítette vacsora”. Szabolcsi a birtokos szerkezet kapcsán meggyőzően érvel amellet, hogy két szomszédossá váló névelő közül miért az első az, amelyet az ágrajzon törölünk, azaz zárójelbe teszünk.

Hasonlóan tűnik a két alábbi eset is, ahol birtokos szerkezeteket találunk:

(19a) *(a) Zoli bátyjának (DP_b)*

(19b) *(a) Zoli bátyjának a szülinapi buliján*

Itt azonban közrejátsszik egy másik ok is: a személynév névelőtől való tulajdonsága, ami a magyar nyelvterület bizonyos részein szigorúan, másutt engedékenyebben érvényesül. Most a szigorúbb változattal állunk szemben. A magyar nyelv egyes változataiban (a köznyelv is ide sorolható) a személynevek nem névelőzhetőek. A mi esetünkben is egy ilyen nyelvváltozatról van szó, ezért a *Zoli* személynév törli saját névelőjét ((a) *Zoli*), és a másik névelőt is, amit maga előtt lát: azt is, ami a *bátyjának* szóhoz tartozik. Egy engedékenyebb nyelvváltozatban egy névelő megmaradna a három közül: a *Zoli* nem semmisítené meg saját névelőjét, de ez a névelő törölné az előtte álló, azaz a birtokszóhoz tartozó névelőt és eredményül a (17)-ben látható formát kapnánk. (Bővebben: Szabolcsi-Laczkó 1992)

Mi történik azonban abban az esetben, ahonnan elindultunk? Emlékeztetül: *a kedves régi ismerősöm egy szép, vidám és okos barátnőjének* szerkezetéről volt szó.. Itt nem törölt névelő szerepel a „nagy”, azaz birtokossal is rendelkező, közvetlenül az Inf” alatt álló DP (*a kedves régi ismerősöm egy szép, vidám és okos barátnőjének*). fejében (A „kis” DP a birtokos, tehát DP_i: *a kedves régi ismerősöm*)

Itt tehát nem névelőtörlésről van szó. Hanem miről is? Nem lenne névelője a *barátnőjének* fej köré szerveződött nagy DP-nek? Ezt sem mondhatjuk, hiszen akkor miért feltételeznénk, hogy DP épül köréje?

A megoldáshoz közelebb visz, ha a szerkezetből kivesszük a birtokos DP_i-t (*a kedves régi ismerősöm*). Ha az *egy szép, vidám és okos barátnőjének* NP egy határozott névelő mellett állna, ez esetben – miután eltűnt a mellette álló névelő – látszana a birtokszó köré épült NP névelője, és ezt kapnánk: **az egy szép, vidám és okos barátnőjének*. Ez a szerkezet azonban – mint látjuk – rosszul formált. Az *egy* determináns ugyanis nem névelő (nem D) ugyan, mint azt már beláttuk, de olyan DetP, amely a főnevet, amelyre rácsatolódik, referenciálissá teszi, bár határozatlanná. Ezt a határozatlanságot jelöli a határozatlan névelő, amely Szabolcsi meggyőző érvei és eddigi logikánk értelmében nem ölt a magyarban hangalakot. Vegyük észre, hogy nem minden DetP teszi határozatlanná a főneveket. Ezek mellett határozott névelő jelöli a határozottságot.

(21a) *a két szegény szabólegény*

(21b) *az összes név*

Joggal merül fel a kérdés, hogy ha a határozatlan névelő a magyarban nem ölt hangalakot sosem, honnan tudjuk, hogy számolnunk kell vele a szerkezetben, és nem egy névelő nélküli (DP-burok nélküli) „csupasz” NP-ről van szó? Erről a későbbiekben szó lesz, de már most megelőlegezzük: mivel a főnév határozottságáról vagy határozatlanságáról a DetP dönt, amennyiben van a szerkezetben DetP, feltételezzünk DP-t is. Ha ennek feje, a D nem hangzik el, kétesélyes a megoldás: törölt határozott névelőről van szó (ennek eseteit az előbb vizsgáltuk), vagy határozatlan névelőről (O), amely sosem ölt hangalakot.

Régóta időzünk már az InfP bővítményeinél, azok közül is a *-nAk* ragosnál, de még mindig vannak tisztázatlan pontjai. Mindaz az idő és fáradtság azonban, amit most erre áldozunk, megtérül majd a későbbiekben, amikor ugyanilyen szerkezetekkel fogunk találkozni, és tudásunk birtokában már könnyen megbirkózunk velük.

Az előbb említett (és a magyarázat kedvéért egyszer el is távolított) birtokos esetében könnyű a dolgunk: *a kedves régi ismerősöm*.

Az index, amelyet megtalálunk kiinduló szerkezeti nyoma mellett, utal vonzat-voltára. A fejre két szabad AP bővítmény csatolódik, mivel nem köti össze őket kötőszó, külön-külön, mindig N’ csomópontra csatolódva és ugyanilyen csomópontot eredményezve. Az így kapott NP: *kedves régi ismerősöm*. Vegyük észre: az N’ triviálisan vált NP-vé, a módosítójában nem áll rövid birtokos, holott – az éles szemű olvasó bizonyára észrevette – állhatna: az *én*. NP-nk belép a D komplementumába, vele D’-t alkot, amiből triviális módon – a módosító üresen maradva – válik DP.

Térjünk vissza azonban a legalsó N'-ra! Birtokos inflexiót visel (*ismerősöm*), birtokos azonban nem ölt hangalakot a szerkezetben. Ám tudjuk a számot és személyt azonosító inflexióból, hogy egyes szám 1. személyű birtokosról van szó. Ezt jelöli a *pro_{nekem}* a komplementumban.

Hogy miért *nekem* index szerepel a *pro* mellett, és miért nem *én*? A magyarázat egyszerű: a birtokos kiindulási helyén is hangalakot ölthet, de csak *-nak* ragos alakban:

(22) *Az imént láttam a vőlegényét Marcsinak/*Marcsi.*

Ezért ha kiindulási helyén tüntetjük fel *pro* alakban, a *-nak* ragos névmás jelenik meg az indexben. Itt jegyezzük meg, hogy a *pro/PRO* formák mindig kiinduló szerkezeti helyükön jelennek meg az ágrajzokon, mivel a mozgatások gazdaságossága érdekében csak akkor mozgatunk, ha az (a szórend szempontjából) elkerülhetetlen. Hangalakot nem öltő egységet következőképpen nem vetünk alá mozgatásnak.

Visszatérve most már a V'-hoz, látjuk, hogy az triviálisan válik VP-vé. Erre a VP-re csatolódik két szabad bővítmény. Lentről haladva először egy időhatározó: *az anya készítette vacsora után.*

Kategóriája – AdvP – első pillantásra talán furcsa. Mélyebb megfontolás alapján azonban egyet kell értsünk az elnevezéssel. A névutó – Adv – tekinthető a fejnek, minthogy – a D fejhez hasonlóan – ő az, aki nem tud megjelenni a mondatban (névelős vagy névelőtlen) főnévi csoport nélkül (23b) A főnévi csoport nem igényli a névutót (23a).

(23a) *Az egyetem közelében csapott be a villám.*

(23b) **Mellett csapott be a villám.*

Mivel tehát a névutó vonzza be az NP-t vagy a DP-t a mondatba, az NP/DP az ő vonzata. A kiinduló szerkezetben tehát Adv-csomópont alatt áll az *után* névutó, amely a mögötte született DP kategóriájú vonzatával (*az anya készítette vacsora*) AdvP csomópont alatt egyesül. Vonzata azonban transzformáció útján a módosítóba került, vele összeindexelt (DP_v) nyomot hagyva maga után.

DP_v-ben az NP feje a *vacsora* N, amely vonzat híján triviálisan válik N'-sá. Erre csatolódik újabb N'-t alkotva az AP (rögtön visszatérünk rá), majd ismét triviálisan NP-vé válva belép a törölt D komplementumába, azzal D' alatt egyesül, a D' pedig triviálisan DP-vé válik.

Tekintsük most az N'-ra csatolt AP belső szerkezetét! Maga a fej nem a megszokott formájú befejezett melléknévi igenév: ez a *készített* lenne, amely mellett az eredeti ige alanya *által* névutóval jelenhetne meg: *az anya által készített vacsora*. Itt azonban a melléknévi igenév személyragot vesz fel: *készítette*. A befejezett melléknévi igenév személyragozottsága nem párját ritkító eset, hisz – kissé archaikus beütéssel ugyan – de viszonylag gyakran használjuk ezt a formát:

(24a) *a nagymama sütötte almáspite*

(24b) *a tanárunk készítette feladat*

(24c) *a testvérem rajzolta kép*

Jóval ritkább, de többek számára elfogadható a nem 3. személyű alak is:

(25a) ??*az említettem eset*

(25b) ?? *a kifogásoltad mondat*

DP_a tehát az A fej vonzataként a fej mögött születik, A' alatt, majd az AP módosítójába kerül, nyomot hagyva maga után.

Megjegyezzük még, hogy az AP szerkezet elképzelhető NP kategóriájú alannal is (*anya készítette*), ez esetben DP_a helyett NP_a-t veszünk fel vonzatként, ami – névelő hiányában – a módosítóba kerülve nem törli a *vacsora* köré kiépülő NP névelőjét.

Térjünk vissza most a csatolással keletkezett második VP csomópontozhoz! Azt tapasztaljuk, hogy erre is csatolódik még egy szabad bővítmény: *Zoli bátyjának a szülinapi buliján*. Azt, hogy hely- vagy időhatározónak tartsuk-e, nehéz lenne eldönteni, de szerencsére nem is vagyunk döntéskényszerben. Számunkra az a lényeges, hogy nem vonzat.

Kezdjük az elemzést a *buliján* főnévvel, amely N csomópont alatt áll, és mivel birtokosra utaló inflexiót tartalmaz, birtokost kell feltételeznünk mellette. Ez a birtokos el is hangzik a szerkezetben: *Zoli bátyjának*. Zoli bátyja az, akinek bulija van, mégpedig szülinapi. Az N fej mellett ezért áll a DP_b-vel jelölt nyom. Az N'-ra triviális belső szerkezetű AP csatolódik (*szülinapi*), amely által újabb N' keletkezik. Ebből szintén triviálisan lesz NP, hiszen a *Zoli bátyjának* nem nominatívuszi (rövid) birtokos, az NP-módosítóban pedig csak az állhat. Most derül fény rá, hogy mire is való a DP módosítója: a hosszú, azaz *-nak* ragos birtokos befogadására. DP_b, amely az utolsó szaván (*barátjának*) viseli a *-nak* ragot, ide került transzformáció útján.

Vegyük észre azonban, hogy többszörös birtokos szerkezettel van dolgunk. A *barátjának* szó ugyanis nem csupán *-nak* toldalékot visel, amelyre az jogosítja fel, hogy a *buliján* szóhoz tartozó birtokos, hanem egy olyan inflexiót is, amely arra utal, hogy neki is van birtokosa: *barátjának*. És valóban: ott találjuk mellette DP_z nyomát, DP_z-t pedig, amely rövid birtokosi alakban van jelen, a *barátjának* N körül kiépülő NP módosítójában leljük meg.

Vessünk még egy pillantást ennek a csatolt bővítménynek a birtokos szerkezeteire a névelők szempontjából! A *buliján* fej körül kialakult NP névelője nem törlődik, hiszen a mögötte álló NP módosítója üres, nem áll ott sem másik hangalakot öltő névelő, sem személynév, ami törölhetné.

Nem így a *barátjának* fej körül kiépült NP-hez tartozó névelő! Ennek az NP-nek ugyanis rövid birtokos DP van a módosítójában (DP_z), amelyben ott találunk egy személynévet (*Zoli*), ez pedig törli saját névelőjét és a szórendileg azelőtt álló névelőt szintén.

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

A második mondat állítmányát keresve nincs nehéz dolgunk: a *szeretnélek* ige tökéletesen kielégíti azokat a feltételeket, amelyeket már a hagyományos elemzéskor az állítmányról elmondtunk.

Hol találjuk az alanyt? Ha megfigyeljük, zárójeles kifejezések bukkannak fel ebben a mondatban; jelenlétüket az egyeztető morfémák (igei személyragok, birtokos személyi toldalékok) egyértelműen jelzik, mindegyikük kimondható lenne. Éppen ezért ezeknek a kifejezéseknek is megkeressük a mondatbeli helyét, és ábrázoljuk is őket; legfeljebb annyi a különbség a valóban elhangzó mondatrészekkel szemben, hogy ezeket zárójelbe tesszük. A hagyományos modellben csak rejtett alany van, nálunk azonban zárójelben szerepel a mondat alanyán kívül (*én*), a főnévi igenév tárgya (*téged*), és a *-nak* ragos vonzat birtokosa is (*én*). Figyeljük csak meg, hogy a szerkezetnek csak azokat az összetevőit zárójelezzük, amelyek valóban nem hangzanak el!

Összegzésként elmondható, hogy csak akkor veszünk fel az ágrajzon zárójeles kifejezést, ha biztosak vagyunk az el nem hangzó elem tartalmában.

A következő mondatban például nincsen zárójeles kifejezés:

(26) *A néni olvasott.*

A néni olvashat újságot, könyveket, képregényt vagy egy hosszú délután esetén akár mind a hármat is, az ige nem segít nekünk ennek eldöntésében. Nem képzelünk tehát egy zárójeles tárgyat a vonzatok közé. Akkor használunk tehát zárójelet, ha a zárójeles kifejezés meglétét egyértelműsítik 1. a számra és személyre utaló toldalékok (igei személyragok, birtokos személyi toldalékok); vagy 2. más szavak (alárendelő mondatok utalószavai esetében a vonatkozó névmások).

Az állítmány tárgya főnévi igenév (*mutatni*). A szerkezet kapcsán beláthatjuk, hogy igeikötője nem csak az igének lehet: a főnévi igenévi tárgy mellett is találunk igeikötőt, mely szintén elválhat alaptagjától:

(27) *Szeretnélek téged mutatni be a vacsora után.*

Az előbb *-nak* ragos vonzatról beszéltünk, de vajon miért nem részeshatározóról? Azért, mert nem minden *-nak*-ragos hordozza a 'valaki számára, részére' jelentést. Most nem csak a *Borisnak a balettcipője* szerkezetre gondolunk, ahol a *-nak* ragos kifejezés egyértelműen birtokos, hanem olyanokra is, amelyek például a (28a-b)-ben láthatóak.

(28a) *Sárának tetszenek a lila sálak.*

(28b) *Kati nyüzögtnak látszik.*

Ezekben, és más hasonló mondatokban a *-nak* ragos kifejezés nem részeshatározó, így a mi mondatunkban sem soroljuk ezt külön vonzatkategóriába.

A hagyományos elemzésben megszokottakon kívül új kategóriákkal is találkozhatunk a második mondat ágrajzán, hiszen vannak olyan mondatrészek, amelyeket ebben a modellben nem hagyunk figyelmen kívül. Ilyen például a határozott névelő, amelyet ágrajzunkon a V_{Me} szimbólum jelöl. A V arra utal, hogy vonzatról van szó. Nélküle gyakran nem lenne jól formált mondatunk. A Me mint 'meghatározott' rövidítés pedig azt jelzi, hogy a határozott névelő biztosítja a névszói szerkezetek meghatározottságát, és az ige is kiváltja a megfelelő ragozást. A névelős és a névelőtlen

főnév szintaktikai (azaz szórendi) lehetőségei mások, vizsgáljuk csak a következő mondatokat!

(29a) **Fiú megnyerte a versenyt.*

(29b) *A versenyt fiú nyerte meg.*

(29c) *A fiú megnyerte a versenyt.*

Figyelem! Itt nemcsak a határozott névelőt kezeljük máshogyan, hanem a hagyományosan határozatlan névelőnek számító *egy* kifejezést is. Mennyiségjelzőnek tekintjük, ahogyan a középiskolai és egyetemi modellünkben is külön kategóriát vezetünk be ennek a kezelésére. Vajon miért? Már a hagyományos magyarázatban is szóba került, hogy döntésünk nem intuícióellenes, hiszen nincs olyan *egy* -gyel bevezetett névszói szerkezet, melyben az *egy* -et (hangsúlyosan ejtve) ne lehetne mennyiségjelzőként értelmezni. Figyeljük meg, hogy az *egy* szerkezeti helye sem különbözik más mennyiséget jelző kifejezésektől, a határozott névelőtől viszont igen (bár erről ágrajzunkon nem tudunk számot adni). Ha névelő lenne, akkor felcserélhető lenne a másik névelővel (*a/az*), és a mondat jól formált maradna. De ez nem így van.

(30a) *A barátom egy könyve tavaly jelent meg.*

(30b) **Egy barátom a könyve tavaly jelent meg.*

Ezért, és más — ebben a modellben túlságosan bonyolultnak tűnő — megfontolásból az *egy*-et nem tekintjük határozatlan névelőnek. Az okokról részletesebben lásd a generatív magyarázatokat. A téma iránt különösen érdeklődő olvasóknak ajánljuk Szabolcsi könyvét (1992).

A generatív ágrajzokkal ellentétben azonban nem feltételezünk törölt névelőket sem a tulajdonneveknél (mivel azok már önmagukban — azaz szakszóval inherensen — határozottak), sem azoknál a szerkezeteknél, ahol a birtokosnak és a birtoknak is lehetne névelője. Ebben az esetben a névelőt mindig a birtokoshoz illesztjük. Lássunk egy ilyen szerkezetet!

(31) *a kutya csontja*

Ha jól meggondoljuk, a névelőt a *csontja* és a *kutya* kifejezéshez is illeszthetnénk. Az első megoldás talán jobban megfelel előzetes sejtéseinknek, hiszen azt sugallja, hogy a névelő az egész szerkezethez tartozik, így biztosítva annak határozottságát. De gondoljuk csak meg, hogy a második megoldás mellett is dönthetnénk, mégpedig azért, mert a névelőt mindig a hozzá legközelebb álló névszóval együtt ejtjük ki, hangtanilag hozzá simul. Ne gondoljuk ugyanakkor, hogy ebben a változatban a birtokosznak nincsen névelője. Pusztán annyi történt, hogy ez nem jelenik meg. De ne csodálkozzunk, hiszen a nyelvben számos példa van arra, hogy egy szemantikailag érzékelhető egység nem ölt hangalakot. A többi hangalakot nem öltő elemmel ellentétben (pl. rejtett alany) ennek a névelőnek azonban nem mindig szabad megjelennie (vö. (32a)-t (32b)-vel), így az ágrajzon nem ábrázoljuk.

- (32a) **a sárkány a feje*
 (32b) *a sárkánynak a feje*

A középiskolai és az egyetemi modellben mindig a (több birtokos esetén) legelső birtokoshoz tartozó névelőt „tartjuk” meg, a többit töröljük. Mivel a következetesség elvét valljuk, a három modell egymásra épülését szeretnénk biztosítani, így ebben a modellben a második lehetőség mellett tettük le a voksunkat. Ugyanígy az előbb elhangzó elemhez, vagyis az *anya* kifejezéshez kapcsoljuk a névelőt *az anya készítette vacsora után* szerkezetben is. A jelenséget mindenesetre érdemes lenne a gyerekekkel megbeszélni, megvitatni.

A hagyományos modelltől gyökeresen eltér a birtokos kezelése. Míg ott jelzőként szerepel, itt a névszói kifejezés vonzatának tartjuk, jele: V_B . Vegyük észre, hogy a magyarban a birtokos és a birtokszó kapcsolatát egyeztető toldalékok egyértelműen jelzik (*Zoli bátyjának a szülinapi buliján*). (Részletesebben lásd a generatív magyarázatot!)

Birtokos tehát a *Zoli*, a *bátyjának*, *az én*, *az ismerősöm* kifejezés.

Nem a névelő az egyetlen, amelyet mi a hagyományos elemzéssel ellentétben méltónak tartunk a mondatrészi szerepre. Ilyen a kötőszó is. A *kötőszó* (K) szakkifejezés hagyományos nyelvleírásban szófajti jelöl. Mivel azonban az elnevezés egyben mondatrészi szerepét megjelöli, hiszen a kötőszó valóban nem tesz mást, mint két szerkezetet köt össze, mi egy mondatbeli funkció megjelölésére, azaz egy mondatrész elnevezéseként használjuk. Mind a mellérendelő, mind az alárendelő kötőszónak K a jele. A mellérendelő *m* szimbólumot kap az indexébe, és két vagy több egyenrangú és azonos szerepű szerkezetet köthet össze. Nézzük csak meg, mondatunkban hol találkozzunk mellérendeléssel! *A(z én) kedves, régi ismerősöm egy szép, vidám és okos barátnőjének* szerkezetben a *barátnőjének* névszói kifejezésnek több minőségjelzője is van. A *szép* és a *vidám* melléneveket nem kapcsolja össze kötőszó, a *vidám és okos* viszont valódi mellérendelés. Ezért alkalmazzuk az ábrán azt a megoldást, hogy a két azonos funkciójú elemet egy csomópont alatt egyesítjük (így nem is lesz valódi alaptag a szerkezetben). Mivel a kötőszó nem a minőségjelzők bővítménye, pöttyözött vonal kapcsolja a szerkezetbe. (Az alárendelő kötőszók jele K_a , míg a mellérendelő kötőszó nem része a mondatnak, az alárendelőt a mondatrészek között soroljuk fel, csak a pöttyözött vonal jelzi, hogy nem tartozik a bővítmények közé.)

A mondat ágrajzán szereplő többi kategóriát már jól ismerjük: találkozhatunk itt minőségjelzőkkel (J_{mi}), helyhatározóval (*Zoli bátyjának a szülinapi buliján*) időhatározóval (*az anya készítette vacsora után*). A névutós szerkezeteket itt sem választjuk szét, ahogyan a hagyományos modellben, hiszen a névutók nagyon sok szempontból a ragokhoz hasonlóan viselkednek.

A szerkezeti fa a mondat szerkezeti egységeit ábrázolja, ügyelve a szórend betartására.

Gazdag belső szerkezettel rendelkező helyhatározónk van, mely a névelőn és a minőségjelzőn kívül egy többszörös birtokost is tartalmaz. A birtokoson belül egyértelműen a *bátyjának* a végső alaptag: ez az ágrajzról úgy látszik, hogy az ő szimbóluma jelenik meg a csomóponton. A birtokoshoz egy másik, rövid alakú, azaz nem *-nak* ragos birtokos vonzat kapcsolódik. A már említett megegyezés szerint a névelőt

ennek a birtokos szerkezetnek a vonzataként tüntetjük fel. Az időhatározó egy minőségjelzős szerkezetet vesz fel bővítményként, melyben a *készítette* minőségjelző az alaptag, és az *anya* ennek alánya. (Emlékezzünk csak vissza a hagyományos magyarázatra!)

A mondat tárgya rejtett, a *-nak* ragos vonzatnak azonban ebben a mondatban meg kell jelennie. A *barátnőjének* alaptaghoz szabad bővítményként csatlakozik a minőségjelző (*szép*) a két minőségjelzőt mellérendelő kötőszóval egyesítő minőségjelzős szerkezet (*vidám és okos*), vonzatként pedig a birtokos. A birtokoson belül egy névelővel ellátott rejtett birtokost és két minőségjelzőt találunk.

A második mondathoz érdemes gyakoroltatni a gyerekekkel a hosszú és rövid birtokost illetve a többszörös birtokos szerkezeteket, valamint a mellérendelő szerkezeteket.

A névelő szerepére rávilágíthatunk az ehhez hasonló feladatokkal:

A névelő szerepére rávilágító lehetséges feladatok

Milyen helyzetben képzelhetők el az alábbi mondatok?

Kislány befogadna kutyát.

A kislány befogadná a kiskutyát.

Fiúknak beszéltem lányokról.

A fiúknak beszéltem a lányokról.

Párosítsd össze a mondatokat a befejezésükkel!

a) Gyerek vásárolt be...

1. és nem egy lány.

b) Egy fiú jött be az osztályba...

2. és nem a felelő.

c) A tanár rajzolta fel az ábrát a táblára

3. és nem felnőtt.

A zárójeles kifejezések felismerésének gyakoroltására ajánljuk a következő feladatokat:

Feladatok a zárójeles kifejezések felismertetésére

Melyik mondatban vannak zárójeles kifejezések? Írjuk le a mondatot úgy, mintha minden bővítmény elhangzana!

Hétfőn Karcsi elcserélte a mobilját.

Az osztályfőnökkel holnap kirándulni megyünk.

Elmondta?

Andris szünetben elkérte a füzeteiteket.

Julcsi eladott öt zsemlét és három kiflit.

A fenti mondatokat fordítsuk le a tanult idegen nyelvre. Mit tapasztalunk? Mi történik a zárójeles kifejezésekkel?

Figyeljük meg a következő mondatokat! Mi lehet a mondatok alánya? Mi a különleges a mondatok tárgyában?

Megleptél.

Szeretnénk meglátogatni.

Melyik kifejezéseket tehetnénk zárójelbe?

Tegnap ő megmondta nekünk a te titkodat is.

Itt szeretnék én kirándulni veled.

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

Ezen szósor esetében már komolyabb különbségek vannak az egyetemen tanult és a középiskolások számára javasolt modell között. Ezek az eltérések főként a főnévi csoport belső szerkezetét érintik, mely ebben a rendszerben NP-ként, nem pedig DP-ként van reprezentálva. Mielőtt ebbe mélyebben belemennénk, lássuk a konkrét mondat szerkezetét.

A mondat ezúttal⁹ is az ige, jelen esetben a *szeretnélek* köré szerveződik, melynek két vonzata van: *szeretne* 1. *valaki*; 2. *valamit*. Az egyik, az alanyi vonzat nem ölt hangalakot, de ottlétére, valamint számára és személyére (E/1) az igei személyrag (-*lek*) utal, így az egyetemi modellel (és a hagyományos felfogással) összhangban ezt a rejtett alanyi vonzatot megjelenítjük, méghozzá az egyetemi modell kapcsán már említett *pro_{én}*-ként. Ennek kategóriája azonban az imént említetteknek megfelelően a középiskolai rendszerben NP, nem DP.

Az ige másik vonzata (amit az alany *szeretne*) főnévi igenévként, InfP-ként jelenik meg, melynek feje a *mutatni*. Az ige kötőt ebben az esetben is külön vonzatként vesszük fel Inf^o alatt triviális belső szerkezetű AdvP-ként, mely kiinduló szerkezeti helyén nyomot hagyva elmozog az InfP módosítói pozíciójába. Ebből a szempontból tehát nincs különbség az egyetemi és a középiskolai modell között. Abban viszont már eltér egymástól a két rendszer, hogy az ige kötőn kívül milyen más összetevőket tüntetünk fel a főnévi igenév vonzataként. Megjelenítjük a *valakit*, valamint a *valakinek* vonzatokat, előbbi hangalakja nem lévén *pro_{léged}* alakban, ám az alanyra utaló PRO ebből a rendszerből hiányzik. Ennek az az oka, hogy a PRO felvételét szemantikai, nem pedig szintaktikai érvek támasztják alá, ennek az elemnek a helyén soha sem jelenhet meg hangalakot öltő összetevő. Úgy gondoltuk, hogy ennek megjelenítése már fölöslegesen bonyolult egy középiskolásoknak szánt modellben, melyben csak azokat az elemeket tüntetjük fel, amelyek léte könnyen alátámasztható: a *pro* például könnyedén kikövetkeztethető a személyszuffixumokból, a *nyomra* pedig a transzformációk miatt van elengedhetlenül szükségünk.

A *mutatni* főnévi igenévi fej mellett tehát az AdvP nyomán kívül mindössze két NP jelenik meg, a hangalakot nem öltő tárgy (*téged*), melyet az említett *pro_{léged}* reprezentál, valamint a hagyományosan részeshatározóként említett *-nAk* ragoz vonzat. Mielőtt azonban az utóbbi belső szerkezetére részletesen is kitérnénk, lássuk, milyen összetevők szerepelnek még a mondatban.

A VP-re ezúttal is két szabad bővítmény csatolódik: egy névutós szerkezet, melyet az egyetemi modellel összhangban ebben a rendszerben is AdvP-ként kezelünk

(ennek okaira vissza fogunk térni); illetve egy főnévi kifejezés, mely a középiskolai rendszerben tehát NP-ként van jelen.

Lássuk akkor részletesen a főnévi szerkezetek felépítését. Mint ahogyan arról már többször volt szó, a főnévi csoportok ebben a keretben NP-k, nem DP-k. Bár Szabolcsi (1992) kiválóan érvel a névelő régens volta mellett, ez az elképzelés meg lehetőségen intuícioellenes, ezért nem vettük át az oktatásnak ezen a szintjén.

Nézzük, milyen változásokat okoz az, ha a főnévi csoportokra NP-ként tekintünk. A névelő nem mint az NP D kategóriájú régense jelenik meg, hanem DetP-ként N'-ra van csatolva, akárcsak a többi szabad bővítmény az NP szerkezetén belül. Ez azt eredményezi, hogy ugyanabba a kategóriába sorolódik, mint az *egy*, így akár az *egy* határozatlan névelői definíciója is fenntartható. Ez azonban nem szükségszerű: fel lehet hívni a diákok figyelmét arra, hogy a határozott névelő a rövid (nominatívuszi esetű) birtokos előtt jelenik meg (33a), utána nem állhat (33b); míg az *egy* ezen össze-
tevé után bukkan fel a szerkezetben (33c).

(33a) *a fiú könyve*

(33b) **fiú a könyve*

(33c) *a fiú egy könyve.*

Az egyetemen tanított modellel összhangban a birtokos a főnév vonzataként van kezelve, így az N' alatt vesszük fel, de akár hosszú (-*nak* ragos), akár rövid (nominatívuszi) alakban van jelen, az NP módosítói pozíciójába mozog¹⁰ eredeti helyén természetesen nyomot hagyva. Amennyiben pedig hangalakot nem öltő formában van jelen, *pro*_{én/te/ő/mi/ti/ők} alakban bukkan fel N' alatt, ahonnan hangalakot nem öltő összetevőként nem mozdul el. Mozgatni ugyanis az egyetemen tanított kerettel összhangban ebben a rendszerben is csak hangalakot öltő elemeket mozgatunk. Azért az alanyesetű alakokat használjuk a birtokosi *pro*-nál szereplő indexekben a *nekem*, *neked* stb. formák helyett, mert vállalható egyszerűsítésnek ítéltük azt, hogy a birtokosnál ilyen alakban reprezentáljuk ezt a hangalakot amúgy sem öltő elemet, amelyet a gyerekek amúgy mindig ilyen alakban mondanak ki, ha rákérdezzünk, kinek a könyvéről van szó például a *könyvem* esetében: „*az én könyvemről*”, nem pedig azt mondják, hogy „*nekem a könyvemről*”.¹¹

Ebben a rendszerben is az egyetemi modellel azonos módon kezelendőek a minőséjelzők, melyeket AP-ként N'-ra csatolunk (pl. *a szép lány*), akárcsak a DetP kategóriájú mennyiség- és kijelölő jelzőket (pl. *a két nagyobbik lány*). Különbségként viszont akkor még egyszer kihangsúlyoznánk: a határozott névelőt ezúttal szintén N'-ra csatoljuk ugyancsak DetP-ként.

A névelővel kapcsolatban még egy dolgot kell megemlítenünk: a törölt névelők esetét. Az egyetemi modell kapcsán erre meglehetősen sok példát láttunk már, a középiskolások számára javasolt modellben azonban (ha figyelmesen megnézzük az ágrajzot), jóval kevesebb ilyen elemet találunk. Ennek az az oka, hogy hangalakot nem öltő elemeket csak nagyon korlátozott számban alkalmazunk, és ez az egyszerűsítési elv kihat a törölt névelőkre is. Csak akkor veszünk fel hangalakot nem öltő determinánst, ha másképp a szerkezet határozottsága nem jelölődik (pl. nincs birtokos vagy DetP a szerkezetben). Ez tapasztalható a *Zoli* tulajdonnév esetében, melynek

N'-ára tehát egy hangalakot nem öltő *a* DetP csatolódik. Azért tartottuk ebben az esetben szükségesnek a determináns felvételét, hogy meg tudjuk különböztetni azon mondatokat, amelyekben a név egy entitásra utal (ezekben bukkan fel a törölt névelő) azon szósoroktól, amelyekben a név egyfajta állításként bukkan fel. Ennek illusztrálására álljon itt a következő példa:

(34a) *Vette már Péter Marit feleségül.*

(34b) *Vett már Péter Marit feleségül.*

Az első mondatban egy konkrét Péterről és egy konkrét Mariról állítjuk, hogy kötöttek már házasságot (ezekben az NP-kben szerepel DetP az N'-ra csatolva); míg a második szósor azt az állítást teszi, hogy Péter nevű egyén házasodott már össze Mari nevű egyénnel mondjuk a házassági anyakönyvi kivonatok tanúsága szerint (ezen NP-kben nincs N'-ra csatolt DetP).

Mindezek alapján a mondatban szereplő konkrét főnévi kifejezések szerkezete már könnyen átlátható.

Azonban feltétlenül ki kell még térnünk *az anya készítette vacsora után* névutós szerkezetre, valamint a *szép, vidám és okos* mellérendelő konstrukcióra. Utóbbival kapcsolatban tulajdonképpen elég azt megjegyeznünk¹², hogy a mellérendeléseket ugyanazon elveknek megfelelően kezeljük a középiskolásoknak szánt modellben is, mint az egyetemiben: vagyis az X'-elméletbe be nem illeszthető szerkezetekként tartjuk őket számon, melyekben a koordinált tagok kategóriája ugyanaz, mint az egész szerkezeté; a mellérendelő kötőszót pedig olyan C-nek tartjuk, amely nem projektálódik C'-sá, sem CP-vé.

A névutós szerkezetek kezelése viszont ennél bővebb indoklást érdemel. Következetlenségnek tűnhet, hogy ha a névelőt nem tartjuk régensnek, akkor a névutót miért kezeljük akként. Ennek az az oka, hogy komolyabb érvek szóltak a névutó régens volta mellett, mint a névelőé mellett. Például a névutó a birtokosi vonzattal rendelkező főnévhez hasonlóan viselhet számra és személyre utaló szuffixumot (pl. *szerintem*, *szerinted*), azt pedig a főnévi szerkezetek kapcsán is úgy reprezentáltuk (a hagyományos felfogással összhangban), hogy a birtok a régens, a birtokos pedig az ő kitüntetett vonzata. Logikus a névutókat is így kezelni: a névutó a régens, melynek vonzata a főnév, mely kivált(hat)ja¹³ a névutói fejen a megfelelő egyeztető toldalék megjelenését. Szintén a névutók régensként való kezelésére utal az, hogy a ragokkal ellentétben lehet mellérendelő szerkezet a vonzatuk:

(35a) *Péter és Mari szerint*

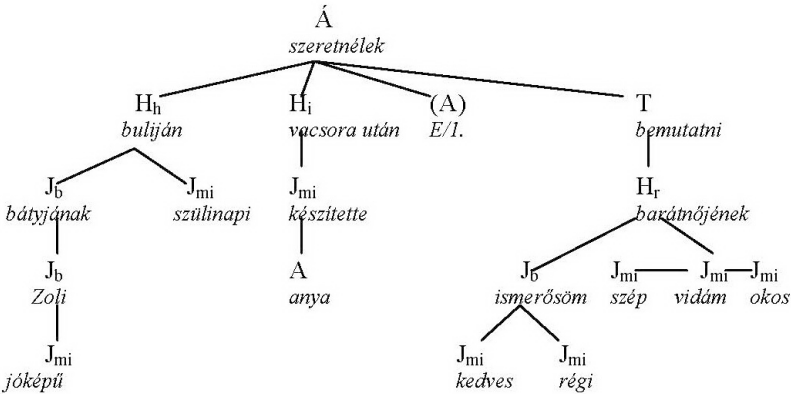
(35b) **Péter és Mariban.*

Van azonban a névutóknak a ragokhoz hasonló (és így nem régens) tulajdonságuk is. Az alanyesetű vonzattal rendelkező névutókat ugyanúgy ki kell tenni a mutató névmás után is, akárcsak a ragokat (lásd a (36a-b)-t). A másik két érvet azonban erősebbnek éreztük, így a névutók kezelésére az egyetemi modellel egyező megoldást javasolunk.

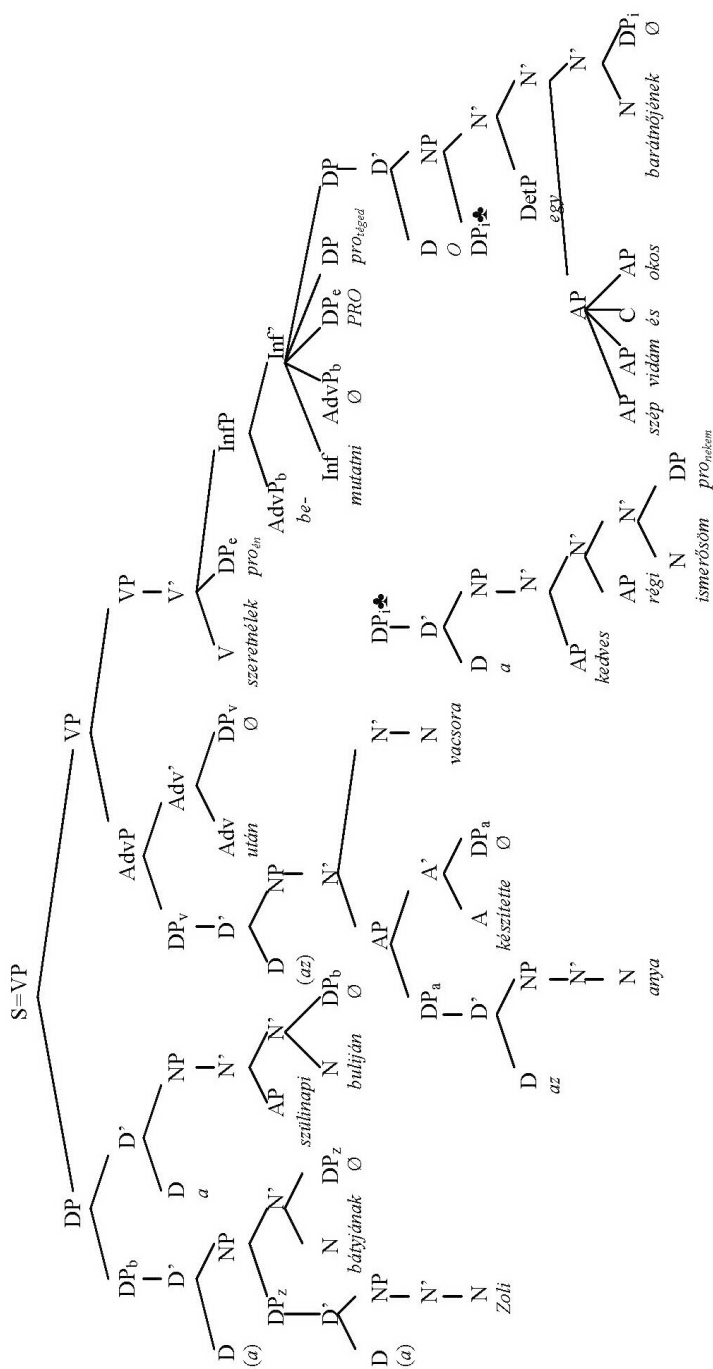
- (36a) *a mögött a fa mögött*
 (36b) *abban a fában*

I. Hagyományos modell

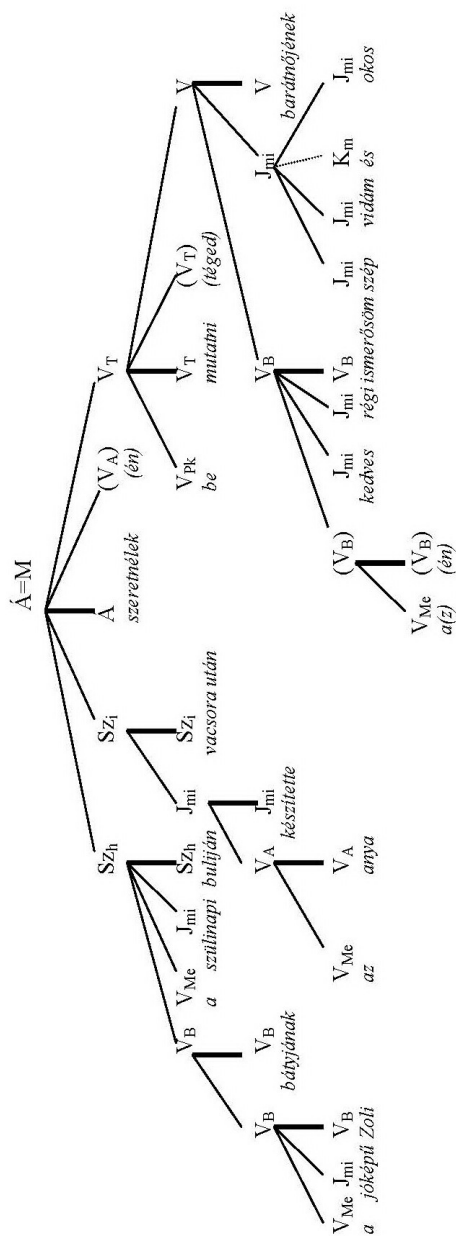
A jóképű Zoli bátyjának a szülinapi buliján az anva készítette vacsora után szeretnélek bemutatni a kedves, régi ismerősöm egy szép, vidám és okos barátjának.

Zoli bátyjának a szülinapi buliján az anya készíttette vacsora után szeretnélek bemutatni a kedves régi ismerősöm egy szép, vidám és okos barátjának.

A jóképű Zoli bátyjának a szülinapi buliján az anya készíthette vacsora után szeretnélek (én) bemutatni (téged) a(z én) kedves, régi ismerőšöm egy szép, vidám és okos barátjójének.

3. FEJEZET

ELDÖNTENDŐ KÉRDÉS NÉVSZÓI ÁLLÍTMÁNNYAL ÉS TÖBBSZÖRÖS BIRTOKOSSAL

*Szerinted András képes könyvet
írni Bencével Pinokkió orrának
növekedéséről ezzel a különleges-
nek látszó, ám tulajdonképpen tel-
jesen hétköznapi ceruzával?*

Ennek a mondatnak az elemzéseiben azt láthatjuk, hogyan kezelik a különböző modellek a névszói állítmányt, a többszörös birtokost és az eldöntendő kérdést. Az alany és a mutató névmás szerkezeti helyéről valamint a pusztá (névelőtlen) névszók szerepéről a generatív és a középiskolai modellben részletes leírást adunk.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

58

A mondat első szava az úgynevezett „szervetlen mondatrész” -ek közé sorolható, ezen belül is a bevezető szavak csoportjába. A MG a bevezető szókat tartalmazó mondatokat „átmeneti típusúként” tartja számon (Keszler, 2000, 468), kezelésükre azonban nem ajánl megoldást. Ezért a *szerinted* mondatrészi funkcióját szerintünk sem kell ebben a modellben jelezni. Ugyanígy járunk el a *tulajdonképpen* esetében is.

Mint ahogy az előző mondatok esetében, itt is első dolgunk az ige keresése. De vajon hol van ebben a mondatban a ragozott ige? Ha az olvasó nem találja, bizony, igaza van. Mi lehet akkor az állítmány? Valószínűleg nem lepődünk meg azon, hogy itt állítmánynak a *képes* kifejezést tekintjük. Az iskolai gyakorlatban az ilyen állítmányokat rendszerint névszói állítmányként szokták meghatározni. A MG-t követve azonban mi névszói-igei állítmányról beszélünk. Névszói-igei, azaz összetett állítmányok ugyanis a MG-ban azok a szerkezetek, amelyekben „a lexikális tartalmi jelentést egy névszó, az igei-grammatikai jelentést segédige (kopula) hordozza.” (Keszler, 2000, 395). A kopula a magyarban — eltérően a némettől és az angoltól — kijelentő módban, jelen időben 3. személyben Ø fokú, jelöletlen, ezért tűnhet el. Ezt az ágrajzon egy zárójeles (*van*) elem jelzi. A többi számban, személyben, időben és módban megjelenik a létige ragozott alakja (azaz csak létigével állíthatjuk, hogy *képes vagy írni*, vagy *András képes volna írni*.)

Az angol és a német említése után az olvasó joggal teheti fel a kérdést: Minden nyelvben így van ez? Azokban a nyelvekben, ahol valódi névszói állítmány van (más néven predikatív ragozású nyelvek, pl. a mordvin és a szamojéd nyelvek), a névszói mellett a létige egyik esetben sem indokolt. Tehát a névszót minden számban és személyben megjelehet, és még múlt időbe is lehet tenni (Kozmács–Sipőcz, 2006, 10).

Lássunk egy példát a mordvin nyelvből!

(1) predikatív ragozás a mordvin nyelvben

<i>ovto</i> 'medve'	
<i>ovtojan</i> 'én medve vagyok'	<i>ovtol'in</i> 'én medve voltam'
<i>ovtojat</i> 'te medve vagy'	<i>ovtol'it''</i> 'te medve voltál'
<i>ovto</i> 'ő medve'	<i>ovtol</i> 'ő medve volt'
<i>ovtotanok</i> 'mi medvék vagyunk'	<i>ovtol'iinek</i> 'mi medvék voltunk'
<i>ovtotado</i> 'ti medvék vagytok'	<i>ovtol'id'e</i> 'ti medvék voltatok'
<i>ovtot</i> 'ők medvék'	<i>ovtol't</i> 'ők medvék voltak'

Ebben a 3. mondatban tűnik fel először az aszemantikusnak nevezett határozó, mely mindig vonzat. Mit is jelent ennek a határozónak a neve? Az iskolai tankönyvekből nem lehet ismerős, hiszen ott ez állandó határozóként szerepel, azzal az indoklással, hogy ragja állandó. Sokféle vonzatot jelölnek vele. Az *aszemantikus*, vagyis *nem körülhatárolható jelentésű* terminus mögött a MG szerint az a megfontolás áll, hogy az ilyen határozók jelentése nem egyértelmű, mivel ragjai az eredetitől különböző jelentenek.

Egy kis gondolkodásra hívjuk az olvasót. Lássuk be, hogy a (2) mondat esetében a *túrán* elem értelmezhető hely – esetleg idő – határozóként, ilyenkor szabad határozó.

(2) *Julika a túrán gondolkodott.*

59

Hogyan is értjük akkor a mondatot? 'Julika gondolkodott, és ahol ezt tette, az éppen a túra volt' (lehetett volna a *medencében* vagy *az asztal alatt* is, de ő valami miatt a túrát részesítette előnyben). Amennyiben azonban a *gondolkodott* ige vonzatának tekintjük a *túrán* kifejezést, a mondat jelentése is megváltozik: 'Julika járatta az agytekervényeit, a gondolkodás tárgya pedig maga a túra volt'. Ebben az esetben a *túrán* aszemantikus határozó, nem cserélhető ki a *medencében* vagy *az asztal alatt* elemekkel, ugyanakkor állhatna helyette bármilyen *-on/-en/-ön* ragos névszó. Azaz Julika a megoldáson vagy akár az esküvői csokrán is gondolkodhatna.

Az aszemantikus határozó mellett felbukkan két *-val/-vel* ragos bővítmény is. Hogyan lehet, hogy ragjuk azonossága ellenére más mondatrészi szerepet kapnak? Úgy, hogy a *Bencével* elem az írás társát nevezi meg, a *ceruzával* pedig eszközt, egy igen szokatlan világban lenne elképzelhető a fordítottja. Vajon eszközhatározó csak valamilyen használati tárgyat jelölő ragozott névszó lehet, vagy akár tulajdonnév is? A (3) mondatban az *apukájával* nem társhatározó, hiszen sajnos egészen bizonyos, hogy Robika nem vesz részt az írásban. Az ilyen típusú határozót a MG eszközlő határozónak nevezi.

(3) *Robika az apukájával iratja meg a házi feladatot.*

A szabad bővítmények közül a jelzőkre figyelhetünk még: a *látszó* igenévi minőségjelző önmagában, a vonzata nélkül nyelvtanilag kifogásolható szerkezetet alkot

(nincsen tehát **látszó ceruza*), míg a *hétköznapi* melléknévnek szabad bővítménye a *teljesen* fok-mértékhatározó, mert nélküle is helyes lenne a szerkezet. Az ágrajzon a két bővítmény ilyen különbsége nem mutatkozik meg. Ahogyan azt sem olvashatjuk le, hogy nem kijelentésről, hanem kérdéssről van szó.

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

Mondatunk nem semleges, sajátos intonációjára és jelentésre a mondatzáró kérdőjel hívja fel a figyelmet.

Az ágrajzon első pillantásra is látszik a megelőző mondatokból ismeretlen vonása: olyan XP-t találunk az elején, amely az eddigi tudásunk alapján nem értelmezhető: nem ismerünk T kategóriájú szótári elemet, ami feje lehetne egy TP-nek.

A következő furcaságba az ágrajz elkészítésének első lépésénél beleütközünk: nincs a mondatban a V csomópont alatt, a VP fejében elhelyezhető ige.

Ez a hiány azonban csak látszaton alapul: az ige éppen olyan módon van jelen, miként az alanyi ragozás E/3. személyragja: hangalak nélkül. Létezésére ugyanolyan módon tudunk következtetni, mint a személyragéra: a paradigmából. Az olvasó bizonyára észrevette már, hogy itt a hagyományos névszói állítmányról van szó, amelynek esetében a étige két alakjában nem hangzik csak el: jelen idő, kijelentő mód egyes és többes szám 3. személyben. Vegyük észre, hogy szerepe is hasonlít a személyragéhoz: az igei inflexió jelentéseit hordozza: információt a számról, a személyről, az időről, a módról. A szemantikai jelentést a mellette álló AP hordozza, a *képes*. Nem véletlen, hogy a hagyományosan névszói-igei állítmány szemantikailag közelítőleg egyenértékű (szinonim) lehet egy igei állítmánnyal:

(4a) *képes vagyok úszni* \approx *tudok úszni*

(4b) *kíváncsi vagyok a véleményedre* \approx *érdekel a véleményed*

A V alá tehát egy zárójeles (hangalakban meg nem jelenő) *van* ígét helyettesítünk be a szótárból.¹⁴ (Ez a *van* ige látszólag három vonzattal rendelkezik, a V'-ből ugyanis összesen négy vonal ágazik el, ezek közül egy a kiterjesztés nélküli igei fejhez, a többi egy-egy frázishoz (XP-hez) vezet. Ha azonban jobban megnézzük a V' alatti vonzatokat, furcsa jelenséget tapasztalunk. Itt találjuk egyrészt DP_a, azaz az alanyi vonzat (András) nyomát. Ugyanezt a nyomot megtaláljuk azonban a VP módosítójába láthatóan mozgatóssal kertiült (nyommal rendelkező, indexet viselő) AP-n belül is, az A fej komplementumában. Furcsa mozgássorról (*láncot* alkotó, azonos indexszel ellátott DP-kről van tehát szó.) Maga a hangalakban megjelenő DP_a a talányos TP módosítójában áll.

Furcsa a V' alatt álló InfP is: az ige komplementumában látjuk, ahol a vonzatok születni szoktak, ugyanakkor indexet is visel, ami arra utal, hogy mozgatóssal került erre a helyre, s valóban: vele összeindexelt nyomot találunk az előbb már említett AP-ban az A fej mögött. Ez (az A komplementuma) tehát a születési helye. Ugyanaz tehát, ahol a jelek szerint a már említett DP_a is született.

Nézzük, van-e ennek a számos sajátos jelenségnek valami közös oka, vagy mind mással magyarázható.

Találunk közös okot, ami kapcsolatos azzal, hogy a *van* ebben a mondatban nem létige: nem a létezést állítja, csupán arról gondoskodik, hogy a tulajdonságot állító AP (*képes*) mellett álljon egy olyan elem, ami mód- és időjelet visel. Ez – tehát egy ige jelenléte – szükséges minden tagolt magyar mondatban: a mondat ennek a kiterjesztése (S=VP: *Beesteledett*), vagy arra épül tovább. (*A fiam megette a spenótot*). Az elliptikus – igekihagyásos – mondatokról később lesz szó, és ott is feltételezzük majd igét. A hagyományos mondattanból ismert névszói-igei állítmány elnevezés nem intuícióellenes tehát: a névszói rész hordozza a valóságvonatkozásra utaló jelenést, a kopula meg a szükséges grammatikai tulajdonságokat.

Nem célszerű azonban egy csomópont alatt felvenni őket, szórendi helyüket tekintve ugyanis nincsenek kötelezően egymás mellett egyazon állandó sorrendben.

(5a) *A macskám eddig képes volt felmászni a szekrényre.*

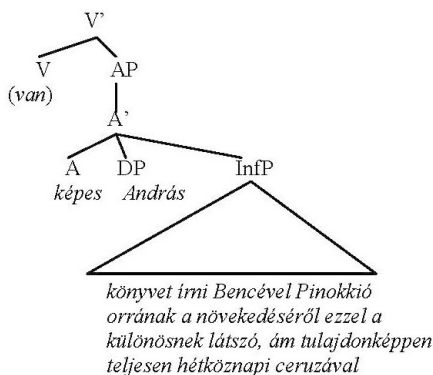
(5b) *Eddig a macskám volt képes felmászni a szekrényre.*

(5c) *A macskám volt eddig képes felmászni a szekrényre.*

Nos, ez a sajátos, csupán formai (grammatikai) kritériumok miatt megjelenő ige nem rendelkezik más vonzattal, csak azzal, ami a referenciális állítást tartalmazza: egy AP vonzattal. Az összes többi vonzat vagy az A fejhez, vagy annak vonzatához, az InfP-hez tartozik – nem feltétlenül az Inf fej saját vonzataként.

Az alanyi vonzat az A fej mellett születik: Andrásnak nem a létezését állítjuk a mondatban, hanem a képességét valaminek a végrehajtására. Grammatikailag kapcsolatban van természetesen a meg nem jelenő *van* létigével: szám-személy jegyekben egyeztetjük vele. Az InfP is a *képes* vonzata: *képes (van) valaki valamit csinálni*.

A kiinduló szerkezetben, még a mozgatók előtt: mindez így volt tehát jelen:

1. ábra

Az InfP fejének, az Inf-nek (*írni*) is vannak vonzatai: a már ismert PRO, amely azonos indexet visel az alanyi DP-vel (*András*), a *könyvet* triviális NP (emlékezzünk: nincs előtte sem névelő, sem DetP, tehát marad NP), a társhatározói szerepű DP ((a

Bencével)), az eszközt megnevező DP (ezzel a különlegesnek látszó, ám tulajdonképpen teljesen hétköznapi ceruzával).

Ha a mozgásokat tekintjük, az NP *k* indexszel az InfP módosítójába kerül. A már ismert csupasz NP-knek ez szokása, úgy is viselkednek, mint az igeekötő: nyomatékos hangsúly esetén az ige (igenév) mögött állnak, semleges hangsúlyozáskor az ige (igenév) előtt:

- (6a) *elkísért/elkísérve a húgomat/ a húgomat kísérte/kísérve el* igeekötő
 (6b) *moziba vitte/vinni a húgomat / a húgomat vitte/vinni moziba.* csupasz NP

A következő mozgítás AP_k-t viszi a VP módosítójába. Vegyük észre azonban, hogy az A fejnek azok a vonzatai, amelyek a fenti kiinduló szerkezeti ábrán ott állnak az A mellett, a módosítóban csak nyomukkal képviseltetik magukat, ők maguk ott maradnak indexet viselve a V komplementumában.

Mi is történt itt? AP_k mielőtt a VP-módosítót elfoglalta volna, „megszabadult” két vonzatától, az alanyi DP-től és az InfP-től, a V’ alatt hagyva őket, ott, ahol ő maga, az AP is született. Ugyanaz a hely tehát – a V’ alatti pozíció – az AP számára kiinduló szerkezeti hely, az alanyi DP_a és az InfP_i számára mozgatási célpont. Az ilyen mozgatási célpontot, ami X’(itt V’) alatt helyezkedik el, *hamisvonzathelynek* hívjuk. Az itt álló, indexet viselő az egységek – mint láttuk – nem a V vonzatai, számukra a V mögötti vonzathely valóban „hamis” vonzathely.

De miért volt szükség az A vonzatainak hátrahagyására? Miért akart megszabadulni tőlük, mielőtt mozgásba kezdett? Az alany esete egyszerű: nem tudott volna másként a TP módosítójába kerülni. A TP-be (még mindig talányos a név) mozgató szabály ugyanis a V’ alatt keresi az elmozdítható bővítményt, aminek tehát láthatóvá kell lennie az igei fej mellett. Az InfP esetében más a helyzet. Ha az AP vitte volna magával a VP-módosítóba, – tehát ha a teljes, hosszú InfP minden vonzatával együtt az A komplementumában állna –, DP_a nyoma mellett, akkor is a megfelelő szórendhez jutnánk, minthogy az ige nem ölt hangalakot. Ne feledjük azonban, hogy nem egy adott mondat szórendileg megfelelő ábrázolására törekszünk, csupán, hanem szeretnénk az adott mondatot mint általános szabályok egyedi megvalósítását bemutatni, a benne rejlő lehetőségekkel együtt. Ha pedig az ilyen („névszói-igei állítmányokat”) tartalmazó mondatokat más számba, személybe, időbe vagy módba tesszük, megjelenik az ige hangalakja, ez pedig indokolja az InfP hamisvonzathelyen hagyását. Az ige ugyanis az AP és az InfP között hangzik el:

(7a) *Én képes vagyok könyvet írni Bencével Pinokkió orrának a növekedéséről ezzel a különösnek látszó, ám tulajdonképpen teljesen hétköznapi ceruzával*

(7b) *Andrásék képesek voltak könyvet írni Bencével Pinokkió orrának a növekedéséről ezzel a különösnek látszó, ám tulajdonképpen teljesen hétköznapi ceruzával.*

(7c) *András képes lenne könyvet írni Bencével Pinokkió orrának a növekedéséről ezzel a különösnek látszó, ám tulajdonképpen teljesen hétköznapi ceruzával.*

Tekintsük most a talányosnak nevezett TP mibenlétét és szerepét! T-vel jelöltet nem találunk az első mondat elemzése során ismertetett, frázisok alapjául szolgáló

kategóriák közt. Emlékezzünk: az ott ismertetett kategóriák szinte azonosak voltak a szófajokkal, mindegyiket szavakhoz lehetett tehát rendelni. Ezekkel szemben feltételezzünk *funkcionális* kategóriákat is, ezeknek egyike a T. A funkcionális elnevezés arra utal, hogy annak maximális kiterjesztésében, a TP-ben valamilyen sajátos funkciót kap a módosítóban megjelenő XP, ennek a sajátos funkciónak a hangalakban meg nem jelenő elnevezését pedig a fejben tüntetjük fel. Mondatunkban ez: *op_{subj}*.

Az egyes mondatbővítményeknek természetesen nem csak itt, a funkcionális projekciókban van funkciójuk – a megnevezés ennyiben félrevezető is –, funkció nélkül semmiféle bővítmény sem kerül a mondatba. Egy részük vonzat funkciójú, más részük szabad bővítmény. A funkcionális projekciókban valamiféle új funkciót, jelentéstitélet is kapnak azonban, ami mellett eredeti funkciójuk is megmarad.

A funkcionális kategóriák fejében mindig valamilyen operátor (*op*) található, amely az abban a projekcióban (XP-ben) elnyerhető többletjelentést mutatja. A funkcionális projekciókat ezért is hívjuk más néven operátor-projekciónak¹⁵.

A mi mondatunkban szubjektum-operátor (*op_{subj}*) látható a T fejben. Vegyük észre, hogy ez a következőt is jelenti: a szótárunkban – ahonnan a mondatainkba behelyettesített egységek tárolva vannak – lennie kell egy *op_{subj}* szótári tételnek, amiről annyit tudunk, hogy kategóriája T, azaz *topik*. Ezt így is feltételezzük. A topik olyan szótári egységek (operátorok) kategóriája, amelyek a következő jelentést hordozzák: „a módosítóban álló XP-ről tesz a mondat többi része állítást.” (A hagyományos iskolai mondattanokban ez az alany definíciója, nem csoda, hogy ennek alapján nem mindig találnak rá a diákok az alanyra. Helyette a topikot találják meg.) Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a számítógépes kommunikációban – főleg a közösségi oldalakon – hasonló jelentéssel szerepel a topik: a témát jelenti, amit felvetünk.

Az imént szótári egységekről – azaz több egységről – volt szó, amikor a T-t mint ezek kategóriáját bemutattuk.

Valóban nem csupán az *op_{subj}* tartozik a T kategóriába. A későbbiekben látunk majd más, ilyen kategóriájú operátort is.

Mi a sajátossága annak a topiknak, amely alá az *op_{subj}* szótári egységet helyettesítettük? Az ilyen topikokat nem a beszélő választja ki mint olyan bővítményt, amiről a mondattal állítást akar tenni: az ilyen topikok módosítójába kerülő vonzatot az ige jelöli ki erre a szerepre. A semleges mondatokban csak ilyen topik állhat. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a magyar semleges mondatok egy részének szemantikája így írható le: valakiről/valamiről állítás tételük. Ez a fajta semleges mondat érdekes módon akkor áll elő, ha az ígének van olyan bővítménye, amelyet szubjektumnak nevezünk. Szubjektum a grammatikában azt nevezi meg, aki akaratlagosan cselekszik, vagy aki átél egy ige által megjelölt lelki (pszichés, intellektuális) állapotot.

(8a) *Az öcséd megajándékozta a húgomat egy doboz Raffaellóval.*

(8b) *Az öcsédnek tetszik a húgom.*

(8c) *Az öcséd szereti a húgomat.*

(8d) *Az öcséd gondolkodik a húgomról.*

(8e) *Az öcsédet érdekli a húgom.*

Mindhárom mondatban két bővítmény is szubjektummal rendelkező entitást jelöl: *az öcséd, a húgom(at)*. A mi szakmai kontextusunkban azonban csak *az öcséd* jöhet szóba mint *op_{szubj}* természetű topik: ő az, aki aktív az ajándékozási szituációban és ő éli át a *tetszik, érdekli* igékkel jelölt érzelmi, valamint a *gondolkodik* által jelölt intellektuális állapotot. Vegyük észre: mindegyik mondat semleges, mindegyikben *az öcséd*, illetőleg *az öcsédnek, öcsédet* DP-ről állít valamit a mondat. Ők tehát a mondatokban a topikok, amelyek bizonyos esetben megegyeznek a mondat alanyával (8a, 8c, 8d), máskor nem (8b, 8e).

DP_a tehát egy transzformációval (*topikalizáció* a megnevezése ennek a mozgatsnak) került a TP módosítójába, ahol felvette a már ismertetett topik-jelentést és szerepet, de ezzel nem szűnt meg vonzat-szerepe és szótári jelentése is megmaradt. Többlet-szerepet és többlet-jelentést kapott. Születési helyén, valamint a V mögötti hamisvonzat-helyen nyomot hagyott. Erről már volt szó.

DP_a belső szerkezete már ismert. A TP-re egy névutói (*szerint*) fejjel rendelkező AdvP csatolódik mint szabad határozó. Ez a névutós szerkezet is megfelel a már megismert névutós szerkezettel, az előbbivel összehasonlítva a különbség annyi, hogy itt a DP nem ölt hangalakot, ezért nem is kerül az AdvP módosítójába (hangalakot nem öltő egységet nem mozgatunk). Kis *pro* alakban való megjelenését a személyrag teszi lehetővé, amely a fejen (a névutón) látható.

A mondat kérdő jellegét egy *op_{ek}* az eldöntendő kérdést jelölő, hangalak nélküli csatolt operátor mutatja. A kérdő és a kijelentő mondat jelentése közt nagy a különbség, furcsa lehet, hogy ágrajuk alig tér el. Ennek oka az, hogy az eldöntendő kérdés szintaktikailag – azaz szórend tekintetében – nem különbözik a kijelentő változattól: ugyanaz a mondat intonálható eldöntendő kérdésként és kijelentésként is (8a-e). A kérdő intonációt kell tehát jelölnünk csupán, ezt teszi a csatolt operátor.

A mondat többi részében már ismert szerkezeteket látunk: mellérendelt AP-ket, az egyiken iterált csatolással, a másikban (*különlegesnek látszó*) vonzatos melléknévi igenévi fejjel, amelynek vonzata AP-módosítóba kerül, valamint különféle okokból törölt névelőket.

Érdeemes odafigyelni a *Pinokkió orrának növekedéséről* DP-re. Egyrészt DP_o jelenlétére, amely maga hosszú birtokos, ezért DP-módosítóban áll, de találunk benne egy rövid birtokost is (DP_p). Másrészt érdekes a *növekedéséről* NP előtt az eddigi szabályokkal nem magyarázható a határozott névelő (D) törlése: sem egy mögötte álló másik D-nek, sem egy személynévnek nem varrható a nyakába a névelőtörlés. Ugyanakkor figyelemre méltó ez az egyszerű elhagyása a névelőnek:

(9a) *a férjem hibáinak felelőse*

(9b) *a gyerek cipőjének talpa*

(9c) *elfoglalták helyüket*

(9d) *bemutatták műveiket*

A jelenség szépen mutatja, hogy maga a birtokos determinálni képes a birtokszót, és ha ezt nem jelöljük névelővel, akkor is határozott az általa determinált NP.

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

Ebben a modellben csak semleges mondatok elemzésére vállalkozunk, így a nem semleges mondatokat első lépésben semlegessé alakítjuk. A szakirodalommal egyetértésben semlegesnek tekintjük azt a mondatot, amelyben egyenletes a hangsúlyelosztás, a szerkezetéből adódó többletjelentés minimális, és mondatához tartozó előfeltevésekért nem a szórendi variáció a felelős (Alberti, 2006).

Nézzünk egy példát!

Bármilyen magyar anyanyelvi beszélőnek is tesszük fel a kérdés — legyen az 12 éves gyermek vagy nyugdíjas nagypapa —, hogy a következő két mondat közül melyik a semleges, nagy valószínűséggel mindegyik ugyanazt a választ fogja adni. Az alábbi mondatok közül mindenki az első érzi semlegesebbnek.

(10a) *A király összehívta a tanácsosokat.*

(10b) *A király hívta össze a tanácsosokat.*

A (10a) többletjelentést hordoz: 'csak és kizárólag a király voltak az, aki tanácsosokat hívott össze' (Az udvari bolond például bizonyára nem kapott ilyen jogkört). A többletjelentéssel együtt jár a szórend megváltozása (az ige és az igezőtő helyet cserélnek), és a hangsúly.

A semlegesség azonban nem merev kategória. Ezért ne essünk kétségbe, ha a diákok nem egyeznek meg abban, melyik mondat tekinthető semlegesnek. Kevésbé egyértelmű eset például a (11) mondat, mely sokkal semlegesebbnek tűnik a (10b)-nél, mivel az igezőtő az ige előtt áll.

(11) *A tanácsosokat összehívta a király.*

Nézzünk egy-két példát arra, hogy mi minden befolyásolja a semlegességet! Vajon a következő mondatpárok melyike semlegesebb?

(12a) *Esik a hó.*

(12b) *A hó esik.*

(13a) *Gyurika beszél.*

(13b) *Beszél Gyurika.*

(14a) *A Mikulás ajándékot hoz.*

(14b) *A Mikulás hoz ajándékot.*

(15a) *A Mikulás meghozta az ajándékot.*

(15b) *A Mikulás az ajándékot hozta meg.*

(16a) *A férjemnek ízlik a főztöm.*

(16b) *A főztöm ízlik a férjemnek.*

(17a) *A lányomat érdekli a kínai kultúra.*

(17b) *A kínai kultúra érdekli a lányomat.*

Bár a magyarban nem a szintaktikai funkció határozza meg a szórendi helyet, a semleges mondat ebből a szempontból kissé másként viselkedik. Itt az alany sokszor szívesen áll a mondat élén, és úgy érezzük, hogy róla teszünk állítást (pl. (13a), (14a-b), (15a-b)).

Megfigyelhető, hogy a mondatok egy részében, ilyen a (12a) is, az alanyi vonzat nem kívánczik a mondat elejére, semlegesebbnek érezzük a hátul álló alanyt. Ezek nem tartalmaznak szubjektum-predikátum tagolást, hagyományosan a történést jelentő mondatok közé soroljuk őket. A mondatok másik részében, ahol egy szereplőről teszünk állítást, az első helyen álló alanyt részesítjük előnyben a hátul állóval szemben (13a).

Ha a mondat tárgyi vonzatot is tartalmaz, a névelővel ellátott tárgy az állítmány mögött semleges pozícióban van (15a), a névelő nélküli tárgy pedig legszívesebben az állítmány előtt foglal helyet (14a).

Ugyanez a helyzet más csupasz bővítmény és névelő nélküli vonzat esetében is (lásd (18), (19)). (Részletesebb magyarázatot lásd a generatív modellnél.)

(18a) *Víz ment a szemembe.*

(18b) *A tesóm **iskolába** jár.*

Az is előfordulhat, hogy a mondat grammatikai anyja (tehát az alanyesetben álló főnévi kifejezés) nem egyezik meg a mondat logikai alanyával, amiről állítást teszünk. Ilyen esetben a nem alanyesetű, de logikailag alanynak minősülő elemek állnak a mondat élén, ahogyan a (16a) és (17a) mondatokban is látszik.

Mivel a semleges mondatról való tudásunk anyanyelvi kompetenciánk része, a gyerekeknek nem okozhat különösebb nehézséget a semleges mondat felismerése, illetve a semleges mondatrá alakítás. Az átalakítás közben a diákok maguk fedezhetik fel, melyik mondatbővítménynek mi a legsemlegesebb helye a mondatban, és ezáltal előkészítjük a nemsemleges mondatok elemzését is. Ne feledjük azonban, hogy nem csak egyféle megoldás létezhet, hiszen a semlegesség, mint már jeleztük, rugalmas kategória és a kompetenciánk nem teljesen egyformán működik.

(19a) *Petit megszidta a nővére.*

(19b) *A nővére megszidta Petit.*

(20a) *Anyunak levelet hozott a postás.*

(20b) *A postás levelet hozott anyunak.*

(21a) *Úszik egy dinnyehéj a vízen.*

(21b) *Egy dinnyehéj úszik a vízen.*

A fenti mondatok mindegyikét lehet semlegesnek nyilvánítani. De nem is az egyértelmű válasz a célunk, hanem a mondatok „ízlelgetése” semlegesség szempontjából.

Hogy miért is időztünk annyit a semlegesség fogalmánál? Azért, mert 3. mondatunk nem semleges! Ahhoz, hogy ebben a modellben is elemezhető legyen, mindenképpen át kell alakítanunk.

Hogyhogy nem semleges? Ha figyelmesebbek vagyunk, akkor rájövünk, hogy ez nem egy kijelentő mondat, hanem egy eldöntendő kérdés. Ha a kijelentő mondat ereszkedő dallamgörbéjét tekintjük alapnak, az eldöntendő kérdés ettől eltérő, többletet hordoz, és nem csak hangtanilag, hanem jelentésstanilag is. Amikor tehát a mondat elemzésébe belekezdünk, már mint állító mondatról szólunk róla. A semleges mondattá alakításkor lehetőség van a diákokkal megbeszélni a magyar eldöntendő kérdés jellegzetességeit. Érdekes kitérni arra, hogy más nyelvek nem ugyanezt az (intonációs) mintát alkalmazzák. A finn például a *ko/kö* partikulával jelzi a mondat kérdés voltát, mivel hangtani eszköz ezzel kapcsolatban nem áll rendelkezésére. A diákok mindegyike ismer valamilyen idegen nyelvet, az erről való tudásukat mindenképpen érdemes mozgósítani. A németben és az angolban például szórendi változással jár az eldöntendő kérdés:

(22a)	<i>Du</i>	<i>gibst</i>	<i>mir</i>	<i>einen</i>	<i>Apfel.</i>
	te	ad	nekem	egy	alma
	Sg2 nom	ind. praes. Sg2	Sg1 dat	acc/masc	acc

(22b)	<i>Gibst</i>	<i>du</i>	<i>mir</i>	<i>einen</i>	<i>Apfel?</i>
	ad	te	nekem	egy	alma
	ind.praes. Sg2	Sg2 nom	Sg1 dat	acc/masc	acc

(23a)	<i>You</i>	<i>are</i>	<i>watching</i>	<i>TV.</i>
	te	vagy	néz	TV
	Sg2	aux.	pres. particip.	nom
(23b)	<i>Are</i>	<i>you</i>	<i>watching</i>	<i>TV?</i>
	vagy	te	néz	TV
	aux	Sg2	pres. particip	nom

Az 1. mondatnál már említettük, hogy igei állítmánynak minden mondatban kell lennie. De most hová tűnt? Már a hagyományos elemzésben is láttuk: az E/3. személyű kijelentő módú jelen idejű létige nem jelenik meg a mondatban. De tegyük csak múlt időbe vagy feltételes módba a mondatot! Rögtön előtűnik a létige. Feladata éppen az, hogy a személyt, módot, időt jelölje, hiszen erre az állítmány névszói része nem képes. A névszói rész hordozza viszont a jelentést, így alkot a kettő egymástól elválaszthatatlan egységet. Összetartozásukat ebben a modellben úgy jelezzük, hogy két egyenrangú állítmányt veszünk fel: az egyiket a névszónak (*képes*), a másikat a most éppen eltűnő kopulaigének (*van*). A zárójel itt azt mutatja, hogy bár ebben a formájában a létige nem mondható ki, rejtetten mégis jelen van.

Alanyunk itt is a V_A -val jelölt *András* egység. A hagyományos modell aszemantikus határozójából az általános iskolai modellben közelebből meg nem határozott vonzat (*V, írni*) lett, melynek két vonzata és két szabad határozója van. Az egyik vonzata a

tárgy (*könyvet*), a másik vonzatának jelentését pedig nehéz behatárolni, nem is kíséreljük meg: marad tehát a puszta V megjelölés (*Pinokkió orrának növekedéséről*). Ezen a szerkezeten belül két birtokossal találkozunk: az ágrajzról hirtelen nem könnyű megállapítani, melyikük az alaptag, ezért ennek eldöntésére a számozást javasoljuk. 1-essel jelöljük a szerkezet alaptagját, 2-essel pedig az öt bővítő birtokost. (A jelölés nem csak birtokosokra érvényes, lásd pl. az 5. vagy a 7. mondatot!)

A szabad határozók közül a *Bencével* a már ismert társhatározó, az eszközhatározó pedig az *ezzel a különlegesnek látszó, ám tulajdonképpen teljesen hétköznapi ceruzával* kifejezés. A névelő előtt a kijelölő jelzőt találjuk: modellünkben csak az *-ik* végű mellénevek, szárnevek (pl. *szebbik, egyik, harmadik*) és a főnévvel együtt járó, és annak ragját felvevő mutató névmások tartoznak ide (pl. *azt a fűzfán fűtyülő rézangyalát*). Azért különböztetjük meg őket a többi minőségjelzőtől, mert azokhoz képest többletjelentéssel bírnak.

(24a) *Az egyik nővérem minden ígéretet készpénznek vesz.*

(24b) *A naiv nővérem minden ígéretet készpénznek vesz.*

A két mondat között az a különbség, hogy míg az (24a) mondat esetében biztos, hogy több nővérem van, a másiknál nem.

Az eszközhatározóhoz bővítményként egy *ám* kötőszóval koordinált minőségjelzős szerkezet is járul. Míg a *különlegesnek látszó* -ban a *különleges* vonzat (hiszen nélküle nem lenne jól formált a mondat), a másik minőségjelzőhöz két szabad határozó járul.

A szabad határozók kapcsán jegyezzük meg, hogy a hagyományos modellben nem kezelt szervesen mondatrészeket mi nem hagyjuk ki az elemzésből, Sz szimbólummal a szabad határozók közé soroljuk őket.

A tanórán a diákok jobban elmélyedhetnek a vonzatok rejtelmeiben, ha a következőkhöz hasonló feladatokat kínálunk nekik:

Vonzatokkal kapcsolatos feladatok

Figyeljük meg a következő kifejezéseket! Mi a közös a vonzatukban?

haragszik, mérges, büszke, emlékszik, hajlamos, vágyik, hasonlít, képes

A felsorolt kifejezéseket két csoportba osztottuk:

1. csoport: *haragszik, emlékszik, vágyik, hasonlít*
2. csoport: *mérges, büszke, hajlamos, képes*

Mi volt a csoportosítás alapja?

Az alábbi mondatokat átalakítottuk. Mi lehet az átalakítás szabálya? Mi történik átalakítás során a vonzatokkal és szabad bővítményekkel?

Malacka remeg → *a remegő Malacka*

Lehullik a levél a fáról → *a fáról lehulló levél*

Micimackó vigasztalja Malackát az erdőben. → a Malackát az erdőben vigasztaló Micimackó

Alakítsuk át a következő mondatokat, és nézzük meg, hogy viselkednek a vonzatok és a szabad határozók!

Az oposzum vígan ugrándozott a dzsungel fáján→

Jancsi bácsi megetette a kukoricát a tyúkjaival→

Peti magyarról németre fordítja a szöveget →

Magyar igék német és az-angol megfelelőit, és azok vonzatait láthatjuk a táblázatban. Írjuk be a magyar vonzatokat, és hasonlítsuk össze a német és angol példákkal! Mit tapasztalunk?

Magyar ige	vonzata	Német ige	vonzata	Angol ige	vonzata
<i>Hisz</i>		<i>glauben</i>	<i>an+tárgyesetű névszó</i>	<i>belive</i>	<i>in+névszó</i>
<i>Vár</i>		<i>warten</i>	<i>auf+tárgyesetű névszó</i>	<i>wait</i>	<i>for+névszó</i>
<i>Lop</i>		<i>stehlen</i>	<i>tárgyesetű névszó+ részes esetű névszó</i>	<i>steal</i>	<i>névszó, from+névszó</i>

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

A most tárgyalásra kerülő mondat kétségkívül legérdekesebb kérdése a látszólagos igenélküliség. Azért csak látszólagos, mert a többi időben és módban, valamint nem harmadik személyben a létige az ilyen szerkezetekben is hangalakot ölt, csupán jelen idő kijelentő mód egyes és többes szám harmadik személyben tűnik el, amikor zéró toldalékok jelenítik meg azokat a kategóriákat, melyek kifejezésére a magyarban csak az ige-n van lehetőség (idő, mód, alany személye¹⁶). Az egyetemi modell kapcsán kifejtettekkel összhangban mi éppen ezért a középiskolásoknak szánt modell esetében is azt javasoljuk, hogy vegyünk fel egy hangalakot nem öltő igt az ilyen mondatokban is, és így fenntartható az az általánosítás, hogy minden mondatban¹⁷ van ige.

Abban azonban eltértünk az egyetemistáknak tanított rendszertől, hogy az alanyi vonzatot (*András*) nem a melléknév, hanem az el nem hangzó létige vonzataként, a V' alatt vesszük fel, és onnan mozgatjuk el a mondat élére. Azért választottuk ezt a megoldást, mert szerettük volna azt az általánosítást fenntartani, miszerint minden vonzat azon régens mellett születik, amellyel számban és személyben egyeztetve van. A létigének természetesen az állítmány névszói része is a vonzata, ezt jelen mondatban egy AP képviseli, melynek ebben a felfogásban egyetlen InfP vonzata van (amire az alany képes), melytől azonban az egyetemi modell kapcsán mondottak miatt meg kell szabadulnia, így az a V' alatt egy ún. hamisvonzathelyre mozog, mielőtt az AP (predikatív jellegével összhangban) elfoglalná a fejtől jobbra ágazó hangalakkal rendelkező bővítményeket nem „tűrő” VP-módosítót.

A mondatban szereplő InfP szerkezete nagyjából megegyezik az egyetemi modellben javasolt szerkezettel (*írni könyvet vkivel vmiről vmivel*) azoktól a korábban már említett eltérésektől eltekintve, miszerint a középiskolai modellben nem vesszük fel

az egyetemi rendszerben az el nem hangzó szemantikai alany jelölésére használt *PRO*-t, valamint a főnévi csoportokat NP-nek tekintjük. A triviális (névelőt sem tartalmazó) *könyvet* összetevő ebben a rendszerben is InfP módosítójába mozog kiinduló szerkezeti helyén természetesen nyomot hagyva. A két különböző szerkezeti pozícióban feltűnő tulajdonnév (*Bencével, Pinokkió*) a mondat alanyával (*András*) megegyező módon egy-egy törölt névelőt tartalmaz, mely ebben a keretben az eddig kifejtettekkel összhangban DetP-ként N'-ra csatolva jelenik meg, valamint szintén egy törölt határozott névelőt találunk *az orrának (a) növekedéséről* szerkezetben is, hiszen hosszú (-*nAk* ragos) birtokos után ezt a névelőt általában kitesszük.

A *Pinokkió orrának növekedéséről* NP egy dupla birtokos szerkezetet tartalmaz, melyet ebben a modellben igen könnyen kezelhetünk, hiszen a birtokos (esetére való tekintet nélkül) az NP módosítójába mozog: az *orrának* hosszú birtokos a *növekedéséről* NP módosítójában bukkan fel, míg a *Pinokkió* rövid birtokos az *orrának* főnév módosítóját foglalja el.

Az Inf' alatt álló eszközhatározóban többek között a mutató névmás szerkezetben elfoglalt pozícióját tekinthetjük meg: ez az összetevő (esettel rendelkező) NP-ként N'-ra csatolva jelenik meg a szerkezetben az egyetemi modellben javasolt D'-ra csatolt pozíció megfelelőjeként – hiszen a középiskolai modellben nincs D, amely D'-t projektálna, amelyre ezt az elemet csatolhatnánk. Az N'-ra csatolt pozíciót az indokolja, hogy ezen összetevő előtt megjelenhet hosszú birtokos, mely az NP módosítójában áll: pl. *Péternek ezzel a ceruzájával*. A középiskolai modell erősen túlgeneráló jellege éppen az N'-ra csatolt összetevőkkel kapcsolatos: ezek egymáshoz viszonyított sorrendjét¹⁸ a szabályrendszer nem írja elő lehetővé téve ezáltal agrammatikus szósorok levezetését is.

A most tárgyalt eszközhatározói összetevő az említett mutató névmás mellett tartalmaz még egy N'-ra csatolt határozott névelői DetP-t és egy mellérendelő szerkezetű AP-t. Utóbbi belső szerkezetéről megemlítjük, hogy felépítése teljesen megegyezik az egyetemi modellben javasolt szerkezettel: az első A-nak (*látszó*) van egy AP vonzata (*különlegesnek*), mely A' alatt születik, majd kiinduló szerkezeti helyén nyomot hagyva AP módosítójába mozog; a *hétköznapi* pedig két szabad bővítménnyel (*tulajdonképpen, teljesen*) rendelkezik, melyeket AP-re csatolunk.

Mindezek ismertetése után térjünk rá az ige előtti zóna szerkezetének ismertetésére. Itt már komolyabb különbségeket figyelhetünk meg az egyetemi és a középiskolai modell között. A mondat témája, másként mondva *topíkja*, ebben a keretben is *Topíkba* kerül, csakhogy ez az elem (a funkcionális projekciók mindegyikéhez hasonlóan) nem az X'-elmélet szerint épül fel. Azért nem alkalmaztuk ebben a modellben az egyetemi szinten használt TP-t, mert annak feje (a funkcionális projekciók csaknem mindegyikével megegyező módon) csak egy hangalakot nem öltő összetevőt tartalmaz, mi pedig, amennyire lehetséges, igyekeztünk visszaszorítani az ilyen elemek használatát. Az olvasóban felmerülhet, hogy mindez hogyan egyeztethető össze azzal, amit ezen modell általános jellemzése kapcsán mondtunk, vagyis a nagyfokú következtetességre való törekvésünkkel. Úgy gondoltuk, hogy a lexikális frázisok mindegyikét (a mellérendelő kötőszók C kategóriáját leszámítva) az X'-elméletnek maradéktalanul eleget téve építjük fel, míg a jelentésárnyalatok kifejezésére használt operátorzónánál egy egyszerűbb építkezési elvet követve csak a funkciót jelöljük az

adott szó teljes(ebb) kiírásával. Így jobban elkülöníthetővé tesszük azt, ami az adott szósorokban invariáns¹⁹ (pl. ki ad, mit ad, kinek adja) a jelentésárnyaló funkciót jelölő pozícióktól (pl. csak rá igaz az állítás (25b), rá és még legalább egy valakire igaz az állítás (25c)).

(25a) Péter odaad egy virágot Marinak.

(25b) Péter adja oda a virágot Marinak.

(25c) Péter is odaadja a virágot Marinak.

Topiknak, azaz a mondat témájának ebben a rendszerben tehát az az összetevő minősül, amely *Topik* alatt áll: jelen esetben a mondat alanya, *András* kerül ebbe a pozícióba a V' alól.

A mondat tartalmaz még egy szabad bővítményt, melynek hatóköre az egész mondat, így S-re csatoljuk. A névutók belső szerkezetéről már volt szó, így itt mindössze arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a névutó ki nem mondott vonzata az egyetemi rendszertől eltérően nem a nehézkesen motiválható *nekem, neked* stb. alakban jelenik meg, hanem az intuíciónkhoz közelebb álló *én, te* stb. alakban.

Végül a mondat eldöntendő kérdés voltára térünk még ki, melyet ebben a rendszerben úgy jelölünk, hogy a mondat szimbólumához egy egyenlőségjel másik oldalára odairjuk, hogy *EK*, vagyis *Eldöntendő Kérdés*. Ennek a nagyon egyszerű megoldásnak az alkalmazását az teszi lehetővé, hogy a magyarban (szemben például az angolal) az eldöntendő kérdés, mint olyan, nem jár semmilyen szórendi változással, így elégséges egyetlen szimbólummal jelölnünk az ábra tetején, hogy az adott mondat eldöntendő kérdés.

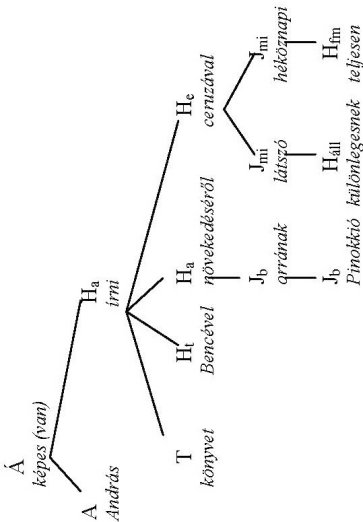
(26a) Péter odaadta Marinak az ajándékot. → Péter odaadta Marinak az ajándékot?

(26b) Péter is Marinak adta oda az ajándékot. → Péter is Marinak adta oda az ajándékot?

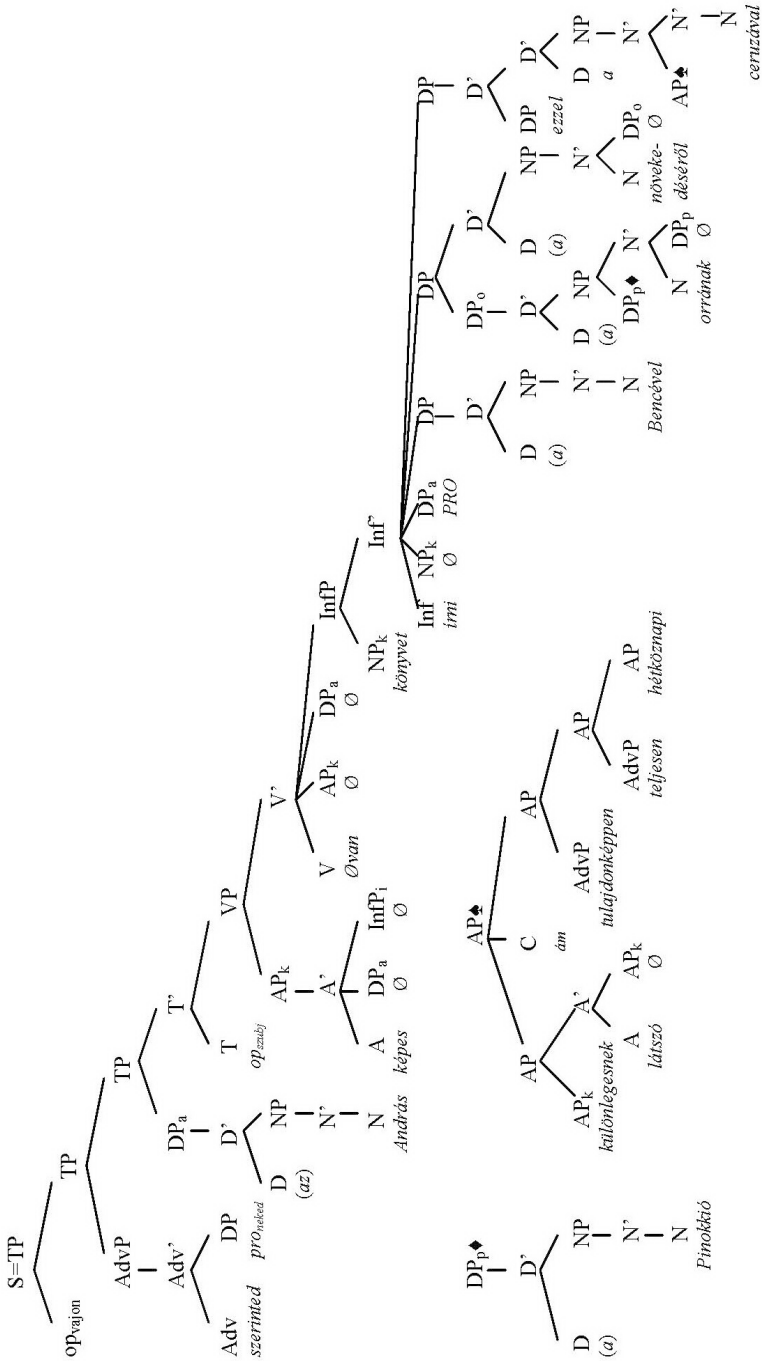
(26c) Péter nem adta oda Marinak az ajándékot. → Péter nem adta oda Marinak az ajándékot?

I. Hagományos modell

Szerinted András képes könyvet imri Bencével Pinokkió orrának növekedéséről ezzel a különlegesnek lázszó ám tulajdonképpen teljesen hétköznapi ceruzával?

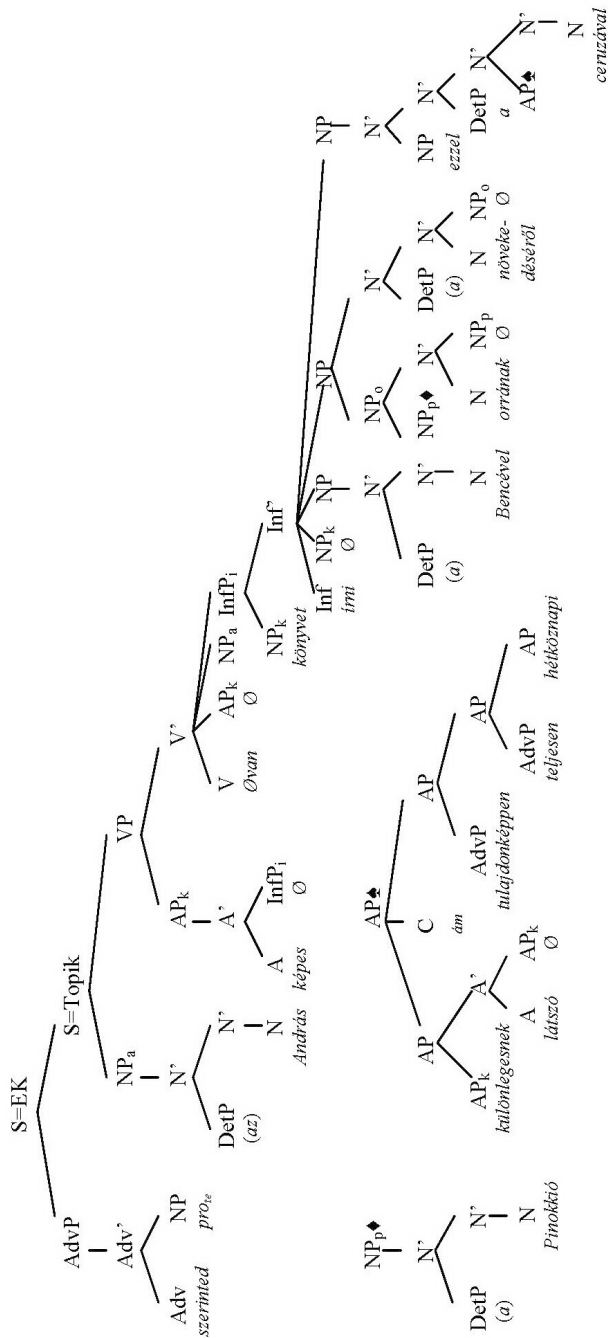

Szerintem András képes könyvet írni Bencével Pinokkió orrának növekedéséről ezzel a különlegesnek látszó, ám tulajdonképpen teljesen hétköznapi ceruzával?

különlegesnek látszó tkp. teljesen hétköznapi

Szerinted András képes könyvet írni Bencével Pinokkió orrának növekedéséről ezzel a különlegesnek látszó, ám tulajdonképpen teljesen hétköznapi ceruzával?

4. FEJEZET

KÉTÉRTELMŰ, ÉS MÉG CSAK NEM IS SEMLEGES

*Megrészege*de a sok korábbi sikertől Sára minden oroszlánját a kockacukorevésre próbálta meg rendkívül gyorsan rávenni.

A 4. mondat egyrészt arra példa, hogyan lehet a kétértelműséget kétféle reprezentációval érzékeltetni, másrészt pedig itt kezdjük el vizsgálni a nemsemleges mondatok szintaktikai és szemantikai jellegzetességeit.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

76

Próbáljuk meg megkeresni az állítmányt ebben a mondatban! Természetesen a *próbálta* itt a ragozott ige, és ugyan igekötője az ige mögé került, az igekötőt is az állítmány részeként fogjuk felfogni.²⁰ Ki az, aki megpróbál valamit? A kérdésre nem is olyan egyszerű válaszolni. Figyeljük meg, hogy nem véletlenül tartozik kétféle ábrázolat a mondathoz. Az egyik esetben úgy értjük, hogy az alany *Sára*, a másik esetben azonban egy E/3. személyű, a mondatban meg nem jelenő rejtélyes *ő* lesz az alany. Jogos a kérdés, hogy mi a kétértelműség oka. Az, hogy a mondatban lévő alanyesetű névszó kétféleképpen értelmezhető: míg az egyik esetben az igével van számban-személyben egyeztetve (E/3. személyről lévén szó az egyeztető morféma zérus), a másikban a birtokszóval (és itt a birtokos jelző rövid, *-nak/-nek* rag nélküli, jelöletlen változatáról van szó). A szövegkörnyezetből világosan kiderülne, melyik egységet minek tekintjük, mivel azonban ez egy önálló mondat, akkor járunk el tisztességesen, ha mind a két változatot elemezzük.

Az ige ebben a mondatban is főnévi igenévvel kifejezett tárgyat kap maga mellé. Érdekessége, hogy a tárgynak is van tárgyi vonzata, az aszemantikus vonzat és szabad bővítménye, a módhatározó mellett. Vegyük észre, hogy a *gyorsan* egységre ugyanúgy a *Hogyan?* kérdéssel kérdezhetünk rá, mint a *megrészege*de szóalakra. Míg azonban a *megrészege*de a cselekvő állapotára vonatkozik, addig a *gyorsan* a cselekvés módjára, ez indokolja, hogy a MG két különböző határozófajtról beszél.

Mind a módhatározóhoz, mind az állapothatározóhoz kapcsolódnak bővítmények: az állapothatározó egy okhatározót vonz, míg a módhatározóhoz szabad bővítményként járul a fok-mértékhatározó.

A jelzők viselkedése ebben a mondatban már nem lep meg bennünket, legfeljebb az lehet újdonság, hogy az okhatározóhoz (H_{ok}) egy szinten kapcsolódik a minőség- és a mennyiségjelző. Vegyük észre, hogy ha egy mondatrésznek mennyiség- és minő-

ségjelzője is van, a mennyiségjelzőből csak egy lehet, és mindig kötelezően megelőzi a minőségjelzőt, ugyanakkor ez az ágrajzon nem látszik.

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

Ebben a mondatban több operátor-projekciót látunk: a már ismert TP-n kívül FP és QP sem tartalmaz kategoriális (szófaji) információkat hordozó fejet, a fejbe (T, Q, F) behelyettesített szótári egység is mindenütt valamilyen operátor (*op.*), amely nem ölt hangalakot. Az operátor-projekciók mindegyikének módosítójában egy bővítményt, mégpedig vonzatot találunk, miként az a TP esetében már látható volt a 3. mondatunkban. Ez, azaz a 4. mondat a magyar nyelvben létező mindhárom alapvető, elemzéseinkben megjelenő operátortípust tartalmazza, s azt is leolvashatjuk az ágrajzról, hogy amennyiben egy mondatban (miként a 4.-ben is) minden operátor-projekció megjelenik, akkor azoknak mi az ige előtti kötelező sorrendje: a mondat elejéről kezdve T, Q, F. Ez után hangzik el az ige (V). Azt már nem tudjuk leolvasni, hogy ezek az operátor-projekciók az FP-n kívül bármennyien lehetnek – beleértve a 0-t is –, de az előbb említett kötelező sorrendből is adódóan egymással nem keveredhetnek. Az FP-ből is lehet 0 számú a mondatban. Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy itt természetesen nem a mondatot alkotó szavak (és belőlük kialakult szintagmák) kötelező sorrendjét állítjuk, hanem az operátor-projekciókét. A szintagmák más-más sorrendben állhatnak, ha más operátor-projekcióba kerülnek:

(1) *Megrészegedve a sok korábbi sikertől a kockacukorevésre minden oroszánját Sára próbálta meg rendkívül gyorsan rávenni.*

Az operátorok sorrendje itt is azonos az előbbivel és a magyarban kötelezővel, csupán a *Sára* és a *kockacukorevésre* nyelvi egységek cseréltek helyet: *Sára* került az FP-módosítóba, a *kockacukorevésre* pedig a TP módosítóba. (Ennek következtében a mondatot úgy is értelmezzük, hogy az a kockacukorevéssről szól.)

Képletbe foglalva az operátor-sorrend:

$$(2) T^* Q^* (F) + V$$

A* a szimbólumok mögött szokásunk szerint azt jelenti, hogy bármennyi lehet belőlük, beleértve a 0-t is. A zárójel F körül azt jelzi, hogy F jelenléte sem kötelező. Az ő esetében azonban nem alkalmazhattuk a *-ot, hiszen F-ből csupán egy lehet az ige előtt.

Nem fordulhatnak elő tehát a következő operátor-szekvenciák:

$$(3a) Q, Q, T, F + V$$

Q megelőzi T-t

$$(3b) T, Q, T, Q, F + V$$

T és Q keverednek

$$(3c) T, T, Q, Q, Q, F, F + V$$

F-ből kettő van

Lám, milyen sokat tudunk már a magyar mondat szórendi lehetőségeiről, holott Q és F mibenlétéről még nincsenek is ismereteink. E mondat bemutatásának a végére azonban már ismerni fogjuk tulajdonságaikat.

Ha a mondat alapkövétől szolgáló ige köré kiépült VP-t tekintjük, a V (itt t indexet visel) csomópont alatt az igének csak hűlt helyét – a nyomát – találjuk. Ebből és az F fejben, szintén V_t alatt álló *próbálta* igéből azonban rekonstruálni tudjuk a kiinduló szerkezetet. V csomópont alatt állt a *próbálta* ige, mögötte pedig vonzatai: az AdvP_e (*meg*) – ami a felszíni szerkezetben elfoglalta aspektualizásásra alkalmas helyét a VP-módosítóban –, az alanyi DP_s (*Sára*), valamint az InfP. (V' alatt még más nyomok is láthatók, ezekre majd visszatérünk.) Az InfP-nek vannak olyan hangalakot öltő részei, amelyek ott hangzanak el kiinduló szerkezeti helyükön (*rendkívül gyorsan rávenni*), vonzatainak egy része – DP_o és DP_k hangalakja azonban az ige elé került és az Inf' alatt csak nyomuk látható. A hangalakot nem öltő vonzat PRO alakban kiinduló szerkezeti helyén van feltüntetve és szokás szerint összeindexelve az ige alanyával. Az InfP feje a *venni*, amelynek AdvP_r vonzata az InfP-n belül maradt, annak módosítójában, Inf' alatt nyomot hagyva. Az InfP-rekerült még „emeletráépítéssel”, azaz InfP-re csatolva egy szabad határozó, az izgalmas belső szerkezettel rendelkező *rendkívül gyorsan* AdvP.

Az AdvP szerkezetének érdekessége abban rejlik, hogy két AdvP csomópontot (*rendkívül*, *gyorsan*) dominál egy harmadik. Mi is történt itt? A *gyorsan* triviális AdvP-re, amelynek feje tehát a *gyorsan*, rácsatolódtott egy szintén AdvP kategóriájú, és szintén triviális szerkezetű másik AdvP (*rendkívül*). A csatolás eredményeképpen annak rendje-módja szerint szintén AdvP lett az eredményül kapott csomópont. Felmerül a kérdés: mi mutatja az ágrajzon, hogy a két – harmadik AdvP által dominált – AdvP közül melyik tartalmazza a teljes szerkezet fejét, azaz melyiket bővítettük melyikkel? Válaszunk: ez csupán a sorrendből derül ki. A magyar balra bővítő nyelv, a csatolt XP kategóriájú bővítmény megelőzi azt, amire rácsatoltuk, legalábbis az egyszerű mondatban.

Tekintsük most a VP előtti mondatszakaszt, azaz az operátorzónát! Az operátor-projekciók mindegyikének módosítójában egy-egy vonzat áll, születési helyük az index alapján kikövetkeztethető. Csupán a TP-módosítóban álló DP_s rendelkezik egyetlen nyommal, ő az ige alanya és egyben – a *próbál* ige jelentéséből adódóan – szubjektumként jelenik meg, ezért kerül az *op_{szubj}* fejjel rendelkező TP módosítójába. Ide kerülve megkapja azt a jelentéstöbbletet, amelynek következményeként a mondat többi része a *Sára* DP_s-ről tesz állítást: Sára egy olyan személy, akiről igaz módon állítjuk a mondat szerint, hogy minden oroszlánját a kockacukorevésre próbálta meg *rendkívül gyorsan* rászoktatni.

A QP, illetőleg az FP módosítójában álló DP_o, illetve DP_k két-két nyomot hagyott maga mögött. Mivel a mozgatók mindig felfelé irányulnak²¹, rekonstruálható, hogy születési helyük az Inf fej mellett volt.

Intuíciónk is azt igazolja vissza, hogy a (*rá*)*venni* vonzatkerete ilyen: valaki valakit valamire. (Ne menjünk el azonban szó nélkül a *rá* igeikötő mellett! Szépen mutatja azt, amit a dráma-hasonlat kapcsán mondtunk az igeikötőről mint különleges vonzatról: nem szereplője az ige által jelölt szituációnak, miként a többi vonzat, hanem

magának a szituációnak a „megszervezésében” segít az igének. A *venni* és a *rávenni* jelentése drámaian különbözik, más vonzatokat/szereplőket is kívánnak meg.)

DP_0 tehát az Inf' alól indul, és a QP módosítójában landol. Közben azonban meg kell jelennie a V' alatt is, hogy a vonzatokat az ige elé mozgató szabály számára látható legyen. A V' alatt egy hamisvonzat-helyet foglalt el, hiszen nem az ige vonzata-ként született. Második nyoma ezen a hamisvonzat-helyen maradt.

A QP kategóriájú operátor-projekció, amelynek módosítójába DP_0 igyekezett, egy Q fej köré épül. A Q a *kvantor* logikai kifejezés rövidítése. Szóalak-változatai a széles körben használatos *kvantum*, *kvantitatív*, *kvantál* stb. azonos latin töből származnak (*quantitas*), amelynek jelentése: *mennyiség*. A QP-módosítóba mennyiségi jellemzőkkel leírható egységek kerülnek, mégpedig az univerzálisan kvantáltak. Mondatunkban a Q fej alatt az *op_{diszt}* szótári egységet látjuk, amely szintén nem rendelkezik hangalakkal, és a körülötte kiépült projekcióban a következő jelentés valósul meg: a releváns halmaz elemeire külön-külön igaz az állítás. Módosítójában mindig univerzális kifejezés áll, így tehát egy univerzális halmaz elemeire vonatkozik, hogy külön-külön értelmezzük mindegyikre az állítást. Univerzális kifejezések például: *minden*, *senki*, *semmi*, *összes* és ezek főnévvel alkotott szerkezetei (*minden tehén*, *az összes sütemény* stb).

Lássunk egy klasszikus példát:

(4) *Minden fiú felemelte a zongorát.*

A fenti mondat esetében senki sem gondol arra, hogy a szóban forgó fiúk (= releváns halmaz) összefogtak és együtt emelték fel a súlyos hangszert. Hitetlenkedő elismeréssel vesszük tudomásul, hogy a mindegyikük külön-külön, egyedül tette meg ezt. Ne hagyjuk azonban figyelmen kívül a *releváns halmaz* kifejezést. Általában ugyanis nem azt mondja ez a mondat, hogy a világon létező minden fiú (sőt esetleg a múltban éltek is ide sorolandók) felemelte volna a zongorát. A kontextusból derül ki mindig, kik azok a fiúk, akiknek mindegyikére értelmeznünk kell a mondatot.

Míg azonban a TP-be kerülő vonzat csak a TP-módosítóban tudja felvenni a TP-re jellemző többlet-jelentést, (azaz azt, hogy róla tesz állítást a mondat többi része), addig a kvantoroknál fordított a helyzet: ők a többletjelentést (a disztributivitást) már szótári jelentésüknél fogva hordják. A *minden fiú* mondaton kívül is és egy adott mondatban az ige után állva is azt jelenti, hogy 'a fiúk mindegyike külön-külön'. (*A zongorát emelte fel minden fiú*). Ha azonban az ige előtt akarnak elhangozni, akkor csak a QP-módosítóba kerülhetnek, az opcionális topikok és az opcionális fókusz közé, beleértve azt is, hogy egy másik QP elé vagy mögé.

A nővérem_{Topik} mindenkinek_{Kvanor} mindent_{Kvanor} csak egy 0 kalóriás kóláért_{Fókusz} hajlandó megcsinálni.

(Alsó indexben a megelőző szintagma – XP – pozícióját jelöltük)

Az FP fejében F csomópont alatt $op_{fók}$ azaz fókusz-operátor áll. Jelentése: a releváns halmazon belül csakis a módosítóban megjelölt részalmaz elemeire igaz az állítás, a többire hamis.

Mondatunkban az FP módosítójában a *kockacukorevés* áll, ez az az egy elemből álló részalmaz, amelyre igaz az állítás, a releváns halmaz többi elemére hamis. Mik lehetnek a releváns halmaz elemei? Ezt a szituációból vagy a kontextusból tudnánk eldönteni pontosan. Így életismeretünket hívjuk segítségül, ami tartalmazza azt, hogy mi mindenre akarhatja rávenni egy Sára nevű vélhetően nőnemű élőlény (vélhetően ember) az oroszlánjait. A halmaz számossága nagy: átugrásra egy karikán, szívószállal történő kólaivásra, a báránnyal való barátkozásra, cintányérozásra, szambázásra; vagy egyszerűen csak arra, hogy menjenek aludni. Nos, mindezek az összes többi lehetőséggel együtt ki vannak zárva a mondat szerint azok közül a tevékenységek közül, amelyekre Sára rá próbálhatná bírni az oroszlánjait. Az oroszlánok szerencséssek: Sára csakis a kockacukorevésre próbálja rávenni őket.

Térjünk vissza most az FP fejére, F csomópontra! Ellentétben a többi operátor-fejével (T, Q) itt az illetékes, hangalakot nem öltő operátoron ($op_{fók}$) kívül áll egy hangalakkal rendelkező elem is, az elmozdított ige. Különlegessége ennek a mozgatásnak, hogy ellentétben az eddigiekkel, amikor egy vonzatot vetettünk alá transzformációnak, itt egy fejjel történik meg ez. Fejből (V) fejbe (F) kerül, eredeti helyén nyomot hagyva.

Felmerül a kérdés: miért kellett az igt mozgatásnak alávetni? A kiinduló szerkezetben ott állt az ige mögött az igeekötő, amit VP-módosítóba szoktunk mozgatni, így kapjuk meg a megfelelő szórendet. Ebben az esetben (amikor FP van a mondatban), egyszerűen kiinduló szerkezeti helyén, az ige mögött kellene hagynunk az igeekötőt, és a megfelelő vonzatnak FP-módosítóba történő mozgatása által megkapnánk a mondat szórendjét.

Emlékezzünk azonban: az igeekötő nem ok nélkül kerül az ige elé (modellünkben VP-módosítóba): csak ott tudja betölteni aspektualizáló funkcióját:

(6) példák az igeekötő aspektualizáló funkciójára

Folyamatos

egy percen át olvasta a hirdetést
negyed órán át vizsgázott
egy héten át gyógyult a seb
két percen át próbálta rávenni

Befejezett

egy perc alatt elolvasta a hirdetést
negyed óra alatt levizsgázott
egy hét alatt begyógyult a seb
két perc alatt megpróbálta rávenni

Az igeekötőt tehát – és mindent, ami a semleges mondatban VP-módosítóban állt – a fókuszos mondatban is VP-módosítóba kell vinnünk, hiszen megközelítésünkben (GGG) a fókuszos mondat aspektus tekintetében nem különbözik a semlegestől.

Ebben az esetben azonban nem kapjuk meg a megfelelő szórendet: a *megpróbálta* áll elő a mondatban megvalósuló *próbálta meg* helyett. A megoldás: az igt a VP-módosítóban álló igeekötő elé mozgadjuk. Az ige X^0 kiterjesztésű, azaz fej, mozgatásának végpontja is csak egy fej pozíció lehet. Mivel erre a mozgatra csak FP

esetén van szükség, az F fej kínálkozik a V_i számára mozgatósi célpontnak. Ezt a szórend is visszaigazolja. A mozgatásnak technikai akadályja sincs, minthogy az F fej fonológiaiilag üres, a fókusz-operátor hangalakot nem öltő szótári egység.

Vizsgáljuk most meg a kvantor-módosítóban álló DP_0 belső szerkezetét! Az a kérdés merülhet fel, hogy az elhangzó névelőt nem tartalmazó NP miért nem NP-ként van kezelve. Névelőtörlésre sem személynév, sem szomszédos névelő nem ad okot. A főnévi fej (*oroszlánját*) azonban DetP kategóriájú szabad bővítményt, valamint hangalakban ugyan meg nem jelenő, de a kiinduló szerkezeti helyén feltüntetett birtokost is tartalmaz. Ezek közül egyik is kellő magyarázattal szolgálna a DP-burok mellett.

A DetP-vel ellátott NP nem úgy viselkedik a mondatban, mint a csupasz, vagy csak csatolt AP-vel bővített NP.

- (7a) *Minden oroszlán megette a cukrot.*
 (7b) **Oroszlán megette a cukrot.*
 (7c) **Édesszájú oroszlán megette a cukrot*
 (7d) *Az oroszlán megette a cukrot*

Az (7a) és a (7d) mondatok kifogástalanok, az aláhúzott egységek kategóriája tehát azonos kell legyen. A (7b)-ről tudjuk, hogy DP, hangalakban realizálódik benne a D fej alatt álló *az*. A (7a) mondatban – mint említettük – nincs okunk névelő-törlést feltételezni, itt tehát a Szabolcsi által feltételezett határozatlan névelőnek kell állnia, amely a magyarban nem ölt hangalakot és **O**-val jelöljük

A (7b) és a (7c) más – fókusz jelenlétére utaló – szórendi variánssal lenne jólformált:

- (7b') *Oroszlán ette meg a cukrot*
 (7c') *Édesszájú oroszlán ette meg a cukrot.*

Éppen az *oroszlán* és az *édesszájú oroszlán* fókuszba helyezésére volt szükség ahhoz, hogy a szerkezet menthető legyen. (A fókuszba helyezésről tanúskodik az ígekötő és az ige fordított sorrendje: a *megette* helyett az *ette meg* szekvencia állt elő.)

Itt jegyezzük meg, hogy a (7b) és a (7c) mondatok jólformáltak lennének abban az extrém esetben, ha *Oroszlán* és *Édesszájú Oroszlán* személynévként szerepelnének, amint azt a nagy kezdőbetű jelzi. (Miként Shrek történetében is Szamár és nem számár szerepel.)

Tekintsük a DetP bővítménnyel nem, de birtokos inflexióval, következésképpen birtokossal rendelkező változatot!

- (8a) *-Hát te mit csinálsz? Házat tervezel?/Házat tervezek*
 (8b) *-Hát te mit csinálsz? Házadat tervezed?/Házamat tervezem.*
 (8c) *?-Hát te mit csinálsz? Tervezed házadat?/Tervezem házamat.*

A fenti szekvenciák közül a (8a) és a (8b) egyaránt megfelelő válasz lehet, de míg a (8a) válaszban az ige határozatlan ragozásban áll, a (8b)-ben a birtokos néma jelenléte kikényszeríti a határozott ragozást. A (8b)-ben tehát kell lennie névelőnek, mégpedig határozottnak. Figyelemre méltó, hogy a (8c), elfogadhatósága kérdéses, és mindenképpen archaikus jelleget kap a névelőtlenségtől. Itt a névelő nélküli DP posztverbiális helyzetben van.

Beláttuk tehát, hogy DP_0 valóban DP kategóriájú. Az már vitatható – és döntésünk eredménye –, hogy törölt határozott névelőt feltételezünk a D fejben a birtokos jelenlétének köszönhetően (ez esetben a DetP-t kell névelőtörölő kategóriaként feltételeznünk), vagy mint ágrajzunkon látható, határozatlan névelőt a *minden* DetP kívánalmának megfelelően. Nem véletlen azonban, hogy határozatlan névelőt választottuk. Birtokos nélküli főnév mellett a *minden* határozatlan ragozást vált ki: *miden ajándékot elfogadok*. Mindezzel két állítást is tettünk. Az egyik az, hogy a birtokos determinál, e nem feltétlenül határozottan, a másik: a ragozás birtokos jelenléte esetén nem feltétlenül van szinkronban a tárgyi bővítmény határozottságával.

Tekintsük végül a TP-re csatolt szabad bővítményt: *megrészegetve a sok korábbi sikertől*.

Kategóriája AdvP, ennek a *részegetve* határozói igenév a feje, Vonzatai közül, amelyek mögötte születtek, az igeikötő módosítóba mozgott, helyén maradt a *-ról* ragos vonzat (*a sok korábbi sikertől*). Az N fejre itt is csatolódik egy DetP (*sok*), az AP fölött. A D fej határozott. Érdekes azonban, hogy ez a DetP (*sok*) határozatlan névelőt is igazolni tud:

(9a) *O sok sütit kérek*

Nem ritka jelenségről van itt szó:

(9b) *Inkább két epres sütit kérek, mint három kókuszosat./ Inkább a két epres sütit kérem, mint a három kókuszosat.*

A PRO alakban látható vonzat a meg nem jelenő alanyra utal, arra, aki megrészegetett a sok korábbi sikertől. Logikusnak tűnne összeindexelni az ige alanyával, hiszen úgy értelmezzük a mondatot, hogy Sára részegetett meg a sok korábbi sikertől és ő próbálta meg minden oroszlánját rávenni a kockacukorevésre.

A magyar nyelv minden mondatára ugyanakkor nem érvényes, hogy az AdvP kategóriájú szabad bővítmény alanya azonos az ige alanyával::

(10a) *Sára szélesen mosolyogva vitte haza az oroszlánját a fogorvostól.*

(10b) *Megszületvén a megoldás, fellélegezünk (pro_{mi}).*

A (10a) mondat kétféle értelmezést is megenged: Sára is lehet a *szélesen mosolyogva* alanya, és az oroszlánja is. (Mindkettő egyszerre azonban nem!). A (10b) –ben saját alannal rendelkezik a határozói igenév (*a megoldás*).

A mondatnak az ágrajz szerint van egy másik értelmezése is, lássuk!

Ennek megfelelően nem Sára akarja rávenni az oroszlanokat (akik vagy az ő, vagy más tulajdonát képezik) a kockacukorevésre, hanem egy meg nem nevezett alany (*pro_o*) teszi ezt Sára oroszlánjaival. Ez esetben Sára az oroszlánok rövid birtokosa.

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

Vajon semleges-e a mondatunk? Ezt a kérdést kell mindenképpen feltennünk, mielőtt nekikezdünk az elemzésnek. Az igeikötő és az ige sorrendjének megcserélődése, a kiejtéskor ejtett hangsúly a *kockacukorevésre* elemen és a jelentéstöbblet ('a kockacukorevésre, és nem másra próbálta meg Sára rávenni az oroszlánjait') egyértelműen arra utalnak, hogy nem semleges mondatról van szó. Alakítsuk tehát semlegessé! Érezzük, hogy a legtermészetesebb változat az, ha a mondat alanya (*Sára*) után nem egy tárgy (*minden oroszlánját*), hanem maga az állítmány, vagyis az igeikötővel ellátott ige következik. Ezt követi a szabad határozóval bővített főnévi igenévi tárgy mint az állítmány vonzata. A többi vonzat már a főnévi igenévi alaptaghoz tartozik, ezek zárják a mondatot. A *minden* kifejezés miatt a szerkezet többletjelentéssel telítődik, teljesen semleges változata tehát nincsen. Az általunk elemzett mondat (a ki nem mondott elemek feltüntetésével) tehát így hangzik:

(11) *Megrészegetve a sok korábbi sikertől Sára megpróbálta rendkívül gyorsan rávenni (az ő) minden oroszlánját a kockacukorevésre.*

A ki nem mondott névmásra felfigyelve egy izgalmas kérdés merülhet fel az olvasóban: kinek vannak itt oroszlánjai? Valóban, a mondat nem egyértelmű: az oroszlánok vagy Sára tulajdonai, ám az sem elképzelhetetlen, hogy egy a mondatban meg nem nevezett, de a beszélőpartnerek számára teljesen nyilvánvaló 3. személy a boldog tulajdonos. A kétféle értelmezéshez természetesen kétféle átalakítás is tartozik, a különbséget pedig az ágrajzon is megjelenítjük. Az egyik ábrán a *Sára* az alany, a birtokos pedig rejtett, E/3. személyű; a másikon pedig az alany rejtett, és a *Sára* lesz a birtokos a *minden oroszlánját* szerkezetben.

Az alanyról és a birtokosokról nyilatkoztunk tehát, mi a helyzet azonban a többi mondatrésszel? A *megrészegetve a sok korábbi sikertől* nem kötelező bővítmény, nélküle is nyelvtanilag helyes, jól formált mondatot kapunk. Így tehát a szabad határozók közé soroljuk, azon belül is állapothatározó. Alaptagja a *részegetve*. Ahogy az ábráról is leolvashatja az olvasó, az igehez és a főnévi igenévhez hasonlóan a határozói igenév igeikötőjét is külön mondatrészként értelmezzük. Mert ők is helyet cserélhetnek:

(12) *a boszorkát meglátva*

Az igeikötőn kívül egy *-tól* ragos bővítménnyel is számolnunk kell. Mivel a *-tól* rag jelentése itt nincs összefüggésben a rag eredeti helyhatározói jelentésével, biztosan vonzatról beszélhetünk. A *sok korábbi sikertől* kifejezésben az alaptag mellett egy mennyiségjelzőt és egy minőségjelzőt találunk.

Bonyolult szerkezetű a főnévi igenévi tárgyunk is. Az igekötői vonzat mellett egy tárgyi vonzatot, valamint egy *-re* ragos vonzatot is kér maga mellé a *venni* alaptag.

A tárgyi vonzaton belül találkozhatunk a már említett birtokossal, és a *minden* kifejezéssel, amelyet ebben a modellben mennyiségjelzőként kezelünk, a határozott számnevekhez hasonlóan. A módhatározói bővítmény szintén a főnévi igeneves szerkezet része. Az alaptag mellé a *rendkívül* szabad határozót csatolva be is fejeztük mondatunk elemzését.

A nem semleges mondatok felismerésére jó gyakorlat, ha ugyanannak a mondatnak semleges és nem semleges változatát is szituációba helyezzük a gyerekekkel, erre egy példát a (13)-ban látható első feladat mutat.

Feladatok a semleges és a nem semleges mondatok témaköréből

Mi a különbség a mondatpárok között? Írj mindegyikhez 4 mondatos kis történetet!

Jocó levitte a szemetet. vagy Jocó vitte le a szemetet.

Kedden elmentél a koncertre. vagy Kedden te is elmentél a koncertre.

Képzeljétek el a következő szituációt: kitört az iskolaudvarra néző ablak, és a focizó gyerekek beszámolnak egy tanárnak a történekről. Melyik mondatból mi derülne ki?

Focizás közben Jani véletlenül kirúgta az ablakot.

Focizás közben Jani rúgta ki véletlenül az ablakot.

Focizás közben Jani is kirúgta véletlenül az ablakot.

Jani véletlenül rúgta ki az ablakot focizás közben.

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

A negyedik mondat, ahogyan azt az egyetemi modellben történő elemzésnél már említettük, a magyar mondat operátorzónájának szerkezetét tárja elénk. Itt most (miképpen eddig is) azon különbségek kiemelését tartjuk a legfontosabbnak, melyek az egyetemi és a középiskolai rendszer között megfigyelhetők.

A középiskolások számára javasolt modellben az operátorzóna felépítésében jelentős egyszerűsítéseket hajtottunk végre. A jelentésárnyalatokért felelős, X' -elmélet szerint építkező funkcionális projekciók (TP, QP, FP) helyett itt mindössze a frázisok megnevezését találjuk (*Topik, Kvantor, Fókusz*), melyeket nem az X' -elmélet szerint építünk fel. Ennek az oka, hogy az egyetemi modellben ezen operátorprojekciók feje (a fókusz kivételével) csak egy hangalak nélküli elemet (egy operátort) tartalmaz, hangalakot öltő lexikai eleme(ke)t nem. Úgy gondoltuk, a középiskolában elégséges a jelentésárnyalatokról beszélni egy kissé informálisabb, de jóval egyszerűbb rendszerben, semmint bevezetni egy nagyon következetes, de meglehetősen bonyolult rendszert, melynek elsajátítása feleslegesen sok időt emésztene fel. Ez tehát a legfontosabb elméleti különbség a két modell közt, legalábbis ami ezt a mondatot illeti. Mindezek után lássuk a konkrét mondat elemzését ezúttal a középiskolásoknak szánt generatív mondattani keretben.

A mondat igéje a *próbálta*, mely az egyetemi modellel szemben a felszíni szerkezetben is a V fej alatt látható, onnan nem mozgott sehová (hiszen ebben a rendszerben nincs FP, amelynek lenne F feje, ahova az igei fej bemozoghathna). Ennek az igének az igekötőn kívül két vonzata van: aki próbál valamit, azaz az alany; valamint amit próbál, azaz a tárgy, melyet ebben az esetben egy főnévi igenév fejez ki.

Az egyetlen igei vonzat, mely ebben a rendszerben nem maradt a helyén, az alanyi összetevő, mely a mondat természetes témájaként *Topik*ba kerül a kiinduló szerkezeti helyén mindössze a nyomát hagyva ott. Az ige, az igekötő és a főnévi igenév a helyükön maradnak. Miként lehetséges az, hogy az igekötő az ige után áll, amikor semleges esetben megelőzi azt, és a mondatra jellemző befejezett aspektust a VP módosítójában tudja közvetíteni? Nos, nem arról van szó, hogy a mondat folyamatos aspektusú lenne, és ezért maradna hátul az igekötő. Egészen más a helyzet. A magyarban a fókuszba kerülő összetevő (jelen esetben a *kockacukorevésre*) kötelezően szomszédos kell, hogy legyen az igei fejjel. Mivel ebben a rendszerben nem áll rendelkezésünkre olyan pozíció (nevesítsük: F fej), ahova az ige bemozoghathna, hogy a szórendi szomszédosság helyreálljon, másképp kell megoldanunk azt, hogy a *kockacukorevésre* és a *próbálta* szomszédos legyen. Először is kimondjuk, hogy *Fókuszt* csak a VP fölé közvetlenül építhetünk (amint azt a magyar mondat operátorrendje mutatja is). Másrészt meg kell akadályoznunk, hogy a *Fókuszban* álló XP és az igei fej közé bármi beékelődjön, így *Fókuszt* tartalmazó mondatokban az egyébként VP-módosítóba mozgó összetevőnek (jelen esetben a *meg* igekötőnek) kötelező a helyén maradni, továbbá szabad bővítmény sem csatolható VP-re, ilyen összetevő ebben a mondatban nem is bukkan fel.

Lássuk, honnan kerültek az ige operátorzónájába az egyes összetevők. *Topik*ba (amint arról már volt szó), V' alól került az alanyi vonzat, a *Kvantort* és a *Fókuszt* azonban olyan vonzatok töltik ki, melyek nem az igéhez tartoznak, hanem az ige főnévi igenévi vonzatához. A mondatban szereplő főnévi igenévnek (a *venninek*) egy szabad bővítménye (*rendkívül gyorsan*) és három vonzata van: 1. az igekötő (*rá*); a tárgy, vagyis akit rávesznek valamire (*minden oroszlánját*); és 3. amire az illetőket ráveszik (a *kockacukorevésre*). Ismét felhívnanánk a figyelmet arra, hogy a középiskolások számára ajánlott generatív modellben nem szerepel hangalakot öltetni soha sem képes szemantikai alany, azaz *PRO*, a különféle predikatív bővítmények alanyaként.

A szabad bővítményen belül a *lelkesen* triviális szerkezetű AdvP a bővített tag, melyre egy szintén triviális belső szerkezetű AdvP-t (*rendkívül*) csatolunk. Az így kialakult AdvP-t csatoljuk aztán az InfP-re, minthogy a leírt módon kialakult összetevő maga is szabad bővítmény.

A főnévi igenév igekötője InfP módosítói pozíciójába mozog, a tárgyi vonzat a benne szereplő univerzális kifejezés miatt *Kvantor*ba kerül, míg a *kockacukorevésre Fókuszban* bukkan fel. Az azonban az egyetemi modellhez képest eltérést jelent, hogy nincsenek hamisvonzathelyek a V' alatt abban az esetben, ha az nem a mozgatható célpontja (vö. a 3. mondatban található *képes könyvet írni* szerkezetével, melynél az InfP hamisvonzathelyen jelenik meg lévén az a mozgatható végpontja). A középiskolai modellben az egyszerűség kedvéért csak a mozgatható kezdő- és végpontját kell megadni: előbbi a vonzatkeret hű reprezentálása miatt – hogy meg tudjuk mutatni, mely elem mely régenshez tartozik; utóbbira pedig a felszíni szórend pontos leképezése

miatt van szükségünk. Közbülső hamisvonzathelyek felvétele megítélésünk szerint az oktatásnak ezen a szintjén nem szükséges.

Mindezek után a mondat szerkezetének kialakításához már csak egy szabad mondathatározóra van szükség: *megrészege**dv* *a sok korábbi sikertől*. Ezt az AdvP-t (hiszen a feje *a részege**dv* határozói igenév) S-re csatoljuk, belső szerkezetével kapcsolatban pedig megjegyezzük, hogy ez az AdvP sem tartalmazza a hangalakot öltetni nem képes szemantikai alanyt, a *PRO*-t, mely az egyetemi rendszerben felbukkan az igekötői és a *-től* ragos vonzat mellett Adv' alatt. *A részege**dv* igekötője (*a meg*) az eddig megszokottakhoz hasonlóan módosítóba, ezúttal AdvP módosítójába mozog; a *-től* ragos vonzat pedig ebben a rendszerben NP-ként bukkan fel az Adv' alatt, mely három N'-ra csatolt összetevőt tartalmaz: a határozott névelői DetP-t, *a sok* DetP-t és *a korábbi* AP-t.

A mondatban szereplő többi főnévi csoport ugyancsak NP kategóriájú²². A *Sára* NP belső szerkezetében mindössze egy hangalakot nem öltő névelőt találunk az N'-ra csatolva, melytől *a kockacukorevésre* NP belső szerkezete mindössze annyiban tér el, hogy itt expliciten meg is jelenik az N'-ra csatolt határozott névelő. *A minden oroszlánját* NP-ben szintén egy DetP-t (*minden*) találunk az N'-ra csatolt pozícióban. Figyeljünk fel az N' alatt álló rejtett, azaz *pro* alakban megjelenő birtokosra, mely alá ebben a keretben *ő* kerül, nem pedig *neki*, mint az egyetemi modellben.

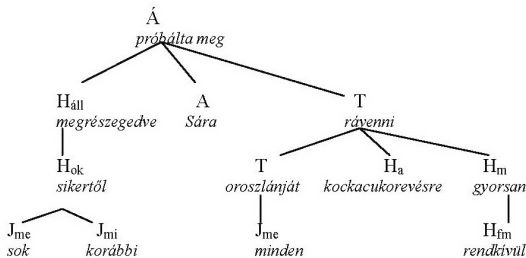
Végezetül térjünk ki a mondatnak az egyetemi keret kapcsán (is) már tárgyalt érdekességére: a szósor kétértelműségére. A középiskolai modellben is meg tudjuk mutatni azt a lehetséges értelmezését, melyben egy ki nem mondott (így a V' alatt ezúttal *pro_o* alakban felbukkanó) személy próbálja meg rávenni a Sára által birtokolt oroszlánokat a kockacukorevésre. Ebben az esetben a mondat nem tartalmaz *Topik*ot, hiszen hangalakot nem öltő elemet (jelen esetben a V' alatt álló *pro_o* -t) nem mozgattunk; *Sára* pedig *a minden oroszlánját* NP-ben mint rövid birtokos bukkan fel, ezért N' alatt, N fej testvéreként születik, majd onnan mozog el az NP módosítójába, mely a középiskolai rendszerben mindkétféle (hosszú és rövid) birtokos számára egyaránt nyitva áll.

A 4.b. mondatábrán látható háromszög feloldása megegyezik az egyetemi rendszerben szereplő háromszöggel: ezt a megoldást olyankor alkalmazzuk, amikor az adott összetevőnek van belső szerkezete (azaz nem triviális), de valami miatt ezt nem fejtjük ki – ezúttal azért, mert teljesen megegyezik a 4.a. ágrajzon ugyanabban a pozícióban felbukkanó összetevő belső szerkezetével.

I. Hagományos modell

Megrészege^{all}dv^{me}e a sok^{ma} korá^ob^{me}bⁱ sikert^ol Sára^{me} mⁱnden oroszlán^{me}ját

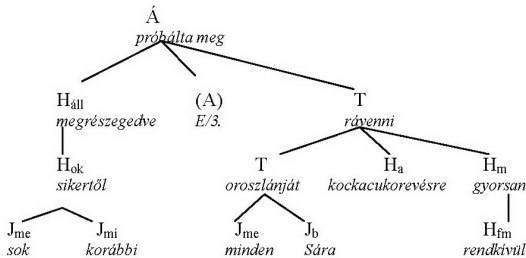
a kockacukorev^aés^{fm}re próbál^{fm}ta meg^m rendk^mívűl gyorsan ráven^mni.

VAGY

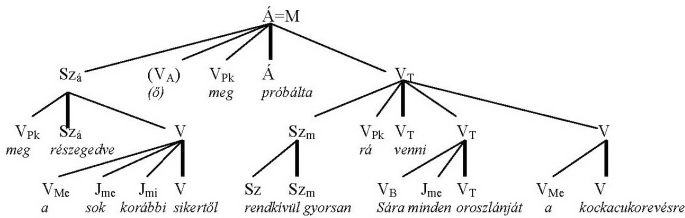
Megrészege^{all}dv^{me}e a sok^{ma} korá^ob^{me}bⁱ sikert^ol Sára^{me} mⁱnden oroszlán^{me}ját

a kockacukorev^aés^{fm}re próbál^{fm}ta meg^m rendk^mívűl gyorsan ráven^mni.

VAGY

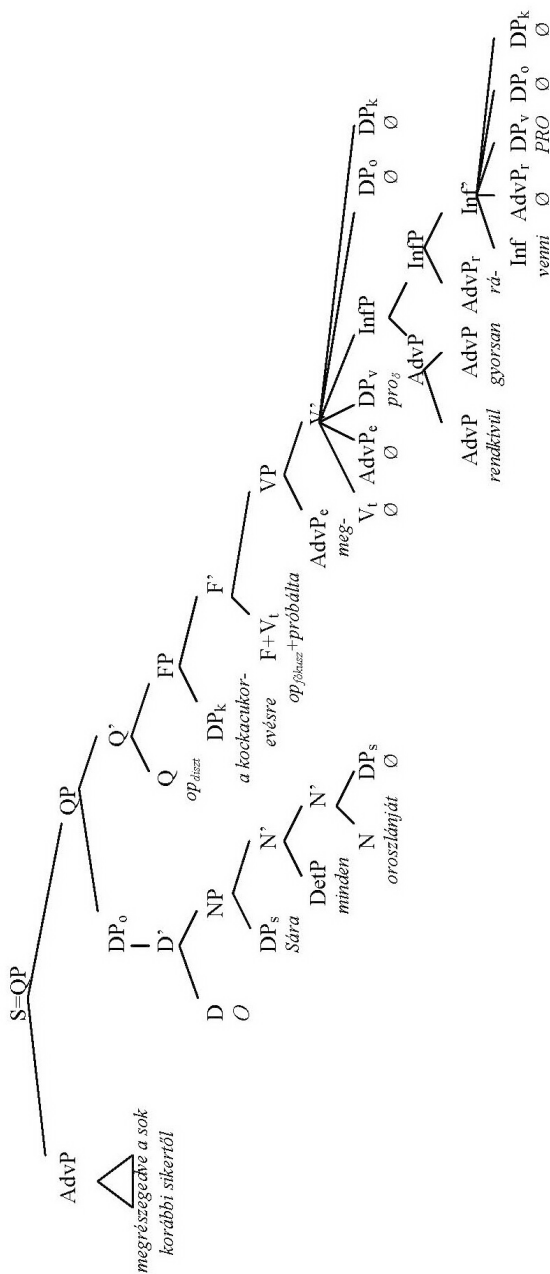
Megrészege^adv^{me}e a sok^{ma} korá^ob^{me}bⁱ sikert^ol (6) megpróbál^{fm}ta rendk^mívűl gyorsan ráven^mni Sára^{me} mⁱnden oroszlán^{me}ját a kockacukorev^aés^{fm}re.

[illegible]

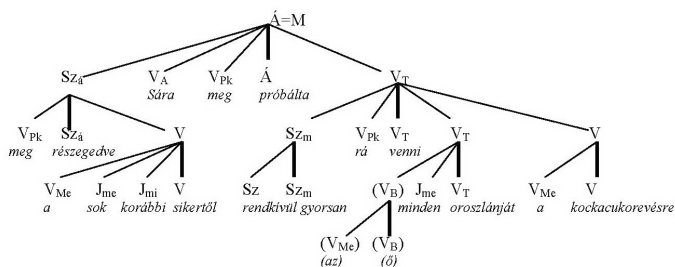
VAGY

Megrészedve a sok korábbi sikertől Sára minden orozslánját a kockacukorévre próbálta meg rendkívül gyorsan rávenni.

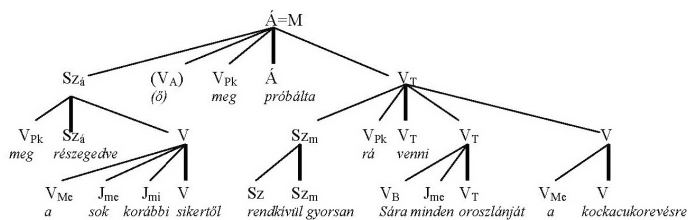
III. Általános iskolai modell

Megrészegedve a sok korábbi sikertől Sára megpróbálta rendkívül gyorsan rávenni (az ő) minden oroszánját a kockacukorevésre.

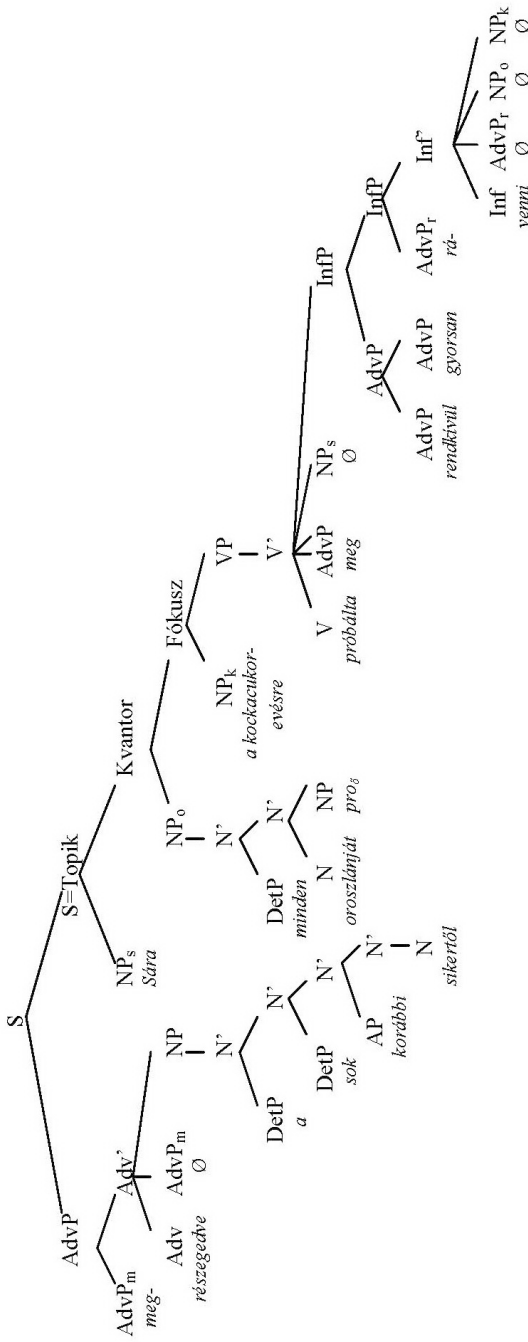

VAGY

Megrészegedve a sok korábbi sikertől (ő) megpróbálta rendkívül gyorsan rávenni Sára minden oroszlánját a kockacukorevésre.

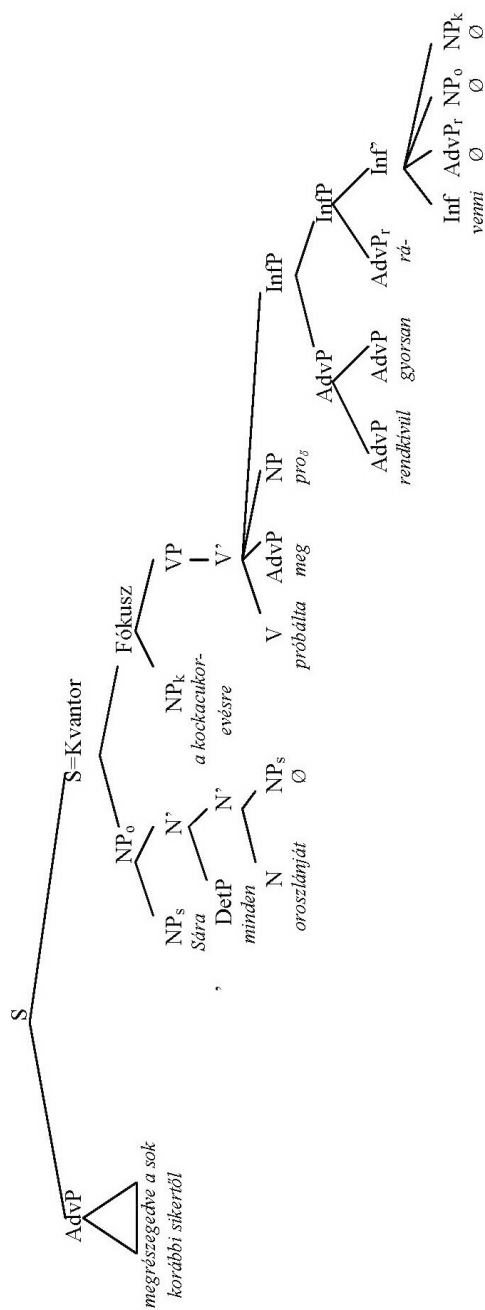

Megrészegetve a sok korábbi sikertől Sára minden oroszlanját a kockacukorevésre próbálta meg rendkívül gyorsan rávenni.

VAGY

Megrészegedve a sok korábbi sikertől Sára minden oroszlánját a kockacukorevésre próbálta meg rendkívül gyorsan rávenni.

5. FEJEZET

SEGÉDIGE, RAGOZOTT INFINITÍVUSZ KÓBORLÓ IGEKÖTŐ

*Julinak is öt zacskó, a doktor bácsi
ízlésének megfelelő, és a kék ruhás
finn lánynak is tetsző mentolos
cukorkát kell eladnom.*

Ezzel a mondattal az a célunk, hogy megvizsgáljuk a ragozott főnévi igenév és a segédige viszonyát, tisztázzuk, melyik mondatrészhez tartozik az igekötő és hogyan ábrázolható e kapcsolat. A jelzők belső szerkezetét is most tárjuk fel részletesen.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

Az állítmány megkeresése előtt vessünk egy rövid pillantást az alá nem húzott szavakra! Ugyanis újabb különös szócskára bukkanhatunk: az *is* -re. A MG szerint az *is* más partikulákkal együtt „szintaktikai viszonyban sem áll a mondat többi összetevőjével, tehát nem is mondatrész.” (2000, 276). A modell ezzel indokolja, hogy az *is* -t nem húzzuk alá semmilyen vonallal. A MG ugyanakkor még azt is megjegyzi, hogy „Mivel a partikula nem illeszkedik be a mondat szintaktikai szerkezetébe, ezért annak sérülése nélkül általában ki is hagyható. Törlésével a mondat szemantikai szempontból természetesen módosul.” (Uo.) Mit is jelent az *is* ebben a mondatban? Jelentését nagyjából így írhatnánk körül: 'Julin kívül bizonyosan van legalább egy valaki, akinek még el kell adnom a fent nevezett és hosszas részletességgel körülírt cukorkákat'. Az *is* nélkül a mondat csak Julit nevezné meg lehetséges vásárlóként, a mondat jelentése tehát valóban megváltozna. Éppen azért a későbbi modellekben lesz az *is* -nek szerepe. Itt elégedjünk meg annyival, hogy nem szükséges az *is*-sel külön foglalkozni, hiszen az ismert mondatrészek közé valóban nem sorolható be.

Az állítmány sem hétköznapi mondatunkban, hiszen a *kell* modális segédige tölti be ezt a funkciót. Vajon mi a *kell* alánya? Találunk-e az alany eddigi meghatározásának megfelelő (tehát alanyesetű, az állítmánnyal egyeztetett) mondatrészt? Mondhatnánk, hogy ilyen nincsen, van viszont egy személyragozott főnévi igenévünk, mely egészen jól megfelel alanynak, hiszen főnévi igenév mellett a *kell* nem személyragozható, nem lehet más alanya (nincs **el kellek adnom.*) Felvetődhet a kérdés, hogy mit kezdenénk, ha megneveznénk a cselekvőt, mely az igenév ragjából egyértelműen E/1. személyű. Nos, a mondatban egy *nekem* részes esetben álló névmás jelenne meg, melyet ragjából adódóan a részeshatározók közé sorolna a modell. (Ezzel az állásponttal a másik modellek nem feltétlenül értenek egyet, lásd később).

Mivel azonban nem jelenik meg a *nekem* a főnévi igenévi alany vonzataként, egyetlen részeshatározót találunk a mondatban az *eladni* igenév kötelező vonzataként, ez pedig a *Julinak*.

A *cukorkát* tárgy volta evidens, annál izgalmasabb azonban a jelzők viselkedése. A *doktor bácsi* szerkezet annak illusztrálására szolgál, hogy a minőségjelző ebben a modellben nem csak melléknév vagy igenév, hanem akár főnév is lehet. Az *öt zacskó*, és a *kék ruhás* pedig többszörös jelzők, ráadásul a *kék ruhás* egy úgynevezett szerkezetes (vagyis alárendelő szintagmákra felbontható) jelző (*kék ruhás finn lánynak*) egy részlete. Ugyancsak szerkezetes a *doktor bácsi ízlésének megfelelő* szintagma. Mivel a két jelzőt kötőszó kapcsolja össze, köztük vízszintes vonalat találunk. A *megfelelő* és a *tetsző* szóalakok megkövetelik maguknak egy *-nak* ragos szó jelenlétét. Hogy miért nem nevezzük ezeket is részeshatározónak? Azért, mert itt a *-nek* nem a 'valakinek a részére' jelentésben szerepel, ezért tehát aszemantikus határozók. Vegyük észre, hogy nem minden részeshatározó tehát, ami *-nak/-nek* ragos, elég csak a birtokos jelző hosszú alakjára gondolnunk:

(1) *Fülesnek a farka veszett el.*

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

94

Ötödik mondatunkban is találunk operátor-projekciókat. Mindegyikük ismerős már, de a Q fej alatt álló operátor még ismeretlen. Sorrendjük megfelel az ismertetettnek, a TP ezúttal nem képviselteti magát.

A V, amire a mondat ráépül, a *kell* ige. Ennek ragozási paradigmája adott jelentésben²³ hiányos. (A *kellek megírni*, *kellesz megírni*, *kellünk megírni* a nyelvjárásokban létező alakok csak.) Idő- és módjellel azonban ellátható, így ige-volta kétségtelen. Az ige hangalakban az F fejben található, a 4. mondat leírásakor ismertetett okokból adódóan. (A semleges szórend a releváns mondatszakaszban: *el kell adnom*.) Egyetlen vonzata az InfP, amellyel V' alatt egyesült a mondat kiinduló szerkezetében. A VP-módosítóban álló AdvP_e nem a *kell* ige igekötője. V' alatt nem is látunk AdvP_e nyomot, amit azért furcsállhatunk, mert bár AdvP_e az Inf vonzata (*eladnom*), azt várnánk, hogy a V mellett hamisvonzat-helyen áthaladva került a VP módosítóba. Találunk viszont AdvP_e -vel jelölt nyomot az InfP módosítójában. Az igekötő tehát, amelyről már beláttuk, hogy különleges vonzat, a többi vonzattól eltérő mozgatósi sajátosságokkal is rendelkezik: ha Inf mellől „rabolja el” az ige, kiinduló szerkezeti helyét elhagyva InfP-módosítóba, majd onnan rögtön VP-módosítóba kerül. A (2)-ben látható mondatban az *adni* főnévi igenévhez tartozó *el-* igekötő két InfP-módosítót megjárva kerül az ige elé, VP-módosítóba.

(2) *Szerintem nemsokára el fogod akarni adni a kocsidat.*

Arra, hogy az igekötők módosítókon keresztül jutnak a VP-módosítóba, empirikus érvünk is van. Ehhez azt kell tudnunk, hogy vannak olyan – hangsúlykérőnek nevezett – igék, amelyek semleges mondatban sem engedik módosítójukba az igekötőt.

- (3a) *el akarja énekelni*
 (3b) *le szeretné mázolni*
 (3c) **el utálja énekelni / utálja elénekelni*
 (3d) **le rühelli mázolni / rühelli lemázolni*

A sajátos mozgatók – vándorlási útvonalak – nem véletlenül állnak a nyelvészek érdeklődésének a középpontjában. Feltételezve, hogy olvasóink közt is akadnak, akinek felkeltette figyelmét ez a téma, utalunk két írásra, amelyek módot adnak jobban utánanézni a bemutatott jelenségnek: GGG; *Alberti*, 2006

Térjünk most vissza az előbbi, főnévi igeneveket egymás vonzataként tartalmazó mondatunkhoz (2): *El fogod akarni adni a kocsidat*. Ha itt az *akarni* főnévi igenév helyett az *utálni* kerül a mondatba, nem működik az ige-kötő-vándorlás a VP-módosítóba:

- (4a) **El fogod utálni adni a kocsidat*.

Helyette:

- (4b) *Utálni fogod eladni a kocsidat*.

A kitöltetlen módosítóhoz ragaszkodó *utálni* nem „engedi át” módosítóján az ige-kötőt. Hasonló az *imádni* viselkedése:

- (5) **meg fogja imádni hintáztatni a gyereket*

Az ebben a jelentésben szereplő *kell* ige másik sajátos vonása az, hogy nem rendelkezik DP alannyal. Az alany az Inf vonzataként Inf’ alatt jelenik meg, *pro_{nekem}* alakban. A főnévi igeneves szerkezetekben eddig PRO alannyal találkoztunk, amely össze volt indexelve az ige alanyával. Az ige-nek itt nincsen vele összeindexelhető alanya, de vegyük észre, erre nincs is szükség, hiszen a kis *pro* referenciáját – miként azt már mondtuk – kijelöli a személyrag, amelyet ez esetben a főnévi igenév visel. A főnévi igenév alanyaként megjelenő DP azonban az ige alanyától eltérően *-nAk* ragos alakban jelenik meg. Szám/személy jegyekben a fejével egyeztetett *-nAk* ragos vonzattal találkoztunk már: ilyen volt a hosszú birtokos. Érdemes felfigyelni rá, hogy az Inf és a birtokszót megjelenítő N fej egyaránt viselnek egyeztető morfémát, de mód- és időjelet nem kaphatnak. Mindketten szám/személy jegyekben vannak egyeztetve *-nAk* ragos vonzatukkal.

Nézzük most az Inf másik két vonzatának a sorsát!

Az Inf vonzataként született DP_c és DP_j is. Mindketten megjelentek az ige mellett hamisvonzat-helyen, hogy a megfelelő mozgató szabályok számára láthatóak legyenek.

DP_j a mondat élén, a már ismert QP-módosítóban áll, ennek a QP-nek a fejében látható operátor azonban még ismeretlen, és furcsa módon megismétli a módosítóban tartózkodó DP-re csatolt, kategórianévvel nem rendelkező *is*-t. Abból azonban, hogy

az operátorfejekbe hangalakban nem realizálódó operátorok vannak behelyettesítve, tudjuk, hogy itt nem az elhangzó *is*-ről van szó

Az mondtuk, hogy a kvantorba – miként neve is mutatja – csak mennyiségileg jellemzett egységek kerülhetnek, azok sem mindannyian. Nem került oda a 4. mondatban a *sok* DetP-vel rendelkező kifejezés. Ugyanebben – tehát a 4. – mondatban a QP feje *op_{disz}*-et tartalmazott, ennek módosítója – ott említettük már – univerzálisan kvantált bővítmények számára van fenntartva. Az 5. mondat béli QP-módosítóban álló DP-re *is* csatolódik. Ennek az *is*-nek több nem mindennapos tulajdonsága van. Egyrészt jobbról – hátulról – csatolódik az XP-re. Az eddig látott csatolások mindig előlről történtek (AP-k, DetP-k az N'-ra, szabad határozók a VP-re, AdvP-re stb). Másrészt nem rendelkezik saját hangsúllyal, fonológiaiag összeolvad azzal az XP-vel, amihez tartozik. Végül pedig nincs kategóriája. Ennek magyarázatába most nem kívánunk belebocsátkozni, hiszen hosszabb lélegzétvételű és nem szintaktikai természetű eszmefuttatást igényelne, igen nagy kitérőt e kötet céljához és terjedelméhez viszonyítva. Az érdeklődő olvasót a Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia című kötetéhez irányítjuk (Kiefer 200), ennek is a Kenesei István által írt szófaji fejezetéhez, amelyben a szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a szó fogalma nem egyértelmű még egy nyelven belül sem és főként nem éles: vannak olyan morfémák, amelyek átmenetet képeznek a szó értékűek és a többiek között. Ilyenek a félszavak is. Szófaji kategóriába sorolni pedig nem javasolja az ilyenek mindegyikét.

Tekintsük most az *is*-sel ellátott XP-t: milyen sajátos többletjelentéssel rendelkezik?

A Q fejben látható *op_{is}* a módosítójában álló kifejezést (*Julinak*) azzal a jelentéssel ruházza fel, hogy őrá igaz, és a releváns halmaznak rajta kívül van még legalább egy eleme, akire szintén igaz a mondat többi részével tett állítás, tehát hogy *öt zacskó, a doktor bácsi izlésének megfelelő és a kék ruhás finn lánynak is tetsző mentolos cukorkát kell eladnom* neki. A szóban forgó QP-módosítóba olyan XP-k állhatnak, amelyek tartalmazzák a fentebb jellemzett *is* szócskát. Vegyük észre: az *is*-sel ellátott kifejezés is inherensen operátor, a mondat más részén is ugyanezt a jelentést hordaná, az ige előtti operátor-zónába kerülve azonban csak a QP-módosító áll nyitva a számára.

A releváns halmaz mibenlétére igaz az, amit a 4. mondat elemzésekor a fókusz esetében mondtunk róla: a szituáció, illetőleg a kontextus jelöli ki. Az *is*-es kifejezés értelmezésekor is támaszkodunk tehát arra az előfeltevésre, hogy a releváns halmaz ismerete megtalálható a diskurzusban részt vevők közös háttértudásában.

Tekintsük most DP_c felszíni szerkezeti helyét és belső felépítését! A mozgató szabály működésének eredményeképpen az FP módosítójába került és megkapta az azonosító és a releváns halmaz többi részhalmazát kirekesztő jelentést, valamint a főhangsúlyt, amely megilleti az FP-módosítóban álló összetevőt azzal együtt, hogy a mögötte álló egységek hangsúlyát kiirtja. Az FP-módosítóban álló DP több érdekességet is tartalmaz. A benne található NP feje a *cukorkát* főnév, amely viseli az ige által megkívánt tárgyragot. Vonzata nem lévén triviálisan válik N'-sá, amelyre két AP és egy DP csatolódik szabad bővítményként. Az első AP triviális szerkezetű (*mentolos*), a másik kiterjedt belső szerkezettel rendelkezik (*a doktor bácsi izlésének megfelelő, és a kék ruhás finn lánynak is tetsző*)

Ez utóbbi *egy és* kötőszóval összekapcsolt szerkezetet tartalmaz. A mellérendelés szabályának megfelelően a mellérendelt tagok kategóriája azonos kell legyen a mel-

lérendeléssel kapott szerkezet kategóriájával. Ez meg is valósul, hiszen a mellérendelt tagok kategóriája AP, ám ez az AP a mellérendelés első tagjában $T_A P$ -vel, a másodikban $Q_A P$ -vel azonos. Az opertátor-projekciók tehát a bővítményi szinten is megjelennek, a bővítmény kategoriális jellemzését az alsó index mutatja. Mindkét AP feje (a *megfelelő* és a *látszó*) egyaránt rendelkezik egy *-nak* ragos vonzattal. Az első AP esetében ez a vonzat (DP_i) egy AP-re épülő TP módosítójába kerül. Valljuk be, hogy az *op_{topik}* hordozta többlet-jelentést nem érezzük megjelenni DP_i esetében. Intuíciónk nem csal: DP_i topikba mozgatása formai kritériumoknak tesz eleget. E formai kritérium úgy szól, hogy az AP esetében az A fej nem tartalmazhat a fej mögött elhangzó bővítményt. Vegyük észre, hogy a többi bővítmény esetében nem í ez a szabály nem működik:

(6a) *megfelelve a kritériumoknak (Mari nyugodtan bízhat a kedvező döntésben)*

(6b) *(szeretnék) megfelelni az elvárásoknak.*

(7) **megfelelő a kritériumoknak/elvárásoknak (pályázat)*

A (7)-ben látható szerkezet viszont agrammatikus a magyarban. Vajon mi ennek az oka, kérdezhetjük. Válaszként az kínálkozik, hogy a magyarban a jelző és a jelzett szó (az AP és a mögötte elhangzó N) összetartozását kizárólag a szórend, azon belül is a precedencia (megelőzés) biztosítja, morfológiai kapcsolat (egyeztetés) nincs köztük. A jelző (az AP-ben az A fej) ebből adódóan igyekszik a lehető legközelebb elhangozni a főnévhez, ennek érdekében minden tőle telhetőt megtesz. A jelzői szerepű melléknév vonzatai, amelyeknek kiinduló szerkezeti helye a fej mögött van, ezért kerülnek a fej elé, ha más nem indokolja ezt, úgynevezett *kényszer-topikalizációval* (Alberti 2006). Ily módon megvalósul a közvetlen megelőzés, amelyet csak az bonthat meg, ha egy másik AP ékelődik be kettejük közé miként ez a mi szerkezetünkben is történik. A mellérendelés második tagjában DP_i -nek az A fej elé kerülését az *is* biztosítja, ez QP módosítóba viszi DP_i -t.

Ha visszatérünk a *cukorkát* N-re csatolt bővítményekhez, ezek közül az *öt zacskó* DetP érdemel figyelmet.

A DetP mint N' -ra csatolt bővítmény mindennapos, a mi DetP-nk sorrendi helyével is minden rendben van: az AP-k előtt (fölött) csatolódik N' -ra. A fej (*zacskó*) Det volta azonban abszolút nem kézenfekvő.

Vegyük figyelembe azonban, hogy ez a *zacskó* nem állna meg (hagyományos, számnévi) DetP nélkül. Ám a zacskó nincs egyedül ezzel a furcsa tulajdonságával. Ilyen a *láda* is Edgar Allan Poe *Egy láda Amonillado* című klasszikus horrorában, a *marék* Agatha Christie *Egy marék rozsában*. De nem csak a (büntettekhez vonzódó) szépirodalomban találunk ilyen eseteket. A hírközlésben naponta halljuk, hogy *három kamion élelmiszer* szállítottak a katasztrófa sújtotta vidékekre, *ötven hordó borban* találtak glicerint Sőt: a fővárosban *tizenöt lakásra* rúg a *vadkender-ültetvények* száma. Ezekben a szerkezetekben a számnév kötelezően megjelenik a közvetlenül mögötte álló szó előtt, és nem szívesen gondolnánk, hogy ezek a számnévek a főnevek vonzatai. Ha azok lennének, megelőzve a fejet, nem kerülhetnének máshova, csak NP- módosítóba, ami viszont foglalt a rövid birtokos számára. Főnévi fej előtt tehát nincs helyük vonzatként, márpedig az elhagyhatatlanság az egyik legbiztosabb vonzatteszt.

Azt kell feltételeznünk tehát, hogy a fej nem főnév. Ez oly módon képzelhető el, hogy egy morfológiai változással nem járó képzés (konverzió²⁴) megy végbe az N fejen, aminek során annak szófaja Det-re változik. A hangalakban meg nem jelenő képzőt a *-nyi* képző allomorfjaként tekinthetjük (*három zacskónyi, öt kamionnyi* stb.) Ennek a Det-nek Det kategóriájú vonzata a számnév, amely mögötte születik annak rendje szerint és a módosítóba kerül transzformációval. Így a teljes szerkezet DetP, amely a szokásos módon csatolódik az N'-ra: az AP-k előtt:

(8a) *egy láda(nyi) 1900-as évjáratú Amontillado*

(8b) *egy marék(nyi) hántolatlan roz*

(8c) *ötven hordó(nyi) díjnyertes bor*

(8d) *három kamion(nyi) romlott élelmiszer*

(8e) *tizenöt lakás(nyi) minőségi vadkender*

Az A fejek *-nAK* ragos (T_A -módosítóba és Q_A -módosítóba került) vonzataira rátérve fordítsuk figyelmünket először DP_i -re! Rövid birtokos szerkezetet tartalmaz, amelyen a már ismert névelőtörő szabály működik. Ne hagyjuk azonban félrevezetni magunkat a *-nAk* rag és a birtokos szerkezet együttes megjelenésétől, s ne gondoljuk, hogy a főnévi fejen *-nAk* ragot viselő szerkezet többszörös birtokos szerkezet jelenlétére utal. Az *a doktor bácsi ízlésének* kifejezés valóban lehetne egy birtokos inflexiót viselő főnévi fej mellett hosszú birtokos (amely tartalmaz egy rövid birtokost is, például: *a doktor bácsi ízlésének a kritikája*). Itt azonban nem erről van szó, a *-nAk* ragot viselő főnév nem birtokosi szerepben van, hanem a *megfelel* igéből képzett *megfelelő* melléknévi igenév vonzataként jelenik meg. A *-nAk* toldalék többféle funkciója okozza az esetleges zavart.

DP_i -ben nincs birtokos, így ott nem okozhat zavart a *-nAk* az N fejen (*lánynak*). A két csatolt AP közül a felső (*kék ruhás*) szerkezete érdekes. A *kék* AP ugyanis nem csatolva kerül a szerkezetbe. A *ruha* főnév nem rendelkezik AP vonzattal, mellette a *kék* AP szabad bővítmény lenne. A képzés során azonban, amikor az *-s* képző segítségével szófaja megváltozott, ezzel együtt vonzatkerete is változott. A vonzat nélküli főnévből AP vonzattal rendelkező melléknév lett. Ez a jelenség nem ritka a képzés során. Nagyon hasonló a helyzet az *-ú/-ű* képző esetében: *hosszú hajú, kék szemű*. A főnevek (*haj, szem*) nem rendelkeznek vonzattal, a képzés során keletkezett melléknév azonban már minden ilyen esetben AP vonzatot kér maga mellé, mégpedig kötelezően.²⁵

Mondatunkban tehát AP_k a *ruhás* A fej vonzataként születik a fej komplementumában, majd nyomot hagyva maga után annak rendje szerint módosítóba mozog.

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

Az olvasó bizonyára kezd már rutinos lenni az általános iskolai modellben is, és tudja, hogy mivel is kezdjük az elemzést: a mondatot semlegessé kell alakítanunk. Közben számtalan érdekességre bukkanunk. Először is egészítsük ki a mondatot az el nem hangzó mondatrészekkel! Egyetlen el nem hangzó elemünk van, ez pedig a *nekem* részes esetű névmás. Ha elhangozna, akkor sem ez az elem lenne a mondat

alanya, érdekes módon a legsemlegesebb változatban mégis ő áll a mondat élén, róla teszünk állítást. A *nekem* másik különlegessége, hogy nem a segédigének, hanem az igenévnek a vonzata, mégis az igei bővítmények helyén áll. Ezt az ágrajzon úgy jelöljük, hogy ezt a vonzatot szaggatott vonallal kötjük össze az igével (lévén, hogy nem ennek vonzata, de itt hangzik el), szögletes zárójelbe tesszük, és egy nyíllal egyértelműen jelöljük, hogy az tulajdonképpen az igenév vonzata.

Utána az igét várjuk, ha pedig igekötős, akkor előtte áll az igekötője. Azon nem lepődünk meg, hogy az állítmányt keressük a mondatban, és a *kell* segédigét találjuk; ezt már a hagyományos elemzésben is megállapítottuk. A *kell* -nek nincs igekötője, mégis, ha jobban belegondolunk, rádöbbenünk, hogy a *kell eladnom* és az *el kell adnom* közül a második variáció a semlegesebb. Pedig az *el* a főnévi igenévhez tartozik. A *kell* ugyanis — egyébként más segédigékhez hasonlóan — maga mellé kéri, elrabolja vonzatának igekötőjét. Az ágrajzon ugyanúgy szaggatott vonallal és nyíllal jelöljük, ahogyan a *nekem* esetében már megtárgyaltuk.

Az igenév vonzata a *-nak* ragos kifejezés is, melyhez egy *is* partikula simul. Vegyük észre, hogy az *is* miatt a semlegeshez képest többletjelentéssel telítődik a szerkezet. Elárulja, hogy nem csak Julinak kell eladnom a fent említett cukorkát, hanem bizonyosan van legalább még egy valaki, akinek igen. Épp emiatt a többlet miatt nem tekinthetjük semlegesnek ezt a szórendet, elemzéskor az *is* -t nem vesszük figyelembe (hasonlítsuk össze a generatív megoldásokkal!) Ha azonban a gyerekek nem értik, mi a többletjelentés ebben az esetben, semmi baj sem történik, ha megmarad az *is* funkciójelölés nélkül, egy egységet képezve a *Julinak* vonzattal, hiszen nem cserélhetnek helyet.

A mondat többi résztvevőjét ezután soroljuk fel, hiszen ezek mind a V_T (*cukorkát*) vonzatai. A mondat az átalakítások után tehát így hangzik:

(9) (*Nekem*) *el kell adnom Julinak öt zacskó, a doktor bácsi ízlésének megfelelő, és a kék ruhás finn lánynak tetsző mentolos cukorkát.*

A V_T egy mennyiségjelzővel és két minőségjelzővel bővített szerkezet. A mennyiségjelző az *öt zacskó* kifejezés, és ha jobban belegondolunk, szerkezetében nagyon hasonlít a *kék ruhás* kifejezésre. Mindegyikben két azonos mondatrészi funkciójú elem kerül egymás mellé, az *öt zacskó* -ban két mennyiségjelző, a *kék ruhás* -ban két minőségjelző. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szerkezetek jelzői egyenrangúak lennének: az *öt zacskó* alaptagja a *zacskó* (ezért szerepel az 1-es szám az indexben); itt a mentolos cukorka mennyiségét jelzi. Ehhez járul az *öt* számnévvel kifejezett jelzői bővítmény, az indexben 2-es számmal jelölve. Ugyanígy: a *kék ruhás* -ban a *ruhás* az alaptag, a *kék* ennek melléknévi jelzője. Ezt a hagyományos modellben szerkezetes jelzőnek hívtuk.

A kis szerkezetek után térjünk át a két mellérendelt jelzőből álló „nagy” minőségjelző elemzésére! Azt látjuk, hogy ennek egyik tagja a *doktor bácsi ízlésének megfelelő*. Vajon mi az alaptagja? A *megfelelő* kifejezés. (Ennek bizonyítását a kollégák megszokott technikájára bizzuk: például rákérdezés.) Mivel ez önmagában nem alkot jól formált szerkezetet, a *doktor bácsi ízlésének* elemet vonzatként vesszük fel. Ezen belül a *doktor bácsi* birtokos vonzat, melyben a *doktor* a *bácsi* minőségjelzője.

A mellérendelt jelzők másik tagja *a kék ruhás finn lánynak tetsző*. A *kék ruhás* -ról már értekeztünk. Egyedül az maradt hátra, hogy elhelyezzük ezeket a kis szerkezeteket a nagyobbban. Az alaptagnak itt a *tetsző* -t tarthatjuk, ennek a vonzata a *kék ruhás finn lánynak*, melyen belül a már elemzett *kék ruhás* és a *finn* a minőségjelző.

A segédigék viselkedésének megértéséhez javasoljuk az alábbi tanórai gyakorlatokat:

Példafeladatok a segédigékkel kapcsolatban

Keressünk olyan igéket, amelyek mellett főnévi igenév a vonzat!

Az alábbi mondatot fordítsuk le a tanult idegen nyelvre! Mit tapasztalunk?

Elmehetünk moziba?

Soroljunk fel segédigéket a tanult idegen nyelvből! Van-e mindegyiknek magyar párja?

Hasonlítsuk össze a két mondat főnévi igenevét! Mi a különbség a segédigék között?

El kell mennem a konferenciára.

El akarok menni a konferenciára.

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

Az ötödik mondattal, miként az az egyetemi keretben készült ábra kommentálása kapcsán már kiderült, azt illusztráljuk, miként épül ki operátorzóna igétől különböző fejű struktúrákban. Bár a *Topik*, a *Kvantor*, illetve a *Fókusz* operátorburok potenciálisan megjelenhet főnévi igenévi (10a) és határozói frázisokon is (10b), mi a leggyakoribb szerkezetípust emlitenénk csak meg középiskolában: a melléknév, illetve a melléknévi igenév operátorzónáját. Így ezen mondat leglényegesebb része elemzési szempontból *a doktor bácsi ízlésének megfelelő* illetve *a kék ruhás lánynak is tetsző* szerkezetek felépítése lesz.

(10a) *Szeretnék* [_{InfP} [_{Kvantor} **minden lánynak**] [_{Fókusz} **csak három cicát**] **eladni/adni el**].

(10b) [_{AdvP} [_{Topik} **A számítógépet**] [_{Kvantor} **minden alkalommal**] [_{Fókusz} **csak három embernek**] **kölcsönadva/adva kölcsön**] **megúsztam a lebukást**.

Az ágrajzra pillantva az olvasó megállapíthatja, hogy a nem ige köré kiépülő operátorzóna felépítése semmiben sem különbözik igei párjától: ilyen esetben is (*K*) *Topik*²⁶, *Kvantor*; illetve *Fókusz*²⁷ burok jelenhet meg, melyekben vonzatok és szabad bővítmények egyaránt felbukkanhatnak.

A konkrét mondatunk a *kell* igei fej körül bontakozik ki, melynek egyetlen vonzata van: az *adnom* főnévi igenév. Ennek az egyetemi rendszerrel megegyező módon négy vonzata van: az igekező (*el*); az alany, aki elad (*én*); amit elad (*a cukorka*); illet-

ve akinek eladja (*Juli*) az adott dolgot. A igekötőn kívül, mely AdvP kategóriájú, a többi vonzat NP-ként jelenik meg, hiszen amint ezt már többször tárgyaltuk, a középiskolai modellben a főnévi csoportot ez a kategória képviseli, nem az egyetemi rendszerben látott névelői frázis, a DP.

Az eladó személyére mindössze a főnévi igenéven megjelenő személyrag utal, így azt az eddigiekkel összhangban *pro*-val jelöljük, melynek indexeként azért *nekem* szerepel, mert ebben a pozícióban ez az összetevő így realizálható hangtanilag. Alanyi funkciójú vonzata tehát ezúttal nem az igének van (a *kell* mellett nem jelenik meg ilyen funkciójú NP), hanem a főnévi igenévnek.

Az igekötő a főnévi igenév módosítójába kerül, ahonnan az egyetemi modellel eltérő módon nem mozog tovább a VP módosítójába a semleges szórendet (*el kell adnom*) tükröződő, mert a mondatban *Fókusz* van, és a fókuszált összetevőnek (jelen esetben a különböző jelzőkkel ellátott cukorkának) kötelezően szomszédosnak kell lennie az igei fejjel, még egy igekötő sem ékelődhet közéjük.

A főnévi igenév tárgyi vonzata az ige elé kerülve tehát *Fókusz* pozícióban jelenik meg, míg a hagyományosan részeshatározóként említett *Julinak is* NP a benne lévő *is* miatt *Kvantor*ba mozog. *Kvantor* alatt tehát az univerzális (*mindenki, mindig* stb.) kifejezéseken kívül *is*-sel módosított összetevő is megjelenhet. A *Fókusz*ba, illetve a *Kvantor*ba történő mozgatások az Inf' alól közvetlenül viszik a végpozícióba az egyes összetevőket, az egyetemi rendszerben látott hamisvonzathelyek a középiskolai modellből hiányoznak. A középiskolai modellben ugyanis csak a mozgatás kezdőpontja, illetve a végpontja van jelölve, mert ezekre van feltétlenül szükségünk a vonzatszerkezet hű reprezentálása, illetve a szórend pontos leképezése miatt.

Lássuk először a *Kvantor*ban álló *Julinak is* NP belső szerkezetét. Amint azt az egyetemi modell kapcsán már tárgyaltuk, az *is*-t, melynek nincs kategóriája, az általa bővített frázishoz jobbról csatoljuk. Az NP további szerkezete nem tartogat újdonságokat: az N'-on mindössze egy hangalakot nem öltő névelőt találunk, hiszen a *Juli* tulajdonnév, mely egy világban létező entitásra referál; nem pedig állítás (lásd a (11)-t), mely esetben a kifejezés nem tartalmazna névelőt.

(11) *Julinak nevezte el a lányát.*

Sokkal bonyolultabb a *Fókusz*ban álló tárgyi vonzat belső szerkezete. A *cukorka* főnév köré kiépülő szerkezet N'-ára három összetevő is csatolódik: egy DetP (*öt zacskó*); valamint két AP, melyek közül az első meglehetősen bonyolult belső szerkezettel rendelkezik, míg a második (*mentolos*) triviális.

Az *öt zacskó* összetevő felépítése nagyon hasonlít az egyik szintén N'-ra csatolt AP-ben felbukkanó *kék ruhás* szerkezetre. Köztük mindössze annyi a különbség, hogy míg jelen esetben egy determinánsnak van egy kötelező determinánsi vonzata, melyet a módosítójába vonz; addig a *kék ruhás* esetében egy melléknévnek van egy melléknévi vonzata, melyet szintén a módosítójába kér. A *zacskó* kategóriája azért nem főnév, mert ebben az esetben 'zacskónyi' jelentéssel rendelkezik, vagyis egyfajta mennyiséget jelöl.

Mindezek után térjünk rá a legösszetettebb szerkezet elemzésére: a *doktor bácsi izlésének megfelelő és a kék ruhás finn lánynak is tetsző* AP-re. Ez a szerkezet mellé-

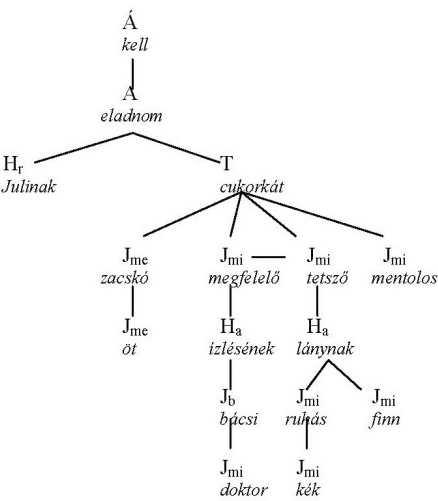
rendelést tartalmaz: a benne megjelenő két AP-t egy mellérendelő kötőszó, az *és* köti össze. A mellérendelő szerkezetekről korábban már volt szó, így mindössze az X'-elmélettől eltérő szerkezetére hívnánk fel ismét a figyelmet: a (mellérendelő) kötőszói kategória nem projektál C'-t, sem CP-t.

Az első AP a *megfelelő* körül épül ki. Ennek egyetlen vonzata (aminek megfelelő) az AP-re épülő *Topik* burokbá kerül. Ez a vonzat nem maradhatna A fej mögött, mert a jelzős szerkezetekben a melléknévi, illetve melléknévi igenévi fejnek kell utoljára elhangoznia, mely (miként azt az egyetemi modell kapcsán már kifejtettük) a magyar nyelv azon jellemzőjével függ össze, hogy a hagyományosan minőség-, illetve mennyiségjelzőnek nevezett elemeket nem egyeztetjük a jelzett szóval. Így az, hogy egy adott összetevő kinek a jelzője, azáltal jelölődik nyelvünkben, hogy ki előtt áll. A *Topik*ban megjelenő összetevő birtokos szerkezet: a birtokos a főnév vonzataként az N fej mögött születik, majd NP módosítójába mozog. A birtokos belső szerkezetében két N'-ra csatolt összetevőt találunk: egy névelőt, illetve egy NP-t, mely az egyetemi modellben is ilyen kategóriával jelenik, hiszen ez esetben állításról, nem pedig egy entitásról van szó.

A mellérendelés második tagjának régen a *tetsző* melléknévi igenév. Ennek egyetlen vonzata a benne megjelenő *is* elem miatt a mondat mátrix szerkezetében már tapasztaltakkal összhangban *Kvantor*ba kerül. Az *is*-t ezúttal is jobbról csatoljuk a főnév maximális kiterjesztésére, vagyis az NP-re. Az NP belső szerkezetében három összetevőt találunk az N'-ra csatolva: egy névelői DetP-t és két AP-t. A DetP és a *finn* AP triviális belső szerkezetűek, míg a másik AP belső szerkezetéről már beszéltünk: a *ruhás* régens köré épül, melynek (a *kék ruha* szerkezettel ellentétben) vonzata a *kék* (szintén AP kategóriájú elem), mely ennek megfelelően az A fej mögött születik, és onnan mozgatóssal kerül az AP módosítói pozíciójába.

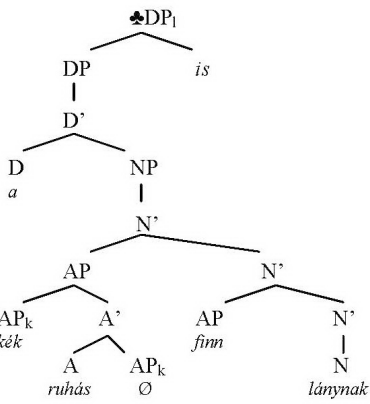
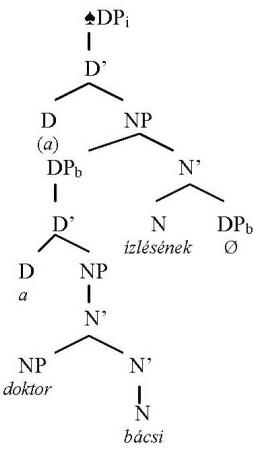
I. Hagyományos modell

Julinak is öt zacskó, a doktor bácsi ízlésének megfelelő, és a kék ruhás fiún
r me me ma b a mi mi mi mi
lánynak is tetsző mentolos cukorkát kell eladnom.
i nu nu

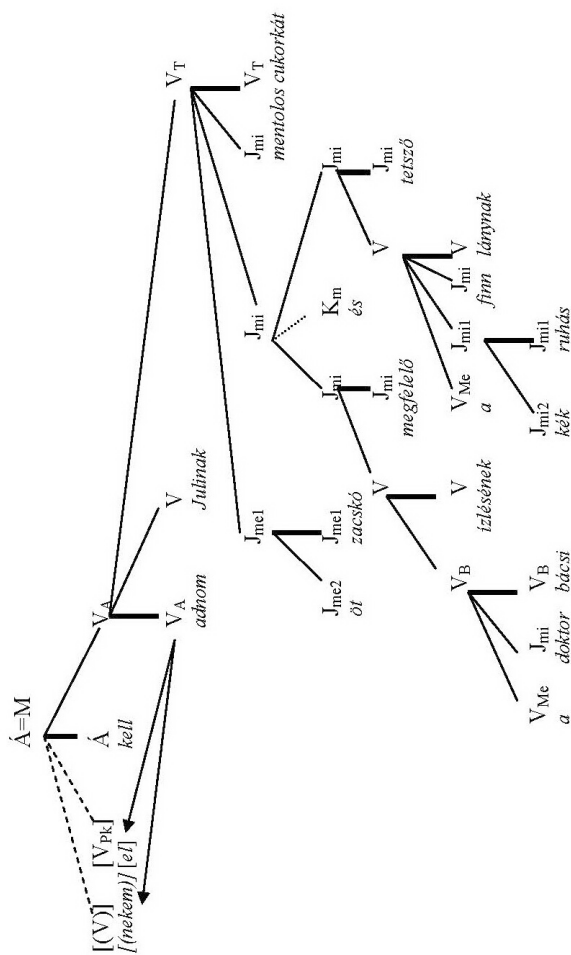
S=QP
 DP_j Q' Q op_{is}
 DP_i is
 Julinak
 F' VP
 DP_c F + V_t op_{bleesz} + kell
 D' NP N'
 D O
 DP DP_i N' N
 DetP_i N' N
 őt zacskó
 NP NP
 T_AP=AP C Q_AP=AP N' N
 és mentolos
 T_A AP QA' N' N
 op_{logik} op_{is} cukorkát
 A DP_i A DP_i
 megfelelő tetsző

II. Generatív modell 2.

III. Általános iskolai modell

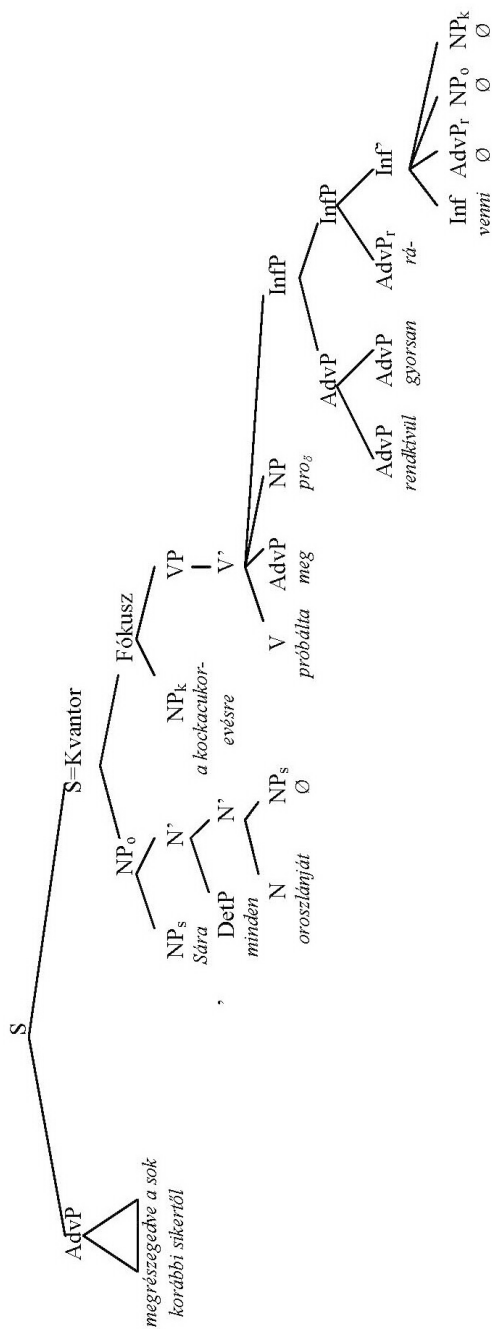
(Nekem) el kell adnom Julinak öt zacskó, és a kék ruhás finn lányak tetsző mentolos cukorkát.

IV. Középiskolai modell 1.

VAGY

Megpróbálta meg rendkívül gyorsan rávenni.

6. FEJEZET KÉRDÉSES MONDAT

*A csak a boszorkányok trükkjeit
bemutató mesében Katinakki
mikor változtatta békává a nagy-
mamáját?*

A 'kizárólag' jelentésű *csak*-ot tartalmazó kifejezés jellegzetes szemantikája és szórendi helye közti kapcsolat, a kérdőszavas, sőt a több kérdőszót is tartalmazó többszörös kérdés, valamint a régen – a birtokszó – mellől elszabaduló birtokos viselkedés miatt érdekes a 6. mondatunk.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

A hatodik mondat nem rejteget különleges meglepetéseket a hagyományos elemzésben jártas olvasó számára. Nézzük azért röviden, mit érdemes róla tudni.

A mondatéli *csak* az *is* -hez hasonlóan szervetlen mondatrész, nem húzzuk alá, nem ábrázoljuk. (Szerepéről és helyéről lásd a generatív elemzéseket!)

Az állítmány a *változtatta*, melynek vonzatai a *ki* alanyi, a *nagymamáját* tárgyi és a *békává* eredményhatározói bővítmények. Bár eddig még nem találkoztunk olyan alannal, amely kérdő névmással lett volna kifejezve, ez a tény cseppet sem zavarja az edzett mondatelemzőt, hiszen a *ki* eleget tesz az alany fentebb bemutatott kritériumainak. (Legfeljebb a rákérdezéses módszerrel kapunk meghökkentő választ.)

Szabad bővítmény a *Katinak* birtokos jelző, amely messze került ugyan birtokszavától, de az egyeztető morféma egyértelműen jelzi összetartozásukat.

Hogy a mondat kérdés, a hagyományos nyelveírás nem tartja fontosnak, ezért nem is dolgoz ki a kezelésére külön technikát (ellentétben a generatív modellekkel).

A mondat a kötelezőkön kívül egy helyhatározói szabad bővítményt is tartalmaz, melynek egy szerkezetes jelzője van. A szerkezetes jelző, ahogyan az ágrajzról is leolvasható, a *bemutató* melléknévi igenévi minőségjelzőből, annak tárgyából (*trükkjeit*), és a tárgyhoz kapcsolódó birtokos jelzőből (*boszorkányok*) áll.

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

Hatodik mondatunk ágrajzára nézve azt látjuk, hogy az szép számmal tartalmaz operátor-projekciókat a mondat szintjén, azaz a VP-re mint alappillírré épülve, és a bővítményi szinten – az N'-ra csatolt AP-ban – is. Ha alaposabban megvizsgáljuk a mondat szintjén látható operátor-projekciók módosítóját, szokatlan jelenségeket

tapasztalunk: a mondatban két kérdőszó van, de nem azonos projekciók módosítójában (egyikük FP-ben, másikuk QP-ben), a QP fejében *op_{diszt}* áll, holott módosítójában nem látunk univerzális kifejezést, hanem kérdőszót, végül pedig az egyik módosítóban álló kifejezés szabad bővítmény (*mikor*), nem is visel indexet. A szabad bővítmények pedig eddigi tudásunk alapján csak csatolt pozícióban lehetnek.

Kezdjük értelmező vizsgálódásainkat szokás szerint a V fejnél!

A V helyén nyomot látunk, maga az ige (*változtatta*) F fejbe mozgott, fókusz jelenléte esetén az ige inkorporálódása (bekebeleződése) az F fejben álló fókusz-operátorba már ismert jelenség.

Kiinduló szerkezeti helye mögött születnek vonzatai közül NP_e , és DP_i csak a nyomával képviselteti magát a V' alatt, az index nélküli tárgyi DP kiinduló szerkezeti helyén maradt. Látunk azonban még egy nyomot a V' alatt, DP_k nyomát. Egy tüzetesebb vizsgálat megmutatja, hogy intuíciónk nem csalt, a *változtat* ige három vonzattal rendelkezik. DP_k kiinduló szerkezeti helye a *nagymamáját* N komplementumában van, annak birtokosaként születik. A V' alatti pozíció számára hamisvonzathely.

A V vonzatainál maradvá felhívjuk a figyelmet egy érdekességre. Ha emlékszünk még Tesnière dráma-hasonlatára, bizonyára arra is emlékszünk, hogy a vonzatokat az ige által szervezett dráma szereplőiként tartotta számon. A *változtat* ige az adott jelentésben három vonzatot kér: aki változtat valakit valamivé, akit valaki valamivé változtat és amivé változtat valaki valakit. A szereplők azonban csak ketten vannak: a metamorfózist megjelenő drámában a változás elején az alanyon kívül a nagymama (tárgyi vonzat), a végén pedig egy béka (-vÁ ragos vonzat), akivé/amivé a nagymama vált, ami/ami tehát azonos a nagymamával. Az olyan vonzatokat, amelyek egy másik vonzatról – vonzattársukról – tesznek állítást, *predikatív* vonzatoknak nevezzük. Jelen esetben az NP a predikatív vonzat, minthogy mondatunk értelmében a nagymamáról a változtatás eredményeként igaz módon állítható, hogy béka. A tárgyi (*nagymamát*) és a -vÁ ragos vonzat (*békává*) ugyanarra az entitásra referál.

NP_e a VP-módosítóba kerül. Az aspektus jelölésében betöltött szerepe nem olyan markáns, mint az ígékötőé, de sokak számára érezhető:

(1a) *A kezdő boszorkány órákon át változtatta békává a nagymamát, mire sikerrel járt.* (folyamatos)

(1b) *A mesterboszorkány egy pillanat alatt békává változtatta a nagymamát.* (befejezett)

Az FP módosítójában szabad határozót látunk. A szabad bővítmények csatolásának kötelezettsége az operátor-projekciókra nem vonatkozik, és ez racionális is. Az operátor-projekciókban megszerezhető többletjelentéshez operátor-módosítóba kell jutniuk a bővítményeknek, és ezeket a többlet-jelentéseket gyakran szabad bővítmények veszik fel. Ők „in situ” az adott helyen születnek.

Miért kerül azonban az első (alsó) kérdőszó FP-módosítóba? Az egy kérdőszót tartalmazó mondatok esetében ugyanis a kérdőszónak a fókuszba való helyezése kötelező:

- (2a) **Mikor megkérte János a húgod kezét?*
 (2b) **János megkérte mikor a húgod kezét?*
 (2c) *Mikor kérte meg János a húgod kezét?*

Az egyetlen helyes mondatban a kérdőszó fókusz-módosítóban áll: közvetlenül megelőzi az igét, valamint az igekötő és ige fordított szórendjét eredményezi, azt, amelyben az ige megelőzi az igekötőt. Az adott egységekből számos jólformált mondat létrehozható, ezt ki is próbálhatjuk: a kérdőszót azonban mindig FP-módosítóban fogjuk találni.

Am marad a kérdés: miért van a kérdőszó FP-módosítóba? Kissé hasonló a helyzet a QP-módosítóba kerülő egységek során megfigyeltekhez. Azt mondtuk, a kvantorok már szótári jelentésüknél fogva hordozzák a többlet-információt, ők nem azért kerülnek operátor-módosítóba, hogy ott nyerjék el azt. Éppen fordítva: mivel operátor-jelentést hordoznak, operátor-projekcióba kell kerülniük.

- (3a) *Az öcsém mindenkit megkínált a szülinapi tortával.*
 (3b) **Mindenkit az öcsém megkínált a szülinapi tortával.*

Az univerzális kifejezés nem kerülhet egy topik elé, csak a kvantor-módosítóba. Nem mintha itt kapná meg sajátos jelentését, hanem mert sajátos jelentése erre a pozícióra predestinálja.

A kvantorokat azért nevezzük inherens operátoroknak, mert nem a többletjelentésért kerülnek operátor-módosítóba, hanem a meglevő operátor-jelentésük jogán vannak ott.

Hasonló a helyzet a kérdőszó estében is. A kérdőszó is inherensen hordozza a kérdés mozzanatát mint operátor-jelentést, többletjelentést. Ezen a jogon kerül operátor-projekcióba, mégpedig FP-módosítóba.

A kérdőszó vonzódása a fókusz-pozícióhoz szemantikailag nem indokolatlan: emlékezzünk rá, hogy a fókuszjelentés lényege az azonosítva kirekesztés. Azonosítjuk azt a részhalmazt, amelyre igaz az állítás, és a releváns halmaz többi elemét kirekesztjük.

Kérdéskor éppen erre vágyunk: ebben a mondatban azt akarjuk, partnerünk azonosítsa azokat az időpillanatokat, amelyekre igaz, hogy a fent nevezett nagymama békává lett változtatva, s ezzel zárja is ki azokat, amelyekre ez nem igaz.

Tekintsünk erre egy klasszikus példát!

A kertben áll egy pad, Péter és Pál egy fogócska során, amelyben rajtuk kívül mások is részt vettek, felborították ezt a padot. Ők ketten, más senki.

Az alábbiak közül csak egyetlen állítás igaz tehát:

- (4a) *Zsuzsi borította fel a padot.*
 (4b) *Péter borította fel a padot.*
 (4c) *Sanyi borította fel a padot.*
 (4d) *Pál borította fel a padot.*
 (4e) *Péter és Pál borította fel a padot.*
 (4f) *Péter és Zsuzsi borította fel a padot.*

Az igaz állítás a (4e). A (4b) nem, miként pandantja, a (4d) sem. Mindkettővel azt állítanánk ugyanis, hogy a fókuszban álló név viselője egyedül hajtotta végre az említett cselekedetet.

Ha az alanyok topikban állnak, más a helyzet:

- (5a) *Zsuzsi felborította a padot.*
 (5b) *Péter felborította a Padot.*
 (5c) *Sanyi felborította a padot.*
 (5d) *Pál felborította a padot.*
 (5e) *Péter és Pál felborította a padot.*
 (5f) *Péter és Zsuzsi felborította a padot.*

Ebben az esetben az (5b) és az (5d) mondattal is igazat mondunk a fentebb leírt szituációról. Topikos mondatunk nem ígér teljes és kimerítő azonosítást.

Beláttuk tehát, hogy nem véletlenül igyekszik a kérdőszó a fókusz-módosítóba. Ha azonban ez így van, mit keres a másik kérdőszó (*ki?*) a QP-módosítójában, amelynek fejében *op_{diszt}* látható?

É. Kiss (1992) szerint joggal van ebben a pozícióban. Feltételezünk egy olyan helyzetet, amelyben többen is – a Vasorrú Bába, a Mundruc és a Hétszűnyű Kapanyányimonyók – egyaránt békává változtatták a nagymamát, az Északi Boszorkány télen és nyáron, a buzgó Mundruc télen, tavasszal és nyáron, a lusta Hétszűnyű Kapanyányimonyók meg – hogy ez az évszak se maradjon ki –, összesen tette ezt.

Tekintsük a leírt helyzetet táblázatba foglalva!

	a Vasorrú Bába	a Mundruc	a Hétszűnyű Kapanyányimonyók
Tavaszi		☺	
nyári	☺	☺	
Ősz			☺
Téli	☺	☺	

1. táblázat

A mondatunkban feltett kérdésre több helyes válasz is érkezik úgy, hogy egyik sem lesz hazug.

A *ki* kérdés ugyanis itt (és ez mindig igaz az FP-ben álló kérdőszót megelőző kérdőszókra) nem vár kimerítő felsorolást. Azt az utasítást adja, hogy a válaszadó tekintse egyenként (disztribuíja) azokat, akik békává változtatták a nagymamát, és ezekről a személyekről mondja el kimerítően, mely időpontokban vitték végbe az említett műveletet. A válaszadó nem hazudik akkor, ha nem említ meg mindenkiket, de hazudik akkor, ha egy személlyel kapcsolatban nem sorolja fel az összes alkalmat (minthogy az erre vonatkozó kérdőszó fókuszban van).

Néhány igaz válasz:

(6a) *A Mundruc télen, tavasszal és nyáron változtatta békává Katinak a nagymamáját.*

(6b) *A Hétszűnyű Kapanyányimonyók ősszel változtatta békává Katinak a nagymamáját.*

(6c) *A Mundruc télen, tavasszal és nyáron, a Vasorrú Bába meg télen és nyáron változtatta békává Katinak a nagymamáját.*

Hamis válaszok például:

(7a) *A Mundruc és a Vasorrú Bába télen és nyáron változtatta békává Katinak a nagymamáját.*

(7b) *A Mundruc nyáron, a Kapanyányimonyók ősszel változtatta békává Katinak a nagymamáját.*

Milyen stratégiát használunk tehát válaszadáskor? Az alanyi szerepet betöltő halmaz elemeit a QP-módosítóban álló *ki* által adott utasítás alapján disztribuíjuk – azaz elemeire bontjuk –, valamelyik elemét kiválasztjuk és azzal kapcsolatban kimerítő választ adunk a fókuszban álló (itt: *mikor?*) kérdésre.

Nem állítunk valótlanul tehát, ha a QP-módosítóban álló kérdőszóval kijelölt halmaznak nem minden eleméről teszünk állítást, de hazudunk, ha a kiválasztott elemmel kapcsolatban a fókusz-módosítóban álló kérdésre nem adunk kimerítő választ

Térjünk vissza az ige tárgyi bővítményéhez! A tárgyi vonzatot nem vetjük alá transzformációnak, marad kiinduló szerkezeti helyén (*a nagymamáját*). A tárgyi vonzat azonban egy birtokost is tartalmaz, amely nem áll kiinduló szerkezeti helyén. DP_k nyoma ott áll az N' alatt. Ugyanilyen nyomot látunk V' alatt hamisvonzat-helyen. DP_k a TP-módosítóban landol, a mondat róla tesz állítást.

TP-re csatolódik egy szabad határozó: *a csak a boszorkányok trükkjeit bemutató mesében*. A főnévi fej a *mesében*, ez N'-sá majd NP-vé válva belép a névelő komplementumába, azzal D'-t alkotva triviális bővítéssel DP lesz az eredmény.

N'-ből kettő van a szerkezetben, az AP (=F_AP) csatolásából adódóan. E csatolt szerkezetnek a feje a *mutató* A, egy AdvP kategóriájú igekötő (*meg*) és egy DP kategóriájú tárgyi vonzat (*csak a boszorkányok trükkjeit*) született az N komplementumában. Mindkettőnek csak a nyomát látjuk ott. Az előző mondatunkban szó volt arról, miért nem maradhat hangalakot öltő bővítmény az A fej mögött. Itt azonban nem kényszer-topikalizációval állunk szemben: az igekötő szokásos módon AP-módosítóba került, az *a boszorkányok trükkjeit* DP-re egy csak partikula csatolódik előlről, amely a DP_t-t Fókusz-módosítóba kényszeríti. A *csak* ugyanis explicit módon fejezi ki a fókusz-jelentést: a releváns halmaz elemeiből csak arra a részhalmazra érvényes az állítás, amelyet az FP-módosítóban látunk. Mivel az FP egy AP-re épül – azaz nem a mondat, hanem egy bővítmény szintjén jelenik meg –, alsó indexben jelöljük a bővítmény fejének kategóriáját F, F' és FP esetében is. Az FP fejében itt csak egy *op_{fo}* áll, hangalakot nem ölt. A mondat szintjén található F fejjel ellentétben nem inkorporálódott a lexikális fej, az A. Ezt azért sem tehetné, mert ebben az esetben megelőzné az igekötőt, ami következésképpen mögötte hangzana el (*csak a boszorkányok trükkjeit*

mutató be), ez viszont tilos az AP estében. Az F_{AP} módosítójában álló DP tartalmaz egy rövid birtokost és ennek következtében névelőtörlés ment végbe benne.

Térjünk vissza egy rövid összehasonlítás erejéig az AP ($=F_{AP}$) szerkezetére, azon belül is arra a jelenségre, hogy az A fejnek (*mutató*) tilos inkorporálódnia a hangalakot nem öltő fókusz-operátorba. Nincs ez így minden bővítményi szinten. Ha a fej InfP vagy AdvP, más szabályok érvényesülnek

(8a) (*szeretném*) *csak a boszorkányok trükkjeit bemutatni* (nem inkorporálódott)

(8b) (*szeretném*) *csak a boszorkányok trükkjeit mutatni be* (inkorporálódott)

(9a) *csak a boszorkányok trükkjeit bemutatva (nyerhetek)* (nem inkorporálódott)

(9b) *csak a boszorkányok trükkjeit mutatva be (nyerhetek)* (inkorporálódott)

Az InfP és az AdvP esetében a fej inkorporálódása fakultatív.

Mint az ágrajz mutatja, a mondatnak van egy alternatív értelmezése: ez esetben a *csak* a birtokost megnevező DP-re, DP_o -ra csatlódik. A *trükk* kikerül a *csak* hatóköréből és az értelmezés is más lesz. Itt is trükköket mutat be a mese, de ezeket kizárólag boszorkányok hajtják végbe, ki vannak zárva a bohócok, zsonglőrök, és a fiam is, aki vadonatúj bűvészfelszerelésével trükköket mutat be éjt nappallá téve.

A másik értelmezés megengedte, hogy a boszorkányoknak csak a trükkjeit mutassa be a mese, ármánykodásait, szombati nagygyűléseit, divatirányzataikat, közlekedési eszközeit ne.

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

Ahogy a 3. mondatnál, itt is kérdésről van szó. De azzal ellentétben nem eldöntendő, hanem kiegészítendő kérdést látunk, két kérdőszóval. Próbáljunk meg válaszolni a kérdésre!

(10) *A csak a boszorkányok trükkjeit bemutató mesében Katinak Orsolya tegnap változtatta békává a nagymamáját.*

Ha jól megnézzük, sem a kérdés, sem a rá adott válaszmondat nem semleges. Azt állítjuk a válaszban, hogy 'tegnap, és nem máskor történt az, hogy Orsolya békává változtatta Katinak a nagymamáját.' Onnan is gyanús lehet a mondat, hogy a *békává* egység, mely a legsemlegesebb szőrendi változatban az ige előtt áll (*békává változtat*), most az ige mögött foglal helyet. (*változtat békává.*)

Bármennyire is igyekezzünk azonban, a kérdőszókat tartalmazó mondatot nem tudjuk semlegessé alakítani. Nem magyar mondat tehát a következő változat:

(11) **A csak a boszorkányok trükkjeit bemutató mesében Katinak ki mikor békává változtatta a nagymamáját.*

Azért van ez így, mert a kérdőszók inherens tulajdonsága, hogy nemsemlegessé teszik a mondatot, amelyben előfordulnak. Így általános iskolai modellünkben a kérdő névmások helyére névszókat helyettesítve tudunk csak mondatot elemezni.

Nem csak ezen kell azonban elgondolkoznunk a semleges mondat alakítás során. A szemfüles olvasó észreveheti, hogy érdemes lenne a főnévi bővítményeket is megvizsgálni. Nézzük csak elsőként *a csak a boszorkányok trükkjeit bemutató mesében* szerkezetet (mely egyébként ebben a mondatban egy szabad helyhatározó)! A jelzőkről régóta tudjuk, hogy tulajdonképpen kis állítások. A *piros alma* jelzős szerkezet mögött tehát *Az alma piros.* mondat húzódik meg. A mi szerkezetünk mögött ezek szerint a következő mondatot feltételezhetjük:

(12) *A mese csak a boszorkányok trükkjeit mutatja be.*

Látjuk, hogy a *csak* -os kifejezés miatt jelentéstöbbletet tapasztalunk: Azon kívül, hogy annyit állítunk, hogy a mesék a boszorkányok trükkjeit mutatják be, azt is állítjuk, hogy csak és kizárólag ezeket mutatják be (vagy, egy másik értelmezési lehetőség: csak a boszorkányok, és nem pl. a varázslók trükkjeiről tudjuk, hogy bemutatják őket.) Ahhoz, hogy semleges szerkezeetről beszélhessünk, meg kell tehát szabadulnunk a *csak* -tól, így főnevünket a következő alakban fogjuk elemezni:

(13) *a boszorkányok trükkjeit bemutató mesében*

A másik különös eset megértéséhez az állítmány vonzatszerkezetét kell tüzetesebben megfigyelnünk. Minden bizonnyal az olvasónak is világos, hogy az állítmány a *változtatta*. Ennek vonzatkerete: változtat valaki valakit valamivé. A valaki az alany (V_A), jelen esetben az *Orsolya* kifejezés képviseli, a valakit a tárgy (*a nagymamáját* V_T), a valamivé pedig a közelebről meg nem határozott vonzat, itt *békává* (V). Mit kezdünk a *Katinak* egységgel? Az ige vonzatkeretébe nem illik bele, ugyanakkor a *nagymamáját* elemmel való kapcsolatát a birtokos személyi toldalék mutatja. Így hát nem is lepődünk meg, ha a *Katinak* -ot a *nagymamáját* birtokos jelzőjének tekintjük. Mivel *-nak* raggal jelölt, eltávolodhat alaptagjától, a semleges mondatban azonban alaptagjának közvetlen közelében kell megjelennie.

Mindezek után lássuk a 6. mondat semleges változatát:

(14) *A boszorkányok trükkjeit bemutató mesében tegnap Orsolya békává változtatta Katinak a nagymamáját.*

A semlegessé alakítás során a legtöbb elem funkciójáról már esett szó, egyedül azt nem említettük még, hogy a *tegnap* egy szabad időhatározó, s mint ilyen, a semleges változatban megelőzi az alanyt, ezért cserélt helyet a kérdőszavak sorrendjéhez képest az *Orsolyával* kifejezéssel. Úgy gondoljuk, a semleges mondatban a szabad határozók azért állnak a kötelezők előtt, mert nem az igehez kapcsolódnak, hanem az egész mondat jelentésének bővítéséhez járulnak hozzá.

Javasolt feladatként elemi mondatok hosszú, bővített mondattá való kiegészítését ajánljuk. Kísérletezhetünk a feladat megfordításával. Hasonlóakat találunk Bánréti könyveiben is (pl. 1997).

Javasolt feladatok a mondatok bővítésének témakörében

Az alábbi elemi mondatot bővítsük minél hosszabb mondattá! Mindig csak egy elemmel legyen hosszabb a mondatunk, ahogy a példában is látszik. Játshatunk memóriajátékot is a mondatokkal!

Luca vár a buszra

Luca türelmesen vár a buszra.

Luca türelmesen vár a késő buszra.

Tegnap Luca... stb.

Alkossunk egy hosszú bővített mondatot a következő elemi mondatokból!

Balázs kijavítja a feladatot.

A javítás felületlen.

A feladat rosszul sikerült.

Hagyjuk el a szabad bővítményeket a mondatból! Melyik elemi mondatot kapjuk?

A Balázs által felületesen kijavított feladat rosszul sikerült.

Hány állítás rejtőzik a következő bővített mondatban? Folytassuk az állítások felsorolását!

Ma a bulin Vivi megkóstolja Zsófinak a finom kókuszos sütijét.

Állítások:

Vivi megkóstolta a sütijét.

A süti finom....stb.

A süti kókuszos....stb.

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

A középiskolások számára javasolt mondattani modellünk az imént részletesen bemutatott transzformációs

A hatodik mondat a (többszörös) kérdések tipikus²⁸ felépítésére mutat példát, de más érdekességek is találhatók benne: operátorzónával rendelkező AP (*csak a boszorkányok trükkjeit bemutató*), valamint a főnévi régensétől elszakadt birtokos (**Katinak a nagymamáját**).

A mondat elemzését ezúttal is kezdjük az igétől: *változtatta*. Ennek három vonzata van: amivé változtat valaki valamit (*békává*); az alany, aki valamivé változtat valakit: ezt a szerepet jelen mondatban egy kérdőszó tölti be (*ki*); illetve a tárgy, akit

valamivé változtatnak (*Katinak a nagymamája*). Ezek az összetevők ebben a keretben kivétel nélkül NP kategóriájúak, és az igei vonzatoknál megszokott helyen, a V fej testvéreként születnek. A *békává* az egyetemi modellben is NP kategóriájú, mivel predikatív vonzat; a másik kettő azonban csak a középiskolai keretben NP, a felsőoktatásban tanított rendszerben az alany és a tárgy DP kategóriájú, azaz névelői csoport.

A *békává* NP a középiskolai modellben a kiinduló szerkezeti helyén marad a V' alatt, míg az egyetemi rendszerben az igekötőkhöz hasonlóan a VP módosítóját foglalja el. Azért szükséges, hogy jelen modell kereteiben a szóban forgó összetevő ne mozduljon el a helyéről, mert az igitől és a *Fókusz*ban álló összetevőnek kötelező szomszédosnak lennie. Ez a szomszédosság pedig ebben az igemozgatást nem tartalmazó keretben csak úgy biztosítható, ha kikötjük, hogy ha a mondat tartalmaz *Fókuszt*, a VP módosítójának kötelező üresnek maradni, így a *békává* NP sem mozoghat be ide. Azért nem alkalmaztunk a középiskolai keretben igemozgatást, mert az itt használt *Fókusz* nem rendelkezik fejjel, ahova az igei fej bemozoghathatna.

A *Fókuszt* ebben a mondatban a *mikor* kérdőszó foglalja el, mely szabad bővítményi státuszából kifolyólag ebben a pozícióban születik, nincs nyoma a V' alatt. A kérdőszók *Fókusz*ba kerülésének okáról az egyetemi modell kapcsán már volt szó, így ezúttal csak annak megismétlésére szorítkozunk, hogy a mondatban szereplő másik kérdőszó, a *ki*, mely alanyi vonzatként V' alatt születik, *Kvantor*ba mozog. A *ki* kérdőszó ebben a pozícióban az egyetemi rendszerben szintén hosszasan taglalt univerzális jelentéstöbbséggel rendelkezik: a kérdező azt kéri, hogy sorolják fel, mely személyek pontosan mikor változtatták *békává* Katinak a nagymamáját.

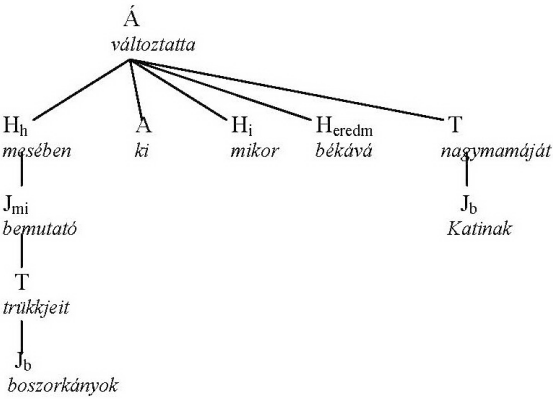
A mondatban szereplő harmadik operátor egy *Topik*, melybe a V' alatt megjelenő tárgyi vonzat (azaz a nagymama) birtokosa, Kati kerül. Ez az összetevő birtokosi funkciója miatt régebben mögött, a *nagymamáját* N fej testvérpozíciójában születik, és innen (a középiskolai modellben) közvetlenül mozog a VP fölé számára kiépült *Topik*ba – hiszen mint ahogyan azt már többször említettük, ebben a keretben nincsenek nem végponti hamisvonzathelyek.

A mondat egy szabad mondathatározót tartalmaz még, melyet S-re csatolunk. Ebben az NP-ben két csatolás is történik N'-nál: egy triviális felépítésű névelő és egy bonyolultabb belső szerkezetű AP kerül be ennél a pozíciónál a szerkezetbe. Az AP a *mutató* melléknévi igenévi régens köré épül ki, melynek az AdvP kategóriájú, AP módosítójába bemozgó *be* igekötőn kívül egyetlen NP vonzata van, a tárgy, amit a mese bemutat. A tárgyat ezúttal is egy birtokos szerkezet jeleníti meg: a *boszorkányok* NP a *trükkjeit* főnévi régens mögött születik, majd annak NP módosítójába mozog.

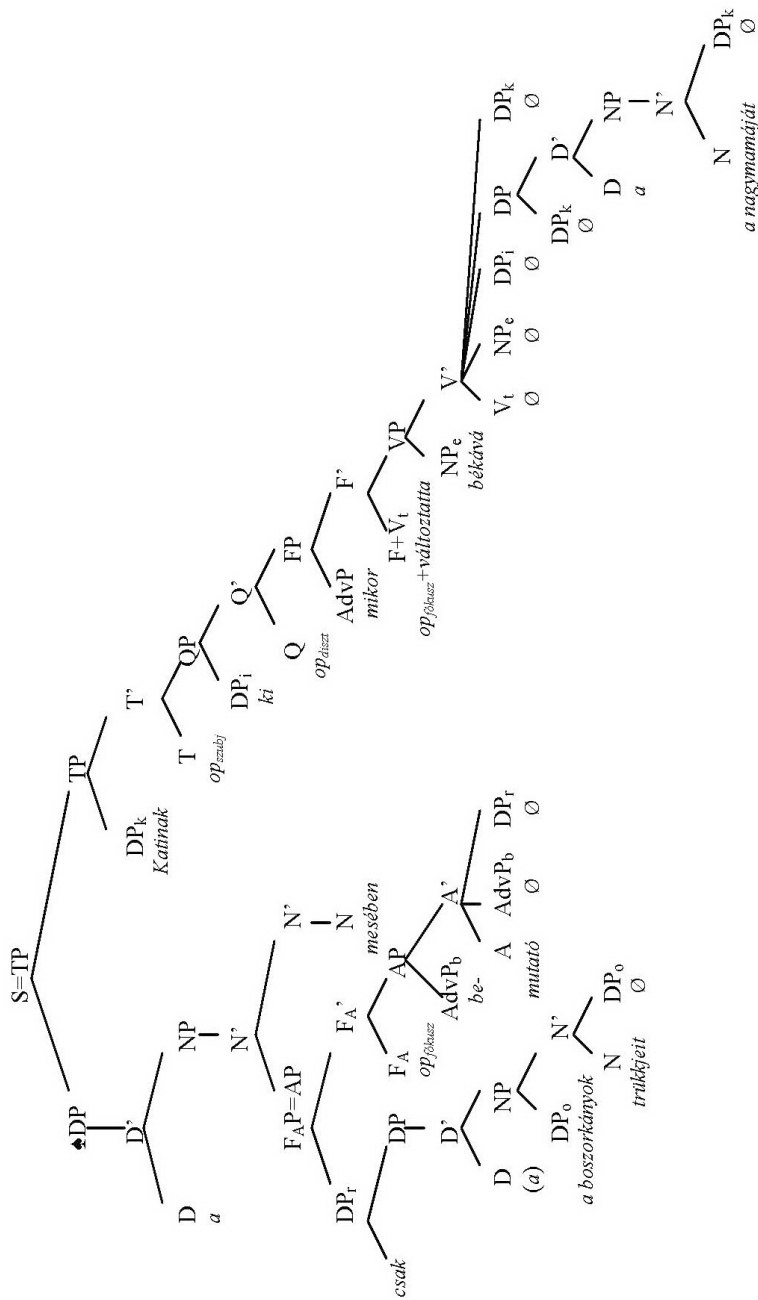
A tárgyi NP-ben egy *csak* módosítószó is szerepel, mely az öt tartalmazó összetevőt *Fókusz*ba kényszeríti. A *csak* helye azonban nem egyértelmű: két helyen is felbukkanhat. Tartozhat a boszorkányok trükkjeihez, mint egységhez, vagyis ebben az esetben azokat a meséket zárjuk ki, melyekben például a madárijesztők összejöveteleiről van szó; míg a második esetben a *csak* a birtokosi szerepű boszorkányokat bővíti, így azon elbeszélésekről biztosan nem lehet szó ezen értelmezés esetében, amelyek mások (például a koboldok) trükkjeit mutatják be. A *csak* mindkét esetben azon összetevő maximális projekciójára van csatolva kategória nélküli összetevőként, amelyre vonatkozik.

I. Hagyományos modell

A csak a boszorkányok trükkjeit bemutató mesében Katinak ki mikor változtatta
békává a nagymamáját?
eredm

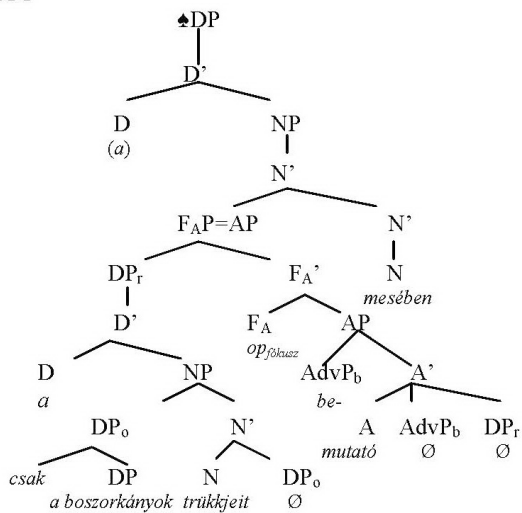

A csak a boszorkányok trükkjeit bemutató mesében Katinak ki mikor változtatta békává a nagymamáját?

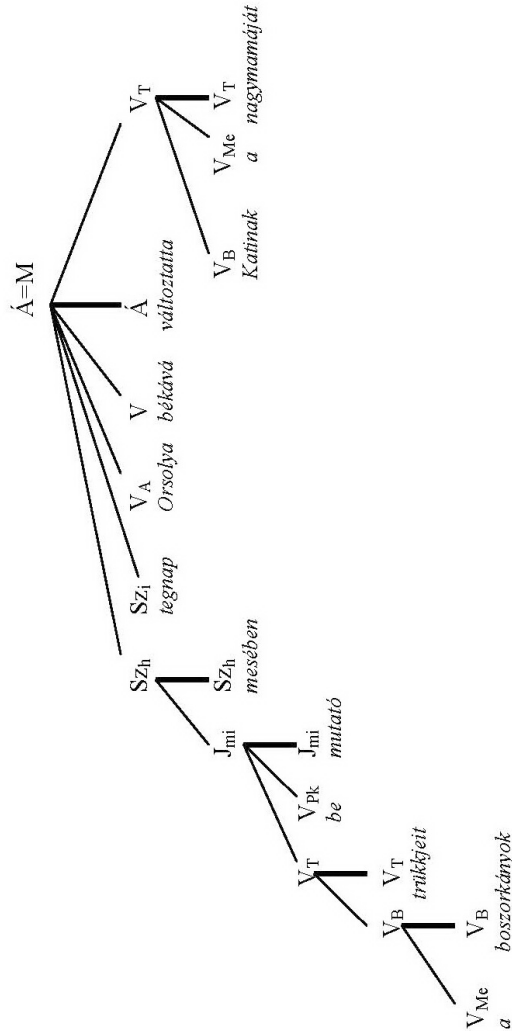

II. Generatív modell 2.

VAGY

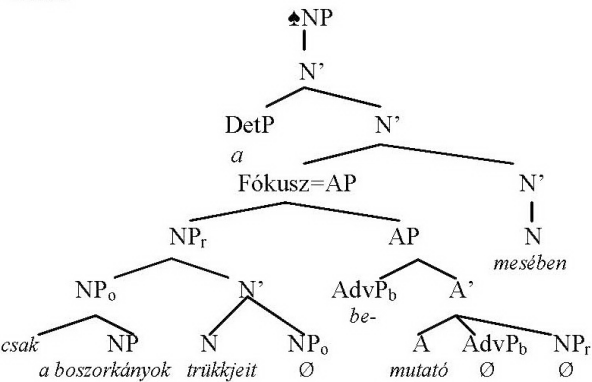

A boszorkányok trükkjeit bemutató mesében tegnap Orsolya békává változtatta Katinak a nagymamáját.

$$\begin{array}{c}
 S \\
 \swarrow \quad \searrow \\
 \text{NP} \quad \text{S=Topik} \\
 \swarrow \quad \searrow \\
 \text{NP}_k \quad \text{Kvantor} \\
 \text{Katinak} \quad \swarrow \quad \searrow \\
 \text{NP}_i \quad \text{Fókusz} \\
 ki \quad \swarrow \quad \searrow \\
 \text{AdvP} \quad \text{VP} \\
 mikor \quad \swarrow \quad \searrow \\
 \text{V}' \\
 \swarrow \quad \searrow \\
 \text{V} \quad \text{NP} \\
 \text{változtatta} \quad \text{békává} \\
 \swarrow \quad \searrow \\
 \text{NP}_i \quad \text{NP} \\
 \emptyset \quad \swarrow \quad \searrow \\
 \text{N}' \\
 \swarrow \quad \searrow \\
 \text{DetP}_a \quad \text{N}' \\
 a \quad \swarrow \quad \searrow \\
 \text{N} \quad \text{NP}_k \\
 a \text{ nagymamáját} \quad \emptyset
 \end{array}$$

VAGY

7. FEJEZET

SAJÁTOS ÉRTELMEZÉSEK ÍNYENCEKNEK

*A vendégeknek# nem az ebédet
nem készítették el a lejárt szava-
tosságú tejszínhabból.*

A 7. mondattal a tagadás többféle megjelenési formáját és az általános alany problémájának eltérő értelmezési módjait szemléltetjük, és megmagyarázzuk a #-tel jelölt különleges intonációs minta mondattani következményeit is.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

Első látásra szembetűnik egy különös # jel az első szó után. Nézzük csak a szimbólumtárat! Eszerint a # jellegzetes emelkedő intonációt jelöl, amely után rövid szünetet tartunk. A mondat jelentéséhez talán akkor jutunk a legközelebb, ha a # helyére beszúrjuk a *bezzeg* kifejezést. (Részletesebb magyarázat a generatív elemzésben.) Ez a több-letjelentés és a hangsúlyminta nem játszik szerepet a hagyományos elemzésben.

A szemfülesek bizonyára azt is észrevették, hogy a mondat a tagadás kezelésének bemutatására alkalmas. A hagyományos nyelveírás a tagadószót az adott szintagma részének tekinti, így azonos típusú vonallal húzzuk alá, mint a mögötte álló mondatrészt. Az állítmány a *nem készítették el* kifejezés lesz, a tárgy pedig a *nem az ebédet* szerkezet. És az alany? A mondatban szemmel láthatóan nincsen alanyesetű bővít-mény, az igei személyrag T/3. személyű alanyra utal: ilyenkor beszélünk általános alanyról. Nem feltétlenül kell több cselekvőt elképzelnünk, az általánosság éppen abban érhető tetten, hogy „az igével jelölt eseményhez (...) bármilyen cselekvéshor-dozó kapcsolható.” (MG, 411.)

A mondat még nem tárgyalt összetevője a *tejszínhabból* eredethatározó, mely egy többszörös minőségjelző alaptagja.

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

Rövid mondatunk szemantikai gazdagságát plasztikusan mutatja az operátor-pro-jekciókban bővelkedő ágrajz.

Két tagadószót (NegP) is tartalmaz a mondat. Az egyik az ige előtt áll, ezt a fajtájú tagadást igitagadásnak vagy mondattagadásnak nevezzük. A második elnevezés talán szerencsésebb, minthogy nem csupán az igét (*készítették*) tagadjuk, hanem azt, hogy valamit elkészítettek a lejárt szavatosságú tejszínhabból.

Az FP-módosítóban álló DP_e-re csatolódó NegP mondatrész-tagadást eredményez: a tagadás a tárgyi bővítményre vonatkozik. Azt tagadja, hogy az ebéd volna az, amit nem készítettek el a lejárt szavatosságú tejszínhabból.

A tagadott mondatrésznek FP-módosítóban a helye:

(1a) **Nem én a tombolán megnyertem a tortát.*

(1b) *A tombolán nem én nyertem meg a tortát.*

(1c) **A tombolán nyertem meg a tortát nem én.*

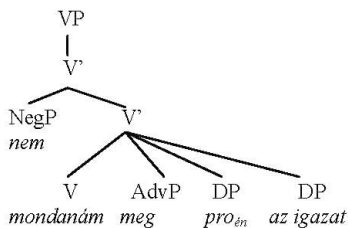
A három szórendi variáns közül csak a második (1b) jó, az, amelyben a tagadott bővítmény (*én*) közvetlenül megelőzi az igét, az ige és igekötő sorrendje fordított, azaz DP_e a fókusz-módosítóban áll. Bármilyen variációval próbálkoznánk, csak akkor jutnánk helyes mondathoz, ha ez a feltétel teljesül. Vegyük észre: a tagadott mondatrész szintén inherensen operátor, a többletjelentést a tagadószó rácsatolása eredményezi, nem az FP-módosító adja számára. Itt is azért kerül tehát egy mondatösszetevő operátor-pozícióba, mert saját operátor-jelentéséből adódóan ilyen pozícióba kell kerülnie.

Az FP jelenlétéből adódik, hogy az ige inkorporálódik a fókusz-operátorba, megelőzve ezzel az igekötőt. A mondattagadó NegP az F'-ra csatolódik. Szembetűnő, hogy az igekötő nem kerül szokása szerint VP-módosítóba, holott az üresen áll és a kívánt szórend is megvalósulna, miként más fókuszos mondatban is.

Ennek két oka van, az egyik szintaktikai, a másik szemantikai. Ha FP-t nem tartalmazó mondatban jelenik meg a mondattagadó NegP, az az ige elé kerül közvetlenül, V'-ra csatolva, az igekötő pedig sztenderd esetben kiinduló szerkezeti helyén marad.

125

(2a) *Nem mondanám meg az igazat.*

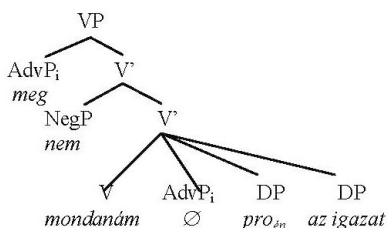

1. ábra

Ennek szemantikai magyarázatául szolgálhat, hogy egy olyan eseményt, amely végbe sem ment, ne nyilvánítsunk befejezettnek.

Azért mondtuk, hogy sztenderd esetben marad a kiinduló szerkezeti helyén az igekötő, mert sajátos stilisztikai érték elnyerése érdekében mondattagadás esetében is megjelenhet a VP-módosítóban:

(2b) *Meg nem mondanám az igazat. (Semmi pénzért.)*

2. ábra

Mondatunk kiinduló szerkezetében az ige (*készítették*) tehát szokás szerint a V' alatt állt, mögötte pedig vonzatai. A tagadott DP_e vonzat tagadott voltából adódóan FP módosítóba került, az igét pedig bekebelezte a fókusz-operátor. DP_v-t TP-módosítóba vitte a topikalizációról gondoskodó transzformáció. A T fejben most nem *op_{szbj}* áll, hiszen DP_e grammatikai értelemben nem szubjektuma az igének. A leírt mondatban látunk is egy # jelet, amivel eddig nem találkoztunk. Azt az utasítást adja, hogy az előtte álló DP-t (*a vendégeknek*) sajátos, erősen emelkedő intonációval ejtsük ki, és utána tartsunk rövid szünetet. Ilyen intonáció esetén *a vendégeknek* után beilleszthetünk a mondatba egy *nekik* kifejezést, amely segíti az értelmezést. A kontrasztív topik többlet-jelentése: a mondatban róla teszünk állítást, az állítás őrá igaz, de van a releváns halmaznak legalább egy eleme, amelyre nem. Amolyan „bezzeg”-jelentést hordoz:

(3) *A sógornőmet # (bezzeg) a tenyerén hordja a férje.*

(De a releváns feleségek között van olyan, akire ez nem igaz, történetesen én.)

Azt, hogy az igekötő kiinduló szerkezeti helyén marad, már indokoltuk. Ismeretlen azonban az alanyi DP *pro_{arb}* jelölése. A *pro* már ismert, de a személyrag alapján az alsó indexben az *ők*-et (T/3) várnánk. A mondat kontextusát nem ismerve ez jogos is lenne. Ugyanakkor jogos az ágrajzon látható jelölés is. Az *arb* a mellette álló *pro* általános értelmezésére, jelen esetben általános alanyra utal. (Pont nélkül az *arb*)

A V' alatt utolsóként felvett DP-vonzat kiinduló szerkezeti helyén maradt. Érdekességet az N'-ra csatolt AP tartalmaz. A *szavatosság* főnévből képzett melléknév a szerkezet feje: *szavatosságú*. Míg azonban a főnévi tő nem rendelkezik vonzattal, a képzés során megjelent egy kötelező vonzat, kategóriája szintén AP. A *lejárt* az A fej mellett született, majd annak módosítójába mozgott, és így a melléknévi fej közvetlenül megelőzi a jelzett szót.

A jelenség hasonló az 5. mondatban már vizsgált *kék ruhás lány* szerkezetre.

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

Ahogy a kérdő mondatokat, úgy a tagadást tartalmazó mondatokat is állítássá kell alakítanunk, hogy semleges mondatot kaphassunk. A tagadást kifejező mondatot lehetetlen egyenletes hangsúllyal kiejteni. Ezt tetézi a sajátos – tehát nem semleges – intonációt jelölő #. (Emlékezzünk csak, hogy a # egyfajta felfelé emelkedő hanglej-

tést és szünetet jelöl, mintha csak a *bezzeg* szót illesztenénk a # helyébe). Elemzendő mondatunk tehát:

(4) *(Valakik) elkészítették az ebédet a vendégeknek a lejárt szavatosságú tejszínhabból.*

Magyarázatot igényel a zárójeles *valakik*. Írhattuk volna azt is, hogy *ők*, hiszen az igei személyrag T/3. személyű alanyra utal. Ugyanakkor mi most azt is szeretnénk volna megmutatni, hogy itt nem feltétlenül az a helyzet, hogy több 3. személyű alanyunk van, hanem lehetséges, hogy nem tudjuk, vagy nem akarjuk megnevezni az alanyt. Már a hagyományos elemzésben is észrevettük, hogy ez az általános alany tipikus esete. Az általános alanyt a mi modellünkben tehát a zárójelbe tett *valakik* általános névmással fogjuk jelölni, az ágrajzon ez jelenik meg a zárójeles V_A kifejezés alatt.

A többi mondatrész felismerése és ábrázolása már gyerekjáték: V_{pk} szimbólummal jelezzük, hogy az *el* állítmányunknak (*készítették*) igekötője, az *ebédet* a tárgy, a *vendégeknek* -*nAk* ragos vonzat, a *lejárt szavatosságú tejszínhabból* szintén vonzat. Figyeljük meg, hogy a *lejárt szavatosságú* minőségjelző pontosan olyan, mint az 5. mondatban a *kék ruhás*. Itt az alaptag a *szavatosságú*, ezt a számozás is mutatja, a *lejárt* pedig ennek a minőségjelzője.

Feladatlehetőségek a tagadás témaköréből

Tegyünk a mondatokba annyi tagadószót, amennyit csak lehetséges!

Jövőre Ági középiskolába megy.

A lepkék hernyói szeretik a csalánleveleket.

Mi a különbség a mondatok között?

Nem Nóri mutatta be a kiselőadását a hangyák várépítési szokásairól.

Nóri nem mutatta be a kiselőadását a hangyák várépítési szokásairól.

Nóri a kiselőadását nem a hangyák várépítési szokásairól mutatta be.

Nóri nem a kiselőadását mutatta be a hangyák várépítési szokásairól.

Figyeljük meg, a tagadás mennyiben változtatott a szórenden!

Fordítsuk le a következő mondatot a tanult idegen nyelvre! Mit tapasztalunk? Hány tagadással találkozunk?

Senki sem figyel senkire a németórán.

Mi a különbség az előző mondat és az alábbi között?

Nem Eszter nem figyel németórán.

Fordítsd le a fenti mondatokat az általad tanult idegen nyelvre! Mit tapasztalsz?

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

A hetedik szósor a mondat- és mondatrész tagadás szerkezetére mutat példát, továbbá tartalmaz egy eddig még nem látott operátorburkot, a *KTopik*ot.

A mondat a *készítették* igei régens körül bontakozik ki, melynek ezúttal öt vonzata van: az igekötő (*el*); az alany (melyet egy hangalakot nem öltő névmás reprezentál); a tárgy (*nem az ebédet*); akiknek elkészítik a dolgot (*a vendégeknek*); illetve amiből elkészítik azt (*a lejárt szavatosságú tejszínhabból*). Az AdvP kategóriájú igekötőn kívül valamennyi vonzat NP-ként jelenik meg.

Az igekötő ezúttal is kiinduló szerkezeti helyén marad, melyre ezúttal két oka is van. Egyrészt a mondat aspektusa a mondattagadás miatt semmiképp sem befejezett (hiszen nem lehet befejezett az, ami meg sem történt), az igekötő pedig a befejezett aspektus jelölése végett mozogni be a VP módosítójába. Másrészt a mondat *Fókusz*t tartalmaz, amelyről már többször említettük, hogy szomszédosnak kell lennie a ragozott igei fejjel, ezen elemek közé semmi sem ékelődhet: így a VP módosítói pozíciójának ebből az okból is kitöltetlennek kell maradnia.

A *Fókusz*ban álló tagadott összetevő és a ragozott igei fej között azonban ebben az esetben mégis megjelenik valami: a mondattagadó *nem*. Mivel ennek közvetlenül az ige előtt kell állnia, a V'-ra csatoljuk. Ha összevetjük a középiskolai ábrát az egyetemi modellel, észrevehetjük, hogy a tagadósónak ebben a keretben nincs kategóriája. Ebben a konfigurációban így tökéletesen megvalósul az, hogy a (tagadó) operátor vezérli²⁹ a hatókörét. A tagadószó kategóriánélkülisége ahhoz is illeszkedik, hogy más módosítószóknak sincs kategóriájuk (pl. *is*, *csak*).

A mondattagadó *nem*-et a középiskolai rendszerben tehát mindig V'-ra csatoljuk, hiszen az igei fej mindig ebben a pozícióban ölt hangalakot (nem lévén az egyetemi keretben sokszor tapasztalt igemozgatás, mely az igei fejet F fejbe viszi).

A mondatrészttagadó *nem*-et mindig azon összetevő maximális kiterjesztésére csatoljuk, amire vonatkozik: jelen esetben *az ebédet* NP-re. A magyarban (amint azt már az egyetemi modellben készült ábra magyarázata kapcsán említettük) a tagadott összetevőnek kötelező *Fókusz*ban állnia, így e tárgyi NP a benne lévő tagadószóval együtt V' alól *Fókusz*ba mozog; jelentése pedig a következőképpen fogalmazható meg: az ebédnél különböző dolog az, amit elkészítettek a vendégeknek a lejárt szavatosságú tejszínhabból.

A V' alól még egy összetevő kerül operátorburokba, méghozzá az eddig még nem tárgyalt *KTopik*ba: a hagyományosan részeshatározóként említett NP, *a vendégeknek*. A középiskolai modellben nem alkalmazunk X'-elmélet szerint építkező operátorprojekciókat, így arra sincs lehetőségünk, hogy az egyes topikokat a T fejben álló láthatatlan operátorok segítségével különböztessük meg egymástól. Az egyetemi keretben háromféle topik lehetséges: természetes szubjektum (*op_{szubj}*), topik (*op_{topik}*), illetve kontrasztív topik (*op_{ktopik}*). A középiskolai modellben ezeknek kétféle operátorburok feleltethető meg: *Topik*ot alkalmazunk a természetes szubjektumok és a „sima” topikok esetén arra hivatkozva, hogy ezek jelentése tulajdonképpen semmilyen sem különbözik egymástól: az az összetevő kerül ide, amelyre igaz az állítás, míg a releváns halmaz többi eleméről nem tudjuk, rájuk igaz-e az adott dolog. Kétségtelen, hogy így nem tudunk elkülöníteni bizonyos semleges mondatokat nem semleges

alternatíváiktól (pl. (5a) semleges mondatot az (5b), illetve az (5c) nem semleges szósoroktól), de ezt vállalható egyszerűsítésnek ítéltük az említett jelentésbeli rokonság miatt, hiszen az első példaként említett szósor éppen úgy szól Péterről, ahogyan a második, illetve a harmadik szól Mariról, illetve a könyvről.

(5a) *Péter eladott Marinak egy könyvet.*

(5a) *Marinak eladott egy könyvet Péter.*

(5c) *Egy könyvet eladott Péter Marinak.*

A kontrasztív topik azonban olyan markánsan más jelentéssel és intonációval bír, hogy számára szükséges volt egy másik operátorburok bevezetése: ez a *KTopik*. Az ide kerülő összetevőre igaz az állítás, míg a releváns halmaz elemei közül legalább egy olyan van, akire nem igaz: vagyis jelen esetben a vendégekre áll, hogy nekik egy ebédnél különböző dolgot, például a vacsorát nem készítették el lejárt szavatosságú tejszínhabból, de például a rokonságra ez már nem mondható el.

A V' alatt található még két összetevő, melyekről szót kell ejtenünk. Az alany ezúttal nem ölt hangalakot, rá pusztán egy többes szám harmadik személyű igerag utal. A magyarban ilyen esetben általános értelmezést kap az adott mondat: vagyis nem tudjuk, hogy pontosan ki tette vagy jelen esetben inkább ki nem tette meg az adott dolgot, vagy pedig ez nem is érdekes. Példaként lássunk két hasonló szósort:

(6a) *Pétert letartóztatták.*

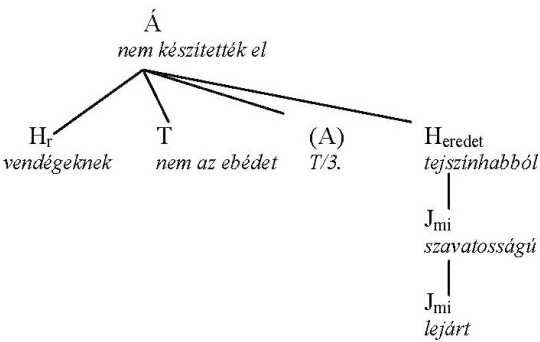
(6b) *Módosították a törvényt.*

Erre az általános alanyra utal a *pro* sarkában látott _{ált} index. Az egyetemi keretben az _{ált} helyén _{arb} szerepel, de úgy gondoltuk, a középiskolában ebben az esetben nyugodtan használhatunk egy magyarosabb terminust.

A másik összetevő, amely még a V' alatt áll, a *lejárt szavatosságú tejszínhabból* NP. Ennek belső szerkezetéről annyit említenénk meg, hogy a *tejszínhabból* főnév N'-ára két összetevő csatolódik: egy triviális belső szerkezetű határozott névelői DetP; valamint egy olyan AP, melynek régebben a *szavatosságú* A fej, és ennek egyetlen vonzata, az AP kategóriájú *lejárt*, ennek testvéreként születik A' alatt, majd onnan AP módosítói pozíciójába mozog. Amint azt az egyetemi modell kapcsán már említettük, érdemes figyelni a *-(j)ű/-(j)ű* képző vonzatszerkezet változtató hatására: míg a *szavatosság* főnévnek nincs vonzata (a *lejárt* csak szabad bővítménye lenne), addig a *szavatosságú* mellett kötelezően megjelenik valami.

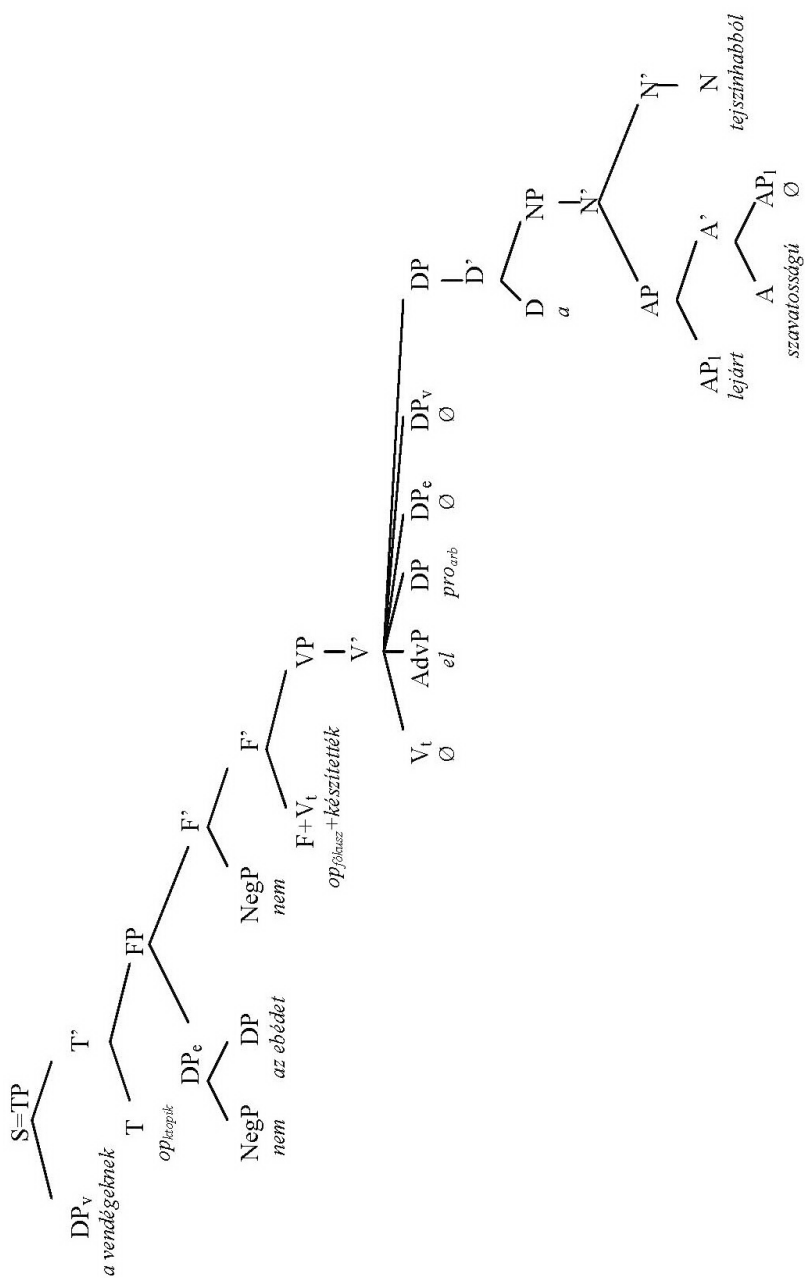
I. Hagyományos modell

A vendégeknek # nem az ebédet nem készítették el a lejárt szavatosságú
tejszínhabból.
r mi mi
eredet

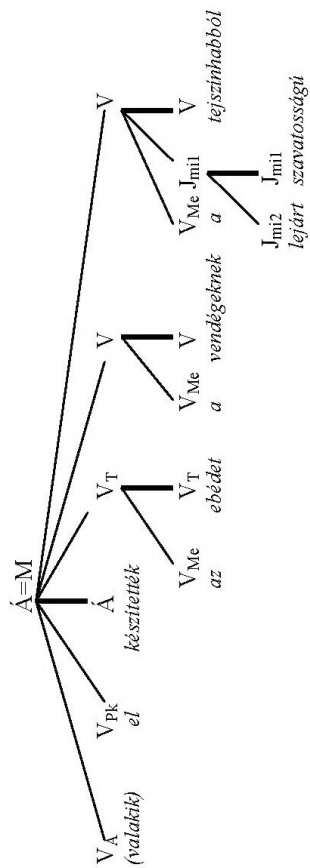

A vendégeknek# nem az ebédet nem készítették el a lejárt szavatosságú tejszínhabból.

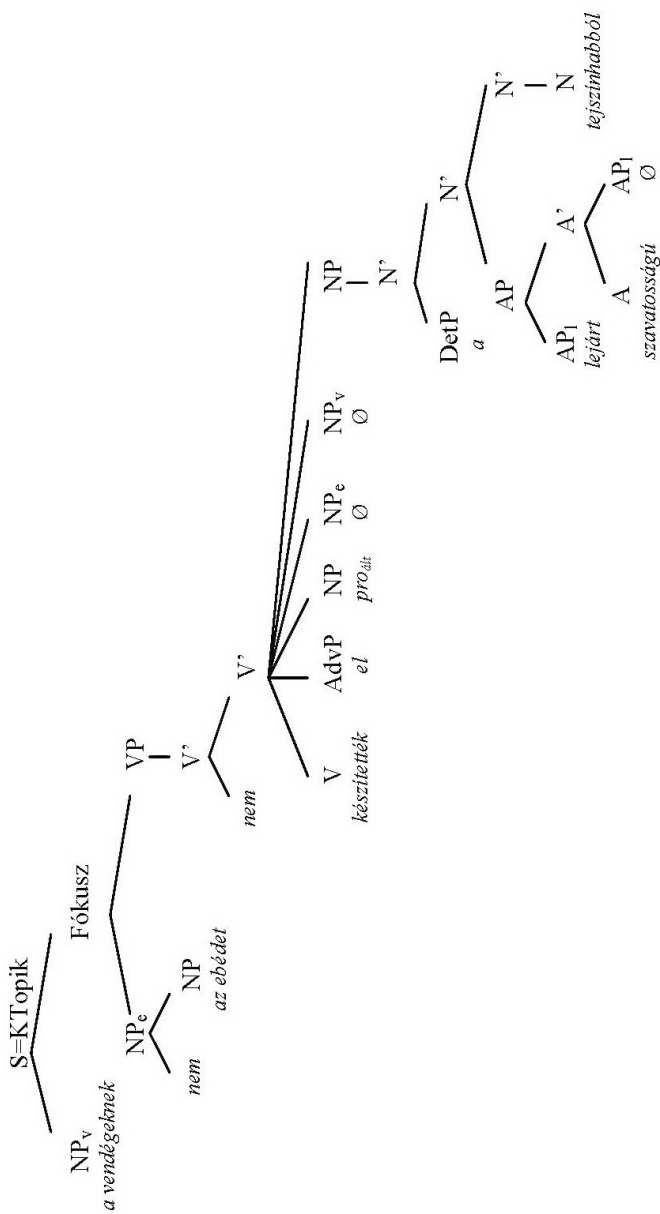
II. Generatív modell

(Valakik) elkészítették az ebédet a vendégeknek a lejárt szavatosságú tejszínhabból.

A vendégeknek# nem az ebédet nem készítették el a lejárt szavatosságú tejszínből.

8. FEJEZET

EGY LÁTSZÓLAG ÉS EGY VALÓBAN IGE NÉLKÜLI MONDAT

Tyűha, Gergő sincs itthon!

Egy ige nélküli, és egy *is*-es kifejezést követő tagadott létigét tartalmazó mondat kapcsolatát mutatja be a 8. mondat.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

Tyűha, ez egy mondatzó! Kiálthatunk fel a 8. mondatot olvasva. „A mondatzók a hagyományos felfogás szerint mondatok, illetve tagmondatok”, méghozzá szerkesztetlen tagolatlan mondatok – áll a referenciául használt szakirodalomban (MG, 464.). Ezen kívül azonban nem tudjuk, hogyan jelennek meg az ágrajzon, így kihagyjuk őket az elemzésből.

134

A többi rész innentől kezdve gyerekjáték: a *sincs* az állítmány (bár tagadásról van szó, könnyű felismerni a létigét), alanya *Gergő*, és találkozhatunk még egy helyhatározói vonzattal is (*itthon*).

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

Mondatunk két mondatból áll, amelyek között nincs és nem is lehetne kötőszó. Ágrajza hasonlít az értelmezős szerkezetekére, és ezt a szemantika is alátámasztja: az enyhe humorral fűszerezett csodálkozást, amit a *tyűha* kifejez, pontosítja (megadva az okát) a *Gergő sincs itthon!* mondat.

Vizsgáljuk meg közelebbről a szerkezet első, egyszavas tagját! A *tyűha* és társai (*nahát, ejnye, ejha, nocsak stb.*) a hagyományos grammatikai leírásban is *mondatzók*. Olyan szavak, amelyek önmagukban mondatként funkcionálnak, sőt csakis önmagukban funkcionálnak mondatként. Nem bővíthetők, nem tagolhatóak morfémákra, ígét tartalmazó résszel történő kiegészítés nélkül töltik be a mondat szintű közlésegyeség szerepét.

Vegyük észre: a mondatzóból álló egyszavas mondatok nem azonos természetűek a kihagyást tartalmazó, gyakran szintén egyszavas és ígét szintén nem tartalmazó mondatokkal.

(1) *-Elvitted a kocsit a szervizbe?*

-El [_v'vittem a kocsit a szervizbe].

- (2) -*Kinek sikerült elsőre a nyelvvizsgálja?*
-Nekem [_F sikerült elsőre a nyelvvizsgálóm].

Ezek a mondatok mindig kiegészíthetők ígét tartalmazó mondatokká.

A második mondat a *van* alakban megtestesülő ígére épül. A *van* ígének számos – más-más jelentéssel és szintaktikai viselkedéssel rendelkező – példányát tartjuk számon szótárunkban.

A 3. mondatban már találkoztunk az egyikkel. Ott bemutattuk, hogy a hagyományosan névszói-igei (és régebben névszói állítmányokban) egy *kopulának* nevezett, egyes és többes szám 3. személyekben hangalakot nem öltő, a mondatban csak formai kritériumok által megkívt (mód- és időjel hordozója) létigét feltételeztünk. E mellett a létige mellett a valóságra vonatkozó tartalom megjelenítőjeként alanyesetű névszó állhat. A létigének ez a változata hangsúlytalan.

- (3a) *A macskám rafinált (van).*
(3b) *Én feledékeny vagyok.*

A létige egy másik szótári tételként valóban létezést jelent, ez az egzisztenciális létige. Sajátossága, hogy a kopulával ellentétben hangsúlyos, és határozatlan alanyt kíván.

- (4a) *Van behajtási engedélyem.*
(4b) **Van a behajtási engedélyem.*

135

Az a létige-fajta, amely mondatunkban előfordul, a kopulához hasonló szerepű, de 3. személyekben is megjelenik hangalakban, és mellette a referenciális tartalmat nem nominatívuszi, hanem valamilyen határozóraggal ellátott névszó vagy határozószó fejezi ki:

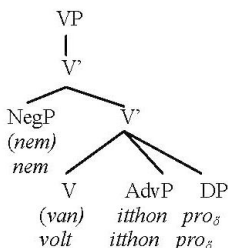
- (5a) *A táskád az előbb még a hátadon volt.*
(5b) *Napok óta kutyául vagyok ettől az örült hajtástól.*
(5c) *A szomszéd háza brovi fenyőből lesz.*
(5d) *Ej, de vidáman vagytok!*

Ha a fenti mondatok ígét kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személybe tesszük, megjelenik *van* alakban. A kopuláról láttuk, hogy éppen ebben a helyzetben nem ölt hangalakot.

Az ige mondatunkban egy helyhatározói és egy alanyi vonzattal rendelkezik. Ha a mondat nem tartalmazna mondattagadást (a NegP jelen *van* ugyanis, csak sajátos módon), így hangozna:

- (6) *Péter is otthon van.*

A NegP sajátos hangalaki megjelenésén azt értjük, hogy a *nem van/vannak* szekvencia *nincs/nincsenek* alakban hangzik el: (A többi módban, időben, számban személyben nem tapasztalható ez a jelenség (*nem vagyok, nem volt stb.*)

1. ábra

A *nincs* esetében a *nem* burkolt jelenlétét igazolja egyrészt a paradigma (ezt látjuk a fenti ágrajzon is a múlt idejű változat esetében), valamint az, hogy az *itthon* nem kerül VP-módosítóba, miként azt semleges mondatban tenné:

(7) *Itthon van.*

Ezt – mint láttuk már más mondatban – a mondattagadó *nem* jelenléte okozza.

136

A *sem (nem) van* – miként azt mondatunk hangalakja mutatja – *sincs* változatban ölt hangalakot.

A fentiek kapcsán a magyar mondatnak egy sajátos vonására derült fény: arra, hogy a tagadó mondatban az *is* helyett a *sem* jelenik meg a QP-módosítóban elhelyezkedő mondatbővítményre csatolva. A *sem* tehát az *is* tagadó mondatban megjelenő alakváltozata, allomorfa. É. Kiss (1992). a magyar mondatoknak azt a sajátosságát, hogy az állító és a tagadó változatokban más alakban jelennek meg egyes morféimák, *pólus-harmóniának* nevezi. Ezzel magyarázatot is ad arra, hogy mondatunk esetében miért nem beszélünk kettős tagadásról, ami állítás kéne, hogy legyen. Ha kettős tagadást tartalmazna mondatunk, a következőt kellene jelentenie: '*a releváns halmaznak legalább még egy elemével együtt Gergőre sem igaz az az állítás, hogy nincs (=nem van) itthon*'. Azaz Gergő – s rajta kívül még valaki vagy valami – otthon van. A mondat azonban nem ezt mondja, hanem éppen az ellenkezőjét: '*Gergőre és rajta kívül még valakire vagy valamire igaz az az állítás, hogy nincsenek (=nem vannak) otthon*.'

Felmerülhetne az a lehetőség, hogy a *sincs* az „*is nem van*” szekvencia hangalakban való megjelenése, tehát az *is* és *nem* a *sem* jelenlétével kell számolnunk. Ez ellen szól az a tény, hogy a *Gergő sem* elhangozhatna a mondat végén is, ahol nem követi a *nem van(nincs)*:

(8) *Nincs itthon Gergő sem.*

A *sem* változathoz tehát nem egy konkrét szekvencia, hanem magának a tagadásnak a jelenléte kell a mondatban.

Összegzésül tehát: A V' alatt V fejből a *van* ige áll, egyik vonzata (DP_g: *Gergő is*) QP-módosítóba került, a másik (AdvP: *ittthon*) kiinduló szerkezeti helyén maradt, holott a mondat állító változatában VP-módosítóba került volna. Helyben maradásának oka éppen az, hogy a V'-ra mondattagadó NegP csatolódik. A NegP nem ölt hangalakot, a DP_g-re az *is* tagadott mondatban megjelenő alakváltozata, a *sem* csatolódik, és a kiejtésben a *van* igével együtt *sincs* alakban jelennek meg.

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

Csodálkozó felkiáltással kezdődő mondatunk elemzése két kis meglepetést tartogat számunkra. Az egyik maga a mondatzó, mely önálló mondatként bővíti a szerkezetet. Mondatunk viszont nem az eredeti tagadás, hanem, hogy semlegessé váljon, annak állítóvá alakított változata. Így eltöprenghetünk azon, hogy mi is a mondat igazi állítmánya. Nem kell sokat nyomoznunk: egy létige a keresett mondatrészt. Nem az eddig megismert kopulaige, hiszen itt a létige minden számban, személyben és időben jelen van a mondatban.

Alanyunk a *Gergő* egység, az *ittthon* pedig helyhatározói vonzat. Vonzat jellege nyilvánvaló, hiszen bár nélküle is jól formált a mondat:

(9a) *Gergő van.*

(9b) *Gergő ittthon van.*

(9a) és (9b) két teljesen más jelentésű, önálló mondat.

Feladatként a *van* különféle változataival alkotunk és értelmezhetünk mondatokat.

Példafeladatok a *van* különböző változataira

Az alábbiakban a *van* használtára láthatunk példákat. Keressünk mindegyik fajtaéhoz még legalább 2 példát!

1. Tavasz van.
2. Van testvérem.
3. A lépcső márványból van.
4. Cinci kandúr jól van.
5. János festő volt.

Figyeljük meg a következő szerkezeteket! Melyiket tartjuk rosszul formáltnak? Vajon miért?

- a bolt nyitva van
- a macska fel van mászva a fára
- a karom el van törve
- a teremben táncolva van
- a nyuszi el van bújva az ágy alá
- a tulipán ki van ültetve a kertbe

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

Nyolcadik mondatunk egy érdekes összetett mondat: egy tagolatlan és egy tagolt mondat együttese, mely utóbbinak további érdekessége a benne szereplő *sincs* igealak.

Kezdjük az ábra ismertetését először a tagolatlan mondattal. Ennek igen egyszerű „szerkezete” van: az egyetemi modellel azonos módon S-nél történő lexikai behelyettesítéssel kezeljük, vagyis:

(10) S \rightarrow *tyűha*

Ezen S testvércsomópontjában egy másik S-t, azaz mondatot találunk. Itt nem csatolás történt, a mondatot egyszerűen egy két tagmondatból álló konstrukció valósítja meg, melyek sem igazán alá-, sem igazán mellérendelő viszonyban nincsenek egymással. Ebbe a típusba tartoznak az értelmező szerkezetek is (11a), melyek a középiskolai keretben két NP kapcsolatából épülnek fel a (11b)-ben látható módon.

(11a) *Péter, a barátom*

(11b) NP \rightarrow NP NP

A tagolt mondat szerkezetére rátérve megállapíthatjuk, hogy a középiskolai modellben jobbra az egyetemi érvelést követjük, azaz ebben a keretben is a kétvonzatos *van* létigét tekintjük a mondat szervezőjének, melyből a hangtani komponensben lesz *nincs*, illetve *sincs*. A mondattagadó *nem*-et a hetedik mondatban láttuk alapján kategória nélkül csatoljuk V'-ra arra hivatkozva, hogy a jelen idő kijelentő mód egyes és többes szám harmadik személyt leszámítva mindenhol külön jelenik meg a tagadószó és a létige:

(12a) *nem lenne*

(12b) *nem volt*

(12c) *nem vagyk*

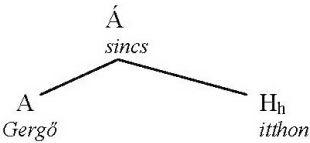
Az egyetemi modelltől eltérően azonban nem a *Gergő sem nem van itthon* struktúrát fogjuk feltételezni a mélyben, hanem a *Gergő is nem van itthon* szerkezettel dolgozunk. Ennek oka az, hogy a diákok mindig érzik a *Gergő sem* alakban az *is* jelenését, azaz hogy az említetten kívül másra is igaz a (jelen esetben tagadó) propozíció. Azt azonban nehéz elfogadtatni velük, miért is van szükség a *sem*-re és a *nem*-re is. A *Nincs itthon Gergő sem* alternatív mondat szerkezetet nem tartottuk elégséges érveknek a viszonylag bonyolult egyetemi elemzés átvétele mellett, amelyben egy el nem hangzó *nem*-et kellene felvennünk a *sem* mellé. E helyett azzal érvelhetünk, hogy a hangtan a *nem* + *van* \rightarrow *nincs* szabály mintájára az *is* + *nem* + *van* szekvenciából *sincs*-et csinál.

Az elemzés további részéről csak nagyon röviden szólunk, hiszen az egyetemi és a középiskolai modell itt felbukkanó különbségeiről már többször volt szó. A létigének tehát két vonzata van: az *itthon* triviális szerkezetű AdvP, mely a mondattagadó *nem*

miatt ezúttal kiinduló szerkezeti helyén marad; valamint az alanyi NP, a *Gergő is*, mely a benne lévő *is* elem miatt *Kvantor*ba kerül. Az *is* szócskát a megszokott módon kategória nélküli elemként csatoljuk a főnév maximális kiterjesztésére, vagyis az NP-re.

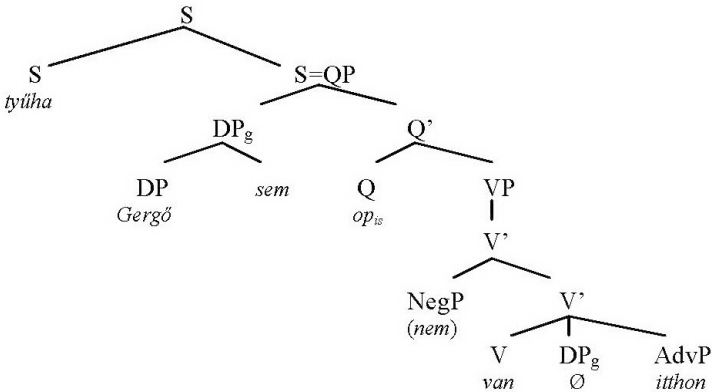
I. Hagyományos modell

Tyűha, Gergő sincs itthon!

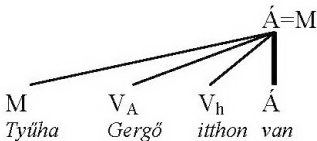
II. Generatív modell

Tyűha, Gergő sincs itthon!

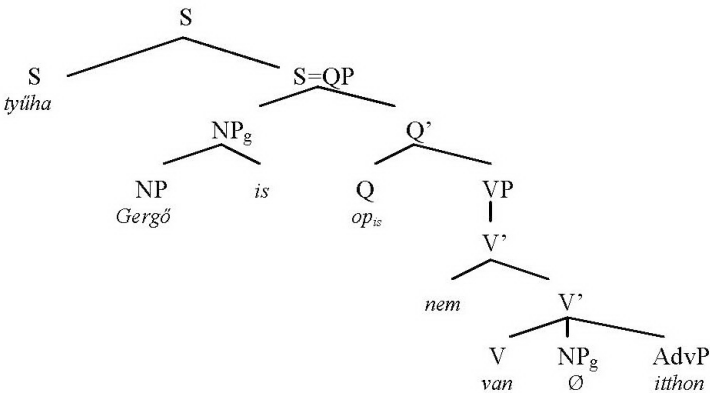
III. Általános iskolai modell

Tyűha, Gergő itthon van!

IV. Középiskolai modell

Tyúha, Gergő sincs itthon!

9. FEJEZET

HÁROM AZ EGYBEN, AVAGY KIHEZ IS TARTOZIK A BŐVÍTMÉNY?

*Péter nagyon komolyan fogta fel,
és kitűnően oldotta meg a feladatot.
omolyan fogta fel a feladatot,
és kitűnően oldotta meg.
Reggel Rita riadtan ébredt fel,
és gyorsan felhívta a mamáját.*

A 9. példa mondatait részben a Magyar Grammatikából vettük kölcsön, hogy olyan szerkezetre is hozhassunk példát, amelyben egy vagy több mondatrész látszólag két állítmánynak is bővítménye.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

A fejezet mondatait részben a MG-ból kölcsönöztük. A MG ezeket a szintagmákat egy különleges szintagmakapcsolódási típusaként mutatja be, melyről megjegyzi, hogy a szakirodalom nem szokta őket számon tartani, mert nem lehet eldönteni, hogy egyszerűek vagy összetettek (MG, 363.). Nézzük, mitől speciálisak ezek!

Ha megkeressük az állítmányt, meg kell állapítanunk, hogy nem is egy, hanem mindjárt két állítmányunk van: az első és a második mondatban a *felfogta* és a *megoldotta*, a harmadikban a *felébredt*, és a *felhívta*. Gondolhatnánk, hogy ha két állítmányt találtunk, az egyértelműen arra utal, hogy két mondatral van dolgunk. Ha azonban tovább folytatjuk a mondatrészek azonosítását, rájövünk, hogy az elsőben és a másodikban egyetlen alany és egyetlen tárgy fedezhető csak fel, márpedig ezeknek a bővítményeknek mind a két ige kötelező vonzataként meg kellene jelennie. A hagyományos nyelvelírás szerint nem lehet más megoldás, minthogy ezek mind a két állítmánynak közös vonzatai, ezért „Az ilyen típusú mondatokat a közös alárendelt tag összetartó ereje miatt halmozott állítmányú egyszerű mondatnak” tartja (MG, 2000, 462.). (Más modellek erről másképp vélekednek, lásd ott.) Így a mondatához nem tartozik az összetett mondatokra jellemző ábrázolási mód sem.

Az ágrajzon az állítmányok összetartozását a vízszintes vonal jelöli, a közös bővítmények pedig a vízszintes vonal alatt találhatók.

Nem csak vonzatok kerülhetnek a közös bővítmény szerepébe, hanem szabad határozók is, erre példa a (c) mondat, ahol az alany mellett egy szabad időhatározó bővíti az állítmányokat.

Az (a) és (b) változat között az a különbség, hogy míg (a)-ban a tárgy a második állítmány után hangzik el, (b)-ben az első után. A különbséget a szerkezeti fán nem tüntetjük fel.

Természetesen az állítmányoknak lehetnek önálló bővítményei is, (a)-ban és (b)-ben módhatározók járulnak az állítmányokhoz, (c)-ben az első állítmány önálló bővítménye az állapothatározó, a másodiknak pedig egy módhatározója és egy tárgya van.

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

Mindhárom mondat mellérendelést tartalmaz, sok hasonlósággal, de bennünket természetesen a különbözőségek érdekelnek elsősorban.

Az (a) mondat az FP szintjén tartalmazza a mellérendelést. A két FP-ből álló FP-re TP épül, a mellérendelt tagok tehát közös topikkal rendelkeznek. Ebből adódik, hogy a TP módosítóban álló DP_p két V' alatti nyommal is össze van indexelve: az egyik a bal, a másik a jobb oldali szerkezettagban álló ige komplementumában látható. Van még egy közös összetevője a mellérendelt tagoknak, amely szintén csak egyszer ölt hangalakot: az igeik tárgyi bővítménye az (*a feladatot*). Ez csak a második – jobb oldali – mellérendelt tagban jelenik meg, de az első összetételi tagban is értelmezzük.

A bal oldali FP a *fogta* ige kiterjesztésére (VP) épül. A V' alatt az igeik természetesen csak a nyomát találjuk. Mögötte született vonzatai közül AdvP_a a VP-módosítóba került, alanyi vonzata a közös TP módosítójában áll mint szubjektum, a tárgyi DP azonban nem hangzik el. Furcsa is lenne, ha elhangozna, minthogy megegyezik a második szerkezettag igejének a tárgyával.

Egy el nem hangzó összetevő jelölésére több lehetőség is adódik, amelyek közül azt kell választanunk, amelyet szemantikai tartalma és szintaktikai jellemzői indokolnak és megengednek.

Mivel tárgyi bővítményről van szó, adódna a *pro_{azt}*. Nekünk azonban olyan megoldás kell, amely más – pro alakban megjelenni nem képes – mondatösszetevő esetére is alkalmazható. Az alábbi mondatok ilyeneket tartalmaznak:

- (1) *Vilma néni sokat törődik és jól bánik a macskákkal.*
- (2) *Frakk sosem gondol és nem is számít kellemetlen következményekre.*

Az eddigi ágrajzainkon több helyen is szereplő, áthúzott és a zárójelbe tett egységekre (törölt nébelők) az jellemző, hogy megtörténik a behelyettesítésük a mondatba, majd a fonológiában törlődnek. Mi azonban olyan jelölést keresünk, ahol a fonológiai behelyettesítés meg sem történik.

A grammatikai irodalom ismer ilyen esetet az úgynevezett Iránymegszorítás Elvének érvényesülésekor. Ez az elv éppen a mellérendelő szerkezetekre érvényes, abban az esetben, amikor az igeit és az öt szórendben közvetlenül megelőző vagy követő bővítményeket mindegyik mellérendelt összetételi tag tartalmazza, de csak az egyikben öltenek hangalakot.

- (3) *Károly bácsi a kutyát **szokta megetetni**, Vilma néni meg a macskákat szokta megetetni.*

(A körvonalas betűtípus az elliptált részt jelzi.)

Az elv érvényesülése bonyolult, később lesz róla szó, most elég annyit tudnunk róla, hogy univerzális szabályként bal oldali szerkezettagban jobb oldali ágon, a jobb oldali szerkezettagban pedig bal oldali ágon lehetséges az elliptálás (Bánréti, 1992). Az Iránymegszorítási Elvvel a 12. mondat elemzésekor majd találkozunk még. Jelen mondatunk esetében nem beszélhetünk az elv klasszikus megvalósulásáról, minthogy az ige nincs az elliptált részben. Itt úgy fogalmazhatunk, hogy az elliptálás jobbról balra haladva működik. Példaként lássuk az alábbi mellérendelt mondatot, amelynek első tagmondatában (a bal oldaliban) a V' alatt álló mindkét elhangzó bővítmény ellipszis alá esik:

(4) *A reumatológus beulta **Vilma nénit Hévízre**, Károly bácsi meg hétfőn el is viszi Vilma nénit Hévízre.*

Jelölésként az ágrajzon ezért azt a formát használjuk, amit az Iránymegszorítási Elv érvényesülésekor szoktunk: egy vonallal levágjuk azt a mondatszakaszt, amit értelmezünk ugyan, de a fonológiai alakban nem helyettesítjük be.

Az FP módosítóját szabad határozó foglalja el, indexszel és nyommal nem rendelkezik. Azt a sajátos szerkezetet látjuk viszont, amelyben egy AdvP-re (*komolyan*) egy másik AdvP csatolódik (*nagyon*), és így a csatolás természetéből következően egy harmadik AdvP csomópont keletkezik (*nagyon komolyan*) Miként ezt már a 4. mondat esetében is megállapítottuk, a bővített tag és a bővítmény kiléte ez esetben csupán a sorrendből derül ki: a bővítmény megelőzi a bővített tagot.

A jobb oldali FP felépítése hasonló a bal oldaliéhoz. Itt az *oldatta* ige köré szerveződik a VP. A DP_p nyomát itt is megtaláljuk a V' alatt. Az FP-módosítót szintén szabad bővítmény tölti ki, szintén AdvP kategóriájú, de ez triviális belső szerkezettel rendelkezik. A tárgyi bővítmény itt hangalakot ölt a V' alatt (*a feladatot*).

A mellérendelt tagok tehát azonos kategóriájúak, megfelelően a mellérendelés feltételének.

A *b.* mondat egyetlen tekintetben tér el az előzőtől: a V' alatt maradó tárgyi bővítményt itt a jobb oldali szerkezettagban elliptáltuk, megsértve ezzel az iránymegszorítási elv szellemét. A hiány pótlása ebben az esetben nem is egyszerű. A *b.* mondatban – köszönhetően annak, hogy tárgyi bővítményről van szó, aminek el nem hangzása megszokott (*pro*) – ez a nehézség nem feltűnő. Ha azonban egy több vonzatot tartalmazó ellipszist tekintünk, már határozottan érezhetővé válik:

(5) [?]A reumatológus beulta Vilma nénit Hévízre, Károly bácsi meg hétfőn el is viszi.

(6) [?]A reumatológus beulta Vilma nénit Hévízre, Károly bácsi meg hétfőn el is viszi oda.

A reumatológus beulta Vilma nénit Hévízre, Károly bácsi meg hétfőn el is viszi őt oda

Az (5) és a (6) mondatok jólformáltsága kétséges. Az (5). kevésbé, minthogy ott a hiányzó tárgyat formailag *pro*-val jelölhetjük, de az nincs garantálva, hogy ez a *pro* azonos legyen az első tagmondatban említett *Vilma nénival*.

Ezért nem is ezt a megoldást alkalmazzuk, hanem azt, amit a nyelvtan az iránymegszorítási elvet megsértő ellipszisek esetére javasol: egy *pro-Xⁿ* behelyettesítést, amely azt az utasítást adja, hogy az előzményekből rekonstruálja a beszélőtárs az elliptált bővítményeket. A *pro-Xⁿ* itt *pro-DP*, mindhét vonzat esetében.

Ezekről az elliptálási kérdésekről a későbbiekben részletesen lesz szó. Most annyit vegyünk észre, hogy alkalmazott modellünk milyen finom részletek megmutatására alkalmas.

A (c) mondatban VP-k mellérendelését látjuk, az (a) és a (b) mondathoz hasonlóan közös – mindkét V' alatt nyommal rendelkező – topik tartozik hozzájuk (*Rita*), a TP-re egy szabad AdvP csatolódik (*reggel*).

A mellérendelés első megközelítésben nem felel meg annak a kritériumnak, hogy csak azonos kategóriájú összetevőket lehet koordinálni (mellérendelni): a bal oldali tag ugyanis FP, a jobb oldali pedig VP. Vegyük észre azonban, hogy a mellérendelés szabálya a lexikális kategóriára vonatkozik, az pedig ugyanaz. Az FP VP-re épül, nem pedig AP-re, miként az 5. és a 6. mondatokban. Jól látható most, miért volt hasznos a bővítményi szerkezetekben megjelölni az operátor-projekciókat a megfelelő lexikális kategória jelével. A mondat szintjén megjelenő FP-t jelölhetnénk is F_VP-vel, de ez a többi eset megjelölése miatt fölöslegesnek tűnik.

A koordináció akkor is lehetséges volna, ha az egyik mellérendelt tagban QP lenne, akár több is:

(8) *Reggel Rita riadtan ébredt fel és [QP mindenkinek][QP többször is] köszönt.*

Mondatunkban mindkét mellérendelt szerkezettag tartalmaz egy szabad határozót. Az első az FP-módosítóban (*riadtan*), ezért az ige egyesül a fókusz-operátorral és ige kötőjével fordított szórendet alkot, a második szerkezettagban a VP-re csatolva (*gyorsan*), itt az ige kötő-ige sorrend egyenes szórendet alkot.

Végül figyeljük meg az FP-módosítóban álló AdvP belső szerkezetét! Találunk benne az Adv (*riadtan*) fej mellett egy PRO-t. Az AdvP alanyára utal, arra, aki riadt. PRO-val való megjelölése nem meglepő, hiszen nem jelenhet meg hangalakban és nem személyrag azonosítja, az Adv fej nem visel és nem is viselhet személyragot. Furcsának tűnik ugyanakkor, hogy nincs összeindexelve az ige alanyával, a *Rita* DP_r-rel, holott a mondatot úgy értelmezzük, hogy Rita az, aki felébredt, és szintén ő az, aki meg volt riadva ekkor.

Hasonló jelenséggel – alanyi szerepű PRO-val, aminek tartalmát az ige egyik vonzata (alanya vagy tárgya) adta meg, az InfP-kben találoztunk.

(9a) *Megpróbálok pro_{eni} [InfP felmenni a tetőre PRO_i].*

(9b) *Láttam Lili néni_i [InfP felmenni a tetőre PRO_i].*

Ezekben az esetekben összeindexeltük a PRO-t azzal az igevonzattal, amelyik megadta a tartalmát (= referenciáját, vonatkoztatását). Ez nem is lehetett volna más-ként, az InfP-k vonzatok, akik számára a régensük, az ige megmondja, hogy melyik igevonzat adja meg a PRO tartalmát. A koreferencia (=azonos referencia /tartalom/ vonatkoztatás) tehát szótárilag adva van. Azért mondjuk, hogy szótárilag, mivel a

régens szótári leírásában szerepeltetjük azt, hogy egyik vonzatában (itt az InfP-ben) található PRO referenciáját melyik vonzata adja meg.

Mondatunkban azonban más a helyzet. A *riadtan* szabad bővítmény, nincs rége, így nincs szótárilag előírva, hogy alanya honnan kapja meg a referenciáját.

Könnyen be is láthatjuk, hogy amennyiben egy szabad bővítmény tartalmaz PRO-t, annak referenciája nincsen egyértelműen szavatolva: mondatunkban ugyan csak egy igebővítmény van, az alany, ezért más nem azonosíthatja a PRO referenciáját, de változik a helyzet, ha megnő a potenciálisan riadtak száma:

(10) *Rita riadtan talált rá kistestvérére.*

Hasonlóképpen több jelentésű mondat:

(11) *A férjem bőrig ázva hozta haza a gyereket.*

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

A három mondat, mint már a hagyományos elemzésben is megfigyeltük, abban hasonlít egymáshoz, hogy úgy tűnik, bennük két állítmányt találunk egy helyett. Vizsgáljuk meg részletesen a fejezet első mondatát, hogy lássuk, mit is lehet kezdeni ezzel a mi modellünkben!

Találkoztunk már olyan helyzettel, ahol kötőszóval koordináltunk két mondatrészt. Ilyen volt a 2., a 3. és az 5. mondatban a két minőségjelző kapcsolata. Úgy gondoljuk, itt is hasonlóan kell eljárunk: a két állítmányt egyszerűen egymás mellé rendeljük. A mellérendelés tényét az eddigiekhez hasonlóan jelezzük: az egyenrangú mondatrészek között pöttyözött vonallal húzott K kötőszó áll. Az eddigiekhez képest az az egyetlen, és nem elhanyagolható különbség, hogy itt a mellérendelt tagoknak van közös bővítménye, méghozzá az alany.

A modell alapelveit figyelembe véve kétféleképpen járhatunk el, ezért rendeltünk kétféle reprezentációt mindegyik mondathoz. Ha azt szeretnénk hangsúlyozni elemzésünkkel, hogy az alany közös bővítmény, az első ágrajz ezt jobban megmutatja. Ilyenkor a közös bővítményt egyszerűen a koordinált állítmányok vonzataként tüntetjük fel. A második esetben az kerül előtérbe, hogy itt két egyenrangú mondatról is beszélhetünk, melyeknek — esetleg pusztá véletlenségből — vannak közös bővítményei. Az el nem hangzó közös bővítményeket zárójelbe tesszük.

Térjünk rá a tárgy esetére! Ugyan látszólag csak a második mondatnak van tárgya, úgy véljük, hogy az elsőben is ott van, csak nem mondjuk ki. Hiszen gondoljunk csak bele! A *(fel)fogta* ugyanolyan tárgyas ige, mint a *(meg)oldotta*. Nem tudjuk értelmezni tárgy nélkül, de annak nem kell mindig hangalakot öltenie. A kommunikációs helyzet vagy a kontextus azonosítja. Itt most tudjuk, hogy amit Péter felfogott, az minden kétséget kizáróan a feladat volt. Ezért a *feladatot* tárgyat mind a két állítmány mellett felvesszük az ágrajzon, de ott, ahol nem hangzik el, zárójelbe tesszük. Ha összehasonlítjuk a fejezet első és második mondatát, azt az egyetlen különbséget találjuk a kettő között, hogy míg az első esetében a második mondatban mondjuk ki

a tárgyat, a következőnél az elsőben. A tárgyon kívül mindegyik állítmánynak van saját módhatározói bővítménye is: ezek szabad határozók. Az első állítmányé a *nagyon* szabad határozóval bővített *komolyan* egység, a másodiké a *kitűnően*.

A fejezet harmadik mondatában az alanyon (*Rita*, V_A) kívül egy szabad időhatározó (*reggel*, Sz_i) is a két állítmány közös bővítménye, amellet, hogy itt is látunk két szabad módhatározót. Ebben a mondatban érdemes még felfigyelni a második állítmány tárgyára. A *nagymamáját* kifejezésben vajon miért nem Ritát vesszük fel birtokosként? Bár a mondat első olvasásra valószínűleg inkább úgy értelmezhető, hogy Rita nagymamájáról beszélünk, közelebből megvizsgálva a kérdést már nem adhatunk ilyen egyértelmű választ. A mondat szerkezetéből semmi sem utal arra, hogy itt valóban Rita nagymamájáról lenne szó, nyugodtan lehetne az a nagymama bárki másé, például Karesié vagy Pistié. Éppen ezért az ágrajzon egy E/3. személyű személyes névmás áll a birtokos helyén.

A fejezet mondataiban elemzett jelenséget a következő feladattal gyakoroltathatjuk:

Feladat a közös és/vagy nem közös bővítményekkel rendelkező igék mellérendelésével kapcsolatban

Állítsunk össze a következő szavakból olyan mondatokat, amelyekben az állítmányoknak van közös bővítményük
minden bővítményük közös
nincs közös bővítményük!

a szavak: *jőz, eszik, kalács, Jani, Juli, spenót, tegnap, tegnapelőtt, délben, este.*

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

Kilencedikként olyan mondatokat válogattunk, amelyek a hagyományos felfogás szerint átmenetet képeznek az egyszerű és az összetett mondatok között (lásd Keszler 2000, 461-471). Arra szeretnénk ezen szósorok segítségével rávilágítani, hogy egy (akár egyszerűbb) generatív keretben nincs semmiféle különbség az egyszerű és az összetett mondatok reprezentációja között, így az ilyen határhelyzetben lévő szósorok is problémamentesen ugyanazon megszokott módszerek szerint kezelhetők.

Azért nehéz hagyományos keretek között döntést hozni arról, hogy ezek a mondatok egyszerűek vagy összetettek-e, mert bár különböző állítmányok szerepelnek az egyes tagmondatokban, bizonyos bővítményeik közösek, mások pedig nem. (9a-b)-ben közös az alanyi (*Péter*), illetve a tárgyi vonzat (*a feladatot*); de eltérő az igekötő (*fel* vs. *meg*), valamint a módhatározói szabad bővítmény (*nagyon komolyan* vs. *kitűnően*). (9c)-ben azonos a két tagmondat alanya (*Rita*), valamint a szabad mondatbővítményként felbukkanó időhatározó (*reggel*); különbözik ellenben a két szerkezet abban, hogy az azonos igekötő ellenére más az ige (*felébred* vs. *felhív*), más ezen igék vonzatkerete (*felébred* [valaki] vs. *felhív* [valaki, valakit]); továbbá eltérnek abban is, hogy az első tagmondatban állapothatározót (*riadtan*) találunk, míg a másodikban módhatározót (*gyorsan*). Ez a legutoljára említett különbség az egyetemi modellben

megjeleníthető úgy, hogy az állapothatározóban predikatív bővítmény lévén megjelenítünk egy *PRO*-t (arra utalva, hogy valaki riadt), míg a módhatározóban ilyen elem nem jelenik meg. A középiskolai modellben azonban nem használjuk ezt a hangalakot nem öltő elemet, így ezen eltérés megjelenítésére ebben a keretben nincs módunk.

Az első két mondat ugyanazon helyzet kétféle megfogalmazása. Míg a (9a)-ban a kimondott tárgy a második tagmondatban található, addig (9b)-ben az elsőben bukkan fel. Ezen hangalakot nem öltő elemek kezelése ebben a keretben egyforma: háromszög jelöli az el nem hangzó összetevőt. A háromszög ezúttal is olyan szerkezetre utal, melyet nem fejtünk ki – ezúttal azért, mert nincs rá szükség, hiszen a második tagmondat alapján rekonstruáljuk. Ennek kétféle „feloldását” a diákok az egyetemen tanulhatják meg.

Lássuk röviden az egyes mondatokhoz tartozó elemzések további részleteit. A (9a) mondatban az első tagmondat a *fogta* múlt idejű ige körül épül ki, melynek az AdvP kategóriájú, triviális szerkezetű igeikötőn (*fel*) kívül két NP vonzata van: az alany, aki felfog valamit (*Péter*); valamint a tárgy, amit felfog az illető (ez az összetevő az el nem hangzó *a feladatot*). A második tagmondat szintén múlt idejű igéje az *oldotta*, melynek a triviális AdvP kategóriájú (*meg*) igeikötőn kívül ugyanaz a két NP vonzata van, amelyek már az első tagmondatban is felbukkantak: az alanyi *Péter*; és a tárgyi *a feladatot* NP.

Mindkét tagmondat tartalmaz *Fókusz*t, így az igeikötők a helyükön maradnak, hogy a *Fókusz*ban megjelenő módhatározók és a megfelelő igei fejek szomszédosságát ne akadályozzák. Míg az első tagmondatban a *Fókusz*ban egy olyan AdvP kategóriájú szabad bővítményt (*komolyan*) találunk, melynek szintén van egy AdvP kategóriájú szabad bővítménye (*nagyon*), melyet a korábban elmondottaknak megfelelően AdvP-re csatolunk; addig a második tagmondat *Fókusz*ában álló AdvP triviális belső szerkezetű.

Mivel a két tagmondat alanya azonos, és ez az összetevő a mondat élén jelenik meg, a *Fókusz* burkokat koordináljuk egy mellérendelő kötőszóval (*és*), majd az így kialakuló *Fókusz* csomópontpra építjük a *Topik*ot a mindkét V' alól egyszerre mozgó alanyi vonzat számára.

Mindezek után térjünk át a (9c) mondat tárgyalására. Az első tagmondat az *ébredt* igei fej körül bontakozik ki, melynek két vonzata van: a triviális szerkezetű AdvP kategóriájú igeikötő (*fel*), valamint az NP kategóriájú alany (*Rita*). A második tagmondat központja a *hívta* igei fej, melynek a triviális igeikötőn kívül két NP vonzata is van: alanya azonos az előző tagmondat alanyával (*Rita*); tárgy pedig a kiinduló szerkezeti helyén maradó *a mamáját* főnévi csoport, melyben a fej mellett egy rejtett birtokost találunk. Ezt a ki nem mondott összetevőt reprezentálja a főnévi fej testvéreként N' alatt megszülető NP, mely alatt a *pro_o* lexikai elemet találjuk utalva a birtokos egyes számára és harmadik személyére. Az egyetemi modellben ezen a helyen *pro_{neki}* szerepel arra való hivatkozással, hogy a birtokost a főnév mögött csak ebben az alakban lehet kimondani, de a középiskolai keretben az ennél intuíciónál közelebbi megoldás mellett döntöttünk, a hangalaki realizálás természetesebb ugyanis így (*az ő mamáját* vs. *a mamáját neki*)²⁹.

Az első tagmondatban *Fókusz* épül ki, így az igeikötő kiinduló szerkezeti helyén, V' alatt marad, hogy a *Fókusz*ban álló *riadtan* AdvP kategóriájú szabad bővítmény és az igei fej szomszédossága megvalósulhasson. Az operátorpozíciót elfoglaló állapot-

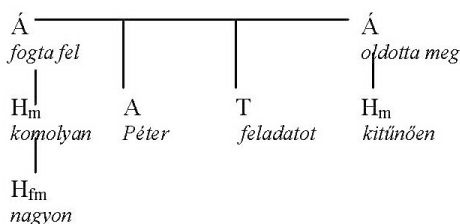
határozó triviális belső szerkezetét azért fejtettük ki az ábrán, hogy látható legyen a már említett különbség a középiskolai és az egyetemi modell között: utóbbiban ugyanis egy *PRO* bukkan fel a *riadtan* Adv testvéreként azt kifejezendő, hogy van valaki, aki riadt.

A második tagmondatban azonban nincs *Fókusz*, így az igekötő a VP módosítójába mozog; a VP-re csatolva pedig egy AdvP kategóriájú, az egyetemi és a középiskolai modellben egyaránt triviális belső szerkezetű módhatározót találunk (*gyorsan*).

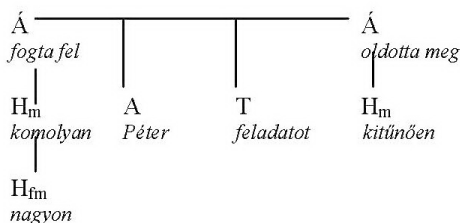
A mondat élén felbukkanó alanyi vonzat (*Rita*), valamint a szabad mondathatározó (*reggel*) mindkét tagmondathoz egyaránt tartozik, a mellérendelést tehát az ábrának ezen a pontján kell végrehajtanunk. Az *és* kötőszó ezúttal tehát egy *Fókuszt* és egy VP-t koordinál. Mivel a *Fókusz* a VP operátora, ő is VP-nek tekinthető, ezért látható az őket uraló csomópont címkéjeként is VP³⁰. A *Topikot* tehát erre a közös VP-re építjük, és ide mozgatjuk be mindkét V' alól egyszerre az alanyt, majd az így kialakuló mondatra csatoljuk a triviális belső szerkezetű *reggel* AdvP-t is.

I. Hagyományos modell

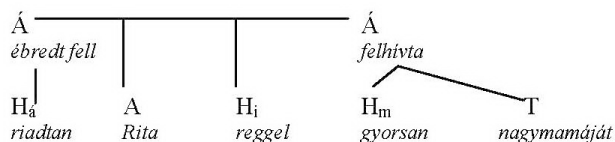
Péter nagyon komolyan fogta fel és kitűnően oldotta meg a feladatot.

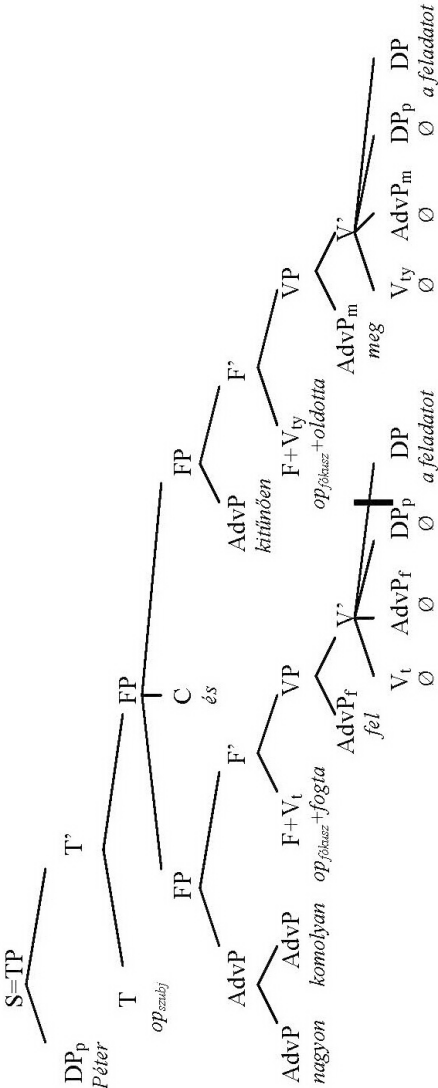
Péter nagyon komolyan fogta fel a feladatot és kitűnően oldotta meg.

Reggel Rita riadtan ébredt fel és gyorsan felhívta a nagymamáját.

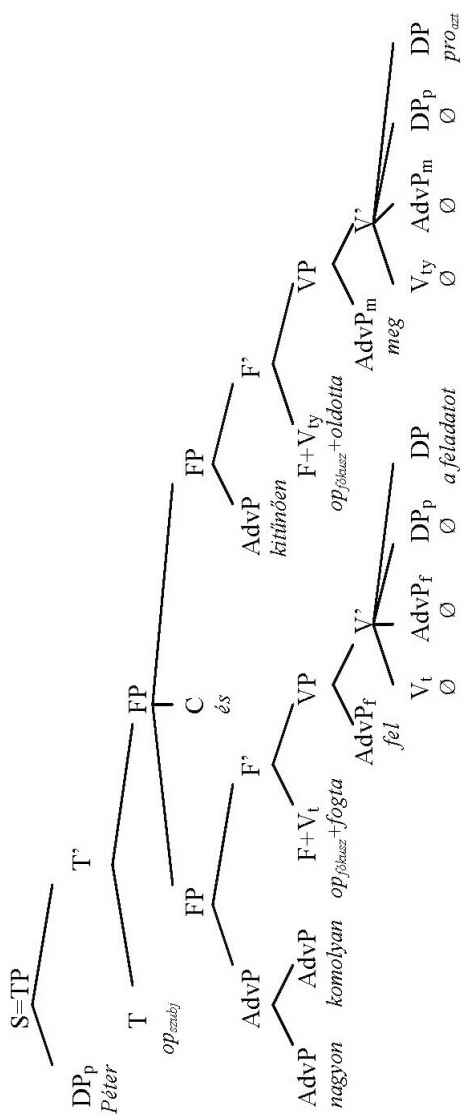

Péter nagyon komolyan fogta fel, és kitűnően oldotta meg a feladatot.

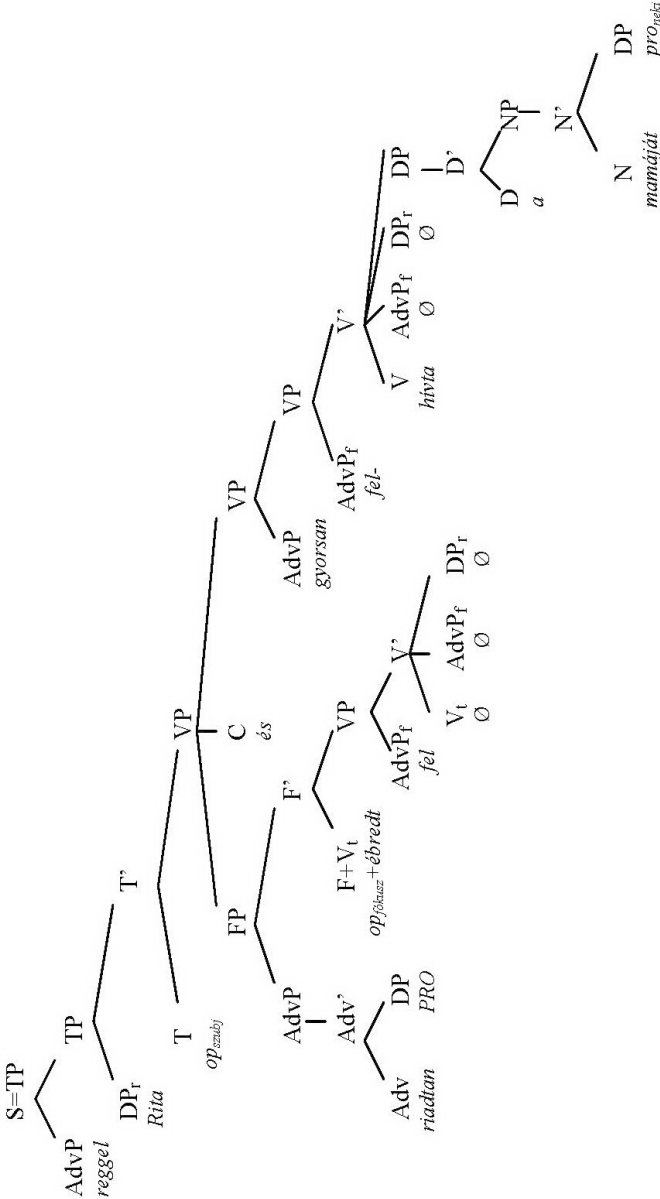

II. Generatív modell 2.

Péter nagyon komolyan fogta fel a feladatot, és kitűnően oldotta meg.

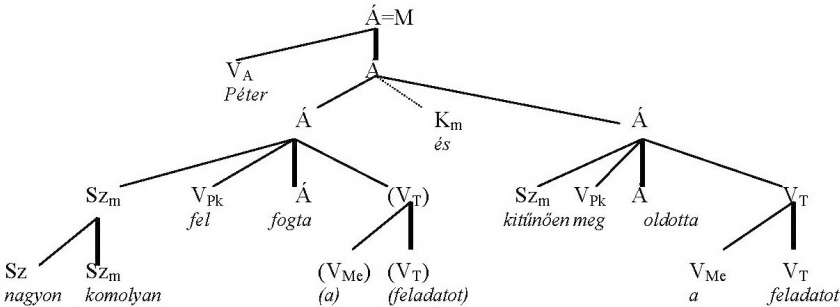

Reggel Rita riadtan ébredt fel, és gyorsan felhívta a mamáját.

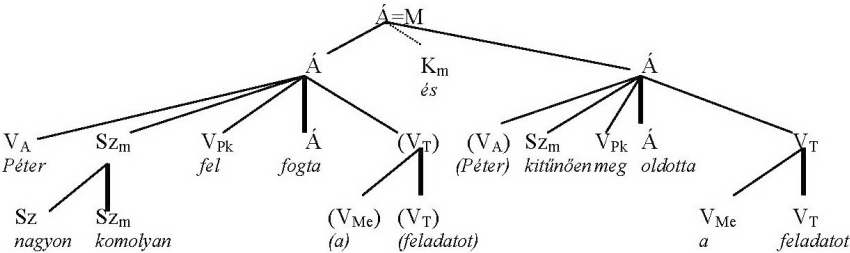

III. Általános iskolai modell 1.

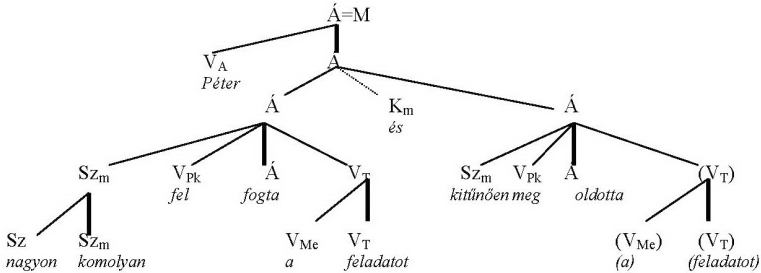
Péter nagyon komolyan felfogta (a feladatot), és kitűnően megoldotta a feladatot.

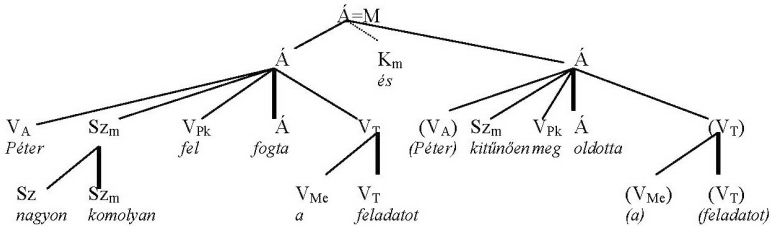
VAGY

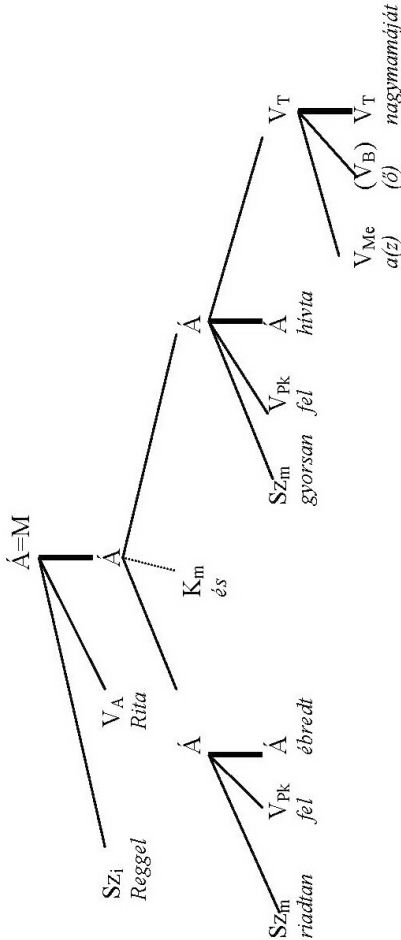
Péter nagyon komolyan felfogta a feladatot, és kitűnően megoldotta (a feladatot).

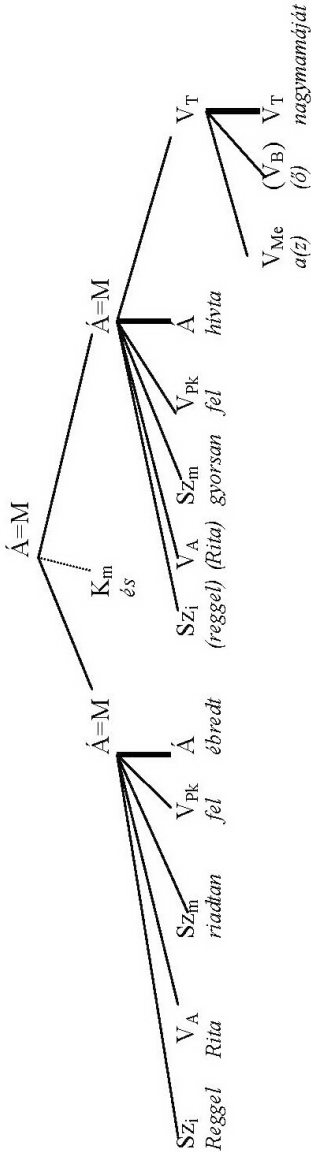
VAGY

Reggel Rita riadtan felébredt és gyorsan felhívta a(z ő) nagymamáját.

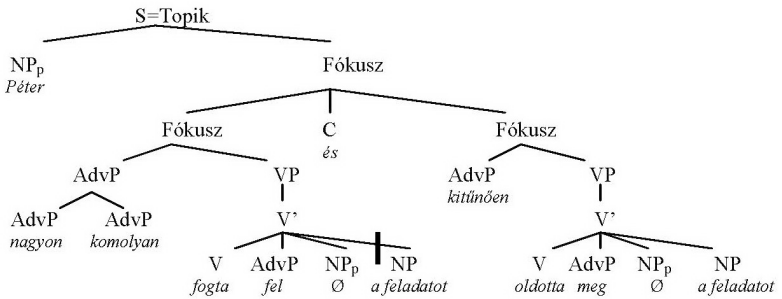

VAGY

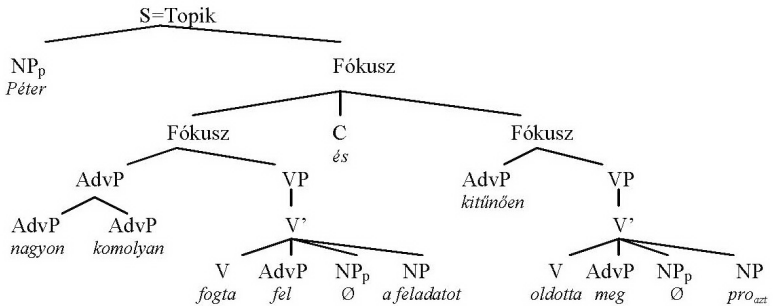

IV. Középiskolai modell

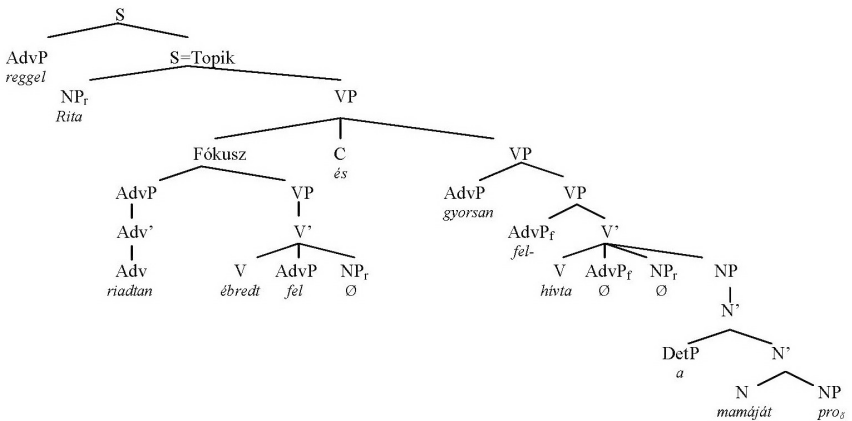
Péter nagyon komolyan fogta fel, és kitűnően oldotta meg a feladatot.

Péter nagyon komolyan fogta fel a feladatot, és kitűnően oldotta meg.

Reggel Rita riadtan ébredt fel, és gyorsan felhívta a mamáját.

10. FEJEZET

ALÁRENDELÉS, KÖTŐSZÓ, UTALÓSZÓ

*Amikor Géza megtudta, hogy
Dávid Borisnak adta oda a kocsi-
ját, rábeszélte az említett lányt
arra, hogy abba a városba is elvi-
gye őt, ahol gyermekkorukban lak-
tak Icával, aki azóta miniszterel-
nök-jelölt lett.*

Az alárendelő összetett mondatok fajtáiból nyújt ízelítőt a 10. mondat, bemutatva osztályozásuk lehetőségeit. A kötőszavak és az utalószavak viszonyának sajátosságairól és ábrázolásuk technikájáról is szó esik ebben a fejezetben.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

Átléptünk az összetett mondatok világába. Alárendelő mondatnál állunk szemben, mely egy főmondatból és egy (vagy több) mellékmondatból állhat. „A mellékmondat tipikusan a főmondat valamely összetevőjének (mondatrészének) mondat alakjában való kifejezése.” (MG, 472). Épp ezért a mellékmondatokat a hagyományos nyelvelírásban az alapján nevezik el, hogy a főmondat melyik mondatrészét fejtí ki. Esetünkben az első tagmondat azért időhatározói mellékmondat, mert a főmondat időhatározójának funkcióját tölti be (ezt jelezzük a szerkezeti rajzon is).

155

A hagyományos elemzések az alárendelő összetett mondatok ábrázolásakor legtöbbször csak a mondatok közötti hierarchiaviszonyokat veszik figyelembe, a mondatok belső szerkezetét nem. Ehhez a gyakorlathoz igazodik a mondatához tartozó első ábránk, ahol a főmondatot a mondat számának bekarikázásával jelezzük, a mellékmondatokat pedig bekeretezzük. A második ábra talán szokatlan, de nem teljesen példa nélküli (Honti-Jobbágyiné, 2000): itt a mondatok belső szerkezete is leolvasható.

De ne szaladjunk ennyire előre, nézzük sorban a mondatainkat. Hogyan állapíthatjuk meg, melyik a főmondat? Tudjuk, hogy a mellékmondat általában tartalmaz kötőszót, mely a „mellékmondatnak a főmondattól való függését mutatja”, így tehát arra a következtetésre juthatnánk, hogy amelyik mondatban nincsen kötőszó, az a főmondat. Ez így igaz is, ugyanakkor nem szabad megfeledkezni a többszörös alárendelésekről sem, ahol pedig ugyanazt a mondatot egyszer egy főmondat mellékmondatának, másszor egy másik mellékmondat főmondatának kell tekintenünk.

De mit is nevezhetünk kötőszónak? A hagyományos modellben alárendelő kötőszó a *hogy*, a vonatkozó névmás és a vonatkozó határozószó. Ez utóbbit azokat a vonatkozó névmások értik, melyek határozószókat helyettesítenek, pl. *ahol*. (Az érdeklődők megtalálhatják a magyarázatokat a MG 155–156. oldalán). A MG is felhívja a figyelmet arra, hogy a vonatkozó névmások tulajdonképpen nem kötőszók, hiszen bár összekapcsolják a mellékmondatokat a főmondatnál, a mellékmondatban mondatrészi szerepet is betöltenek (MG, 168.). Ezért a generatív elemzésben egy másfajta megoldást ajánlunk a kezelésükre.

A *hogy* kötőszóval is óvatosan kell bánni, hiszen hiányozhat a mellékmondat elejéről, bár oda bármikor beilleszthető (majd látunk erre példát a 12. mondatban).

A főmondat felismerését az utalószavak is segíthetik, melyek azonban nem kötelező érvennyel vannak jelen. Az utalószavak olyan mutató névmások, melyek egy mellékmondatra utalnak, vele azonos mondatrészi szerepűek.

Ezek után tehát minden kétséget kizáróan a 3. mondatot kell főmondatnak tekintünk. Az ágrajzon is látszik, hogy ennek időhatározói mellékmondata az 1. mondat. Ez vonatkozó névmással kapcsolódik hozzá, de utalószó nem jelzi előre jelenlétét (utalószava lenne: *akkor*). Az 1. mondat azonban maga is főmondatként funkcionál, a 2. ehhez csatlakozik tárgyi mellékmondatként. Az 1.-ben ki lehetne tenni a rá utaló *azt* mutató névmást, esetünkben azonban ez kimondatlan marad. A 3. mondatnak van még egy alárendelt tagmondata, mégpedig az *arra* utalószóval bevezetett aszemantikus határozói, a 4. mondat. A kijelölő jelzői 5. mellékmondat már ennek a 4.-nek alárendeltje, az utolsó, 6. társhatározói mellékmondat pedig az 5.-hez tartozik.

Lássuk ezek után a mondatok belső szerkezetét!

A 3. mondat állítmánya a *rábeszélte* ige. De vajon ki az alanya? Ha az egész összetett mondatot nézzük, ne csodálkozzunk, hogy elsöre Gézát tartjuk esélyesnek, azonban figyeljük meg, hogy Géza csak az 1. mondat alanya, ezért semmi sem zárja ki, hogy a 3.-ban valaki mást tartsunk annak. Az ige E/3. személyre utal, mely azonban sem névszó, sem névmás alakjában nem realizálódik a 3. mondaton belül. Így még az is elképzelhető, hogy pl. egy bizonyos Feriről van itt szó, aki olyan szoros kapcsolatban áll a fent nevezett Gézával, hogy rábeszélési akcióit Géza tudásszintjétől teszi függővé. (Ha mondjuk Géza Boris féltékenykedésre is hajlamos kedvese, Feri pedig Gézának régi barátja, Feri joggal várhat arra, amíg Géza értesül az ajándékba kapott kocsiról, hogy csak azután hozakodjon elő kérésével a lány előtt.) A mondat tanulsága, hogy a 3. személyű alanyok, tárgyak és birtokosok referenciájáról (tehát arról, hogy az adott kifejezések milyen valóságdarabra vonatkoznak) a mondatban nem szolgál megfelelő mennyiségű információval, ezért nem is foglalkozunk velük. (Bővebb magyarázat a generatív elemzésekben). A 3. mondatban tehát E/3. személyű törölt alanyunk van.

A *rábeszél* tárgya a *lányt* kifejezés, melynek minőségjelzője az *említett*. Az *arra* aszemantikus határozóként szintén az állítmány vonzata.

Az 1. mondat alanyáról, Gézáról, már esett szó, állítmánya a *megtudta* ige, és tartalmaz egy szabad bővítményt is, mely vonatkozó névmás formájú időhatározó.

Ennek alárendeltje a 2. mondat, az *adta oda* állítmányhoz tartozó alannal (*Dávid*), részeshatározóval (*Borisnak*), és tárggyal (*kocsiját*).

A 4. mondat az eddig ismerteken kívül egy új mondatrészt is tartalmaz, ez pedig a kijelölő jelző. A MG a minőségjelző egy fajtájaként ír a mutató névmási kijelölő jelzőről, mely azonban attól kivételes, hogy egyeztetve van a jelzett szavával (2000: 448-449). Az elemzett mondatban az *abba* a mutató névmási kijelölő jelző, ez társul a helyhatározói vonzathoz, melynek ragját is örökli. A helyhatározói vonzaton kívül még egy névmási tárgy és egy törölt E/3. személyű alany is található a mondatban az *elvigye* állítmány vonzataként.

Az 5. és 6. mondat elemzése már ujjgyakorlat: az 5. állítmánya a *laktak* ige, alanya T/3. személyű és törölt, szabad időhatározó a *gyerekkorukban*, társhatározó az *Icával*,

míg helyhatározói vonzat az *ahol* vonatkozó névmás. (A helyhatározó itt nyilvánvalóan vonzat, hiszen nyelvtanilag nem jó mondat a **Laktak.*) A 6. mondat névszói-igei állítmánya a *miniszterelnök lett*, alanya az *aki* vonatkozó névmás, az *azóta* pedig időhatározó.

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

Hat tagmondatot számláló mondatunkban az alárendelés számos fajtájára és az azokban megjelenő sajátosságokra látunk példát.

Tekintsük először, milyen alapon dönti el a generatív elmélet, hogy egy két tagmondatból álló összetett mondat alá- vagy mellérendelő-e, miközben célunk megtudni azt is: vajon az eredmény mennyiben egyezik meg a hagyományos modell által adott besorolással.

A teszt a két tagmondat között álló kötőelem (kötőszó vagy vonatkozó névmás) viselkedésén alapul.

- (1a) *A lányunk sosem hitte el, hogy a gyerekeket a gólya hozza.*
- (1b) *Micimackó kapott egy kiló csokit, de nem örült neki.*
- (1c) *Olyanra mázolod a hajad, amilyenre akarod.*
- (1d) *Nem mentem el moziba, bár nagy volt a csábítás.*
- (1e) *A kutyánk aludni szeretne, a macska azonban még játszana vele.*

Vigyük most a 2. tagmondatot az első elé, kötőszóval illetve vonatkozó névmással együtt!

157

- (2a) *Hogy a gyerekeket a gólya hozza, a lányunk sosem hitte el.*
- (2b) **De nem örült neki, Micimackó kapott egy kiló csokit.*
- (2c) *Amilyenre akarod, olyanra mázolod a hajad.*
- (2d) *Bár nagy volt a csábítás, nem mentem el moziba.*
- (2e) **A macska azonban még játszana vele, a kutyánk aludni szeretne.*

A tanulság: a mondatok két típusba rendeződtek.

I. A hagyományosan alárendelőnek tartott szerkezetekben a második tagmondatot a kötőszóval/vonatkozó névmással együtt az első elé lehetett mozgatni (a, c, d)

II. A mellérendelések estében így nem kaptunk jólformált mondatot (b, e).

Az eredmény alapvetően megegyezik azzal, amit a hagyományos mondat- és szempontjainak érvényesítésével kapnánk. Egy hagyományos mellérendelés-típus viselkedett alárendelő módon: a megengedő ellentétes ((1d) és (2d)).

Modellünkben erre a tesztre alapozva mellérendelőnek fogjuk tartani a II. típusba sorolható mondatokat, alárendelőnek lesznek az I. típus mondatai.

Felmerülhet ugyanakkor a kérdés: miért nem használjuk a hagyományos mondat- és szempontjait, kivételként számon tartva az (1d) és a (2d) mondatot képviselt típust?

Azért, mert olyan megoldásokra törekszünk, amelyek a formára hivatkozó teszteken alapulnak. Csak az ilyenek igazolhatóak, *falszifikálhatóak* ugyanis, ezt pedig a

tudományosság ma már megköveteli. Emellett a kivételekkel is óvatosan bánunk. Azt a problémákat elodázó közhelyet, hogy „erősítenék a szabályt” annyiban fogadjuk el, amennyiben valóban arra készítetnek, hogy megkeressük, milyen szabály alapján működnek.

Itt érdemes kitérni arra is, hogy mellékmondatainkat nem a hagyományos módon – szintaktikai funkciójukra alapozva – osztályozzuk (alanyi, tárgyi, határozói stb. mellékmondat.) Ez ugyanis olyan lenne, mintha a főnevek közt számon tartanánk alanyi, tárgyi, határozói főneveket. Ugyanaz a mellékmondat kapcsolódhat különféle szintaktikai funkciót betöltő bővítményhez: miként ugyanaz a főnév a mondatban különféle szerepekben jelenhet meg. A főneveket nem aszerint osztályozzuk, hogy milyen funkciót töltenek be a mondatban (a fajtái nem az alanyi főnév, a tárgyi főnév stb.). A mellékmondatokkal sem más a helyzet: ugyanaz a mellékmondat különféle mondatrész-funkció betöltésében részt vehet, nem logikus tehát eszerint osztályozni őket:

A tanárunk nekünk is beszélt a sztoriról, hogy megbukott a nyelvvizsgáján/ a bukásáról.

A tanárunk nekünk is elmesélte, hogy megbukott a nyelvvizsgáján/ a bukását.

A tanárunk szerint nem nagyon érdekes az, hogy mi történt a nyelvvizsgáján / a bukása.

Most is azt vizsgáljuk, amit eddig is: milyen formai lehetőségek léteznek a nyelv adott területén, és ezeknek mi a szemantikai tartalma. Jelen esetben: milyenformai lehetőségek kínálóznak és tilalmak léteznek egy tagmondat számára, és ezeknek milyen szemantikai sajátosságokkal járnak.

A címbeli 10. mondat csupa alárendelő viszonyt tartalmaz. Mivel pedig nem egyazon főmondatnak van alárendelve öt mellékmondat (beágyazott mondat), vannak tagmondatok, amelyek mellékmondatok is és főmondatok is egyszerre. A legtitstáblában ez a 4. tagmondaton látszik, minthogy ebben a főmondat jellemzőjeként számon tartott utalószó (*abba*) is testet ölt, valamint a mellékmondatokkal együtt mozgó, hangalakban megjelenő kötőszó (*hogy*) is tartozik hozzá.

Tegyük világossá először is a tagmondatok egymáshoz való viszonyát! Az abszolút főmondat (amely élén nem áll és nem állhatna kötőszó sem más kötőelem) a 3. tagmondat. Utalószót találunk benne: az egyik hangalakot is ölt (*arra*), a másik nem hangzik el, de elhangozhatna (*akkor*) Két mellékmondatnál kell tehát rendelkeznie. Így is van: közvetlenül a 3.-nak van alárendelve az 1. (ezt vezeti be az el nem hangzó *akkor*) és a 4., amely az *arra* utalószóhoz kapcsolódik. Az *amikor*-ral kezdődő 1. tagmondat, amely – mint említettük – mellékmondata a 3.-nak, egyben főmondatként is funkcionál a 2. tagmondattal való kapcsolatában (a kitehető utalószó az *azt*). A 4. tagmondat – amely szintén mellékmondata egyrészt a 3.-nak (*hogy* kötőszóval kapcsolódik hozzá), egyúttal főmondata az 5.-nek (látszólagos utalószó az *abba*, ami azonban itt egy DP részeként egy főnévi csoporttal tart kapcsolatot, ennek feje a *városba*). Az *ahol* kezdetű 5. tagmondat a 4.-nek alárendelt mondata, ám egyben főmondat is a 6. tagmondattal való relációjában, amelynek elején az *aki* vonatkozó névmás a DP kategóriájú *Icával* hangalakban megjelenő DP-vel tart kapcsolatot, az

utal rá a főmondatban, bár utalószónak nem neveznénk, minthogy ez a kifejezés a mellékmondatra utaló mutató névmás számára van fenntartva. Modellünkben nem is feltétlenül utalószóról beszélünk, amikor azt a főmondati kifejezést nevezzük meg, amivel a mellékmondat kapcsolatot tart (amivel egy szerkezetet alkot), hanem *fejnek*. A fej tulajdonságai szempontjából beszélünk utalószavas és lexikális fejes mellékmondatokról. Az *Ica* lexikális fej.

Mondatunkban utalószavas a 4. tagmondat (főmondati feje az *arra*) és a 2. (főmondati feje az *azt*, ami itt pro alakban van jelen.)

Lexikális fejjel rendelkezik a 6. (a főmondati fej az *Icával* DP) és az 5. (főmondati feje a *városba* N, de a DP, amelyben az N található, mutató névmást is tartalmaz: *abba*).

Mondataink tehát

1. a főmondatban található fej szerint lehetnek utalószavasak és lexikális fejesek,
2. a mellékmondat jelentéstípusa (és egyben a mellékmondat előtt megjelenő lexikális elem szerint) lehetnek: *hogy*-kötszavasak és vonatkozók.

Ezt az alább táblázatosan is ábrázoljuk. A táblázat egyben az úgynevezett *kategoriális* alárendelések táblázatának is tekinthető. Kategoriális alárendelés esetében a mellékmondatnak mindig van vagy lehet feje a főmondatban, ide tartoznak a hagyományosan is alárendelőnek tartott összetett mondatok. Rajtuk kívül az úgynevezett *független* alárendelésekkel kell még számolnunk, azokkal a mondatokkal, amelyeket hagyományosan a mellérendelők közé soroltunk, ellentétes megengedő jelentéstartalommal.

A kategoriális mellékmondatok:

1. szempont → 2. szempont ↓	Utalószavas mellékmondat	Lexikális fejes mellékmondat
<i>Hogy</i> kötszós mellékmondat	2.	4.
vonatkozó mellékmondat	1., 5.	6.

1. táblázat

Mondatainkból – különféle, de pontosan megadható okokból – hiányozhat a főmondati fej és a mellékmondati *hogy* kötszó is.

Tekintsük akkor a 10. mondat szerkezetét!

A főmondat (3.) igéje a *beszélte*, igekötője nyomot hagyva a V' alatt VP-módosítóba került. Az E/3. alany nem ölt hangalakot, a tárgyi vonzat születési helyén maradt, ugyanígy a *-ra* ragoz vonzat is. A ragot egy mutató névmás veszi fel, amely egyben utalószóként is szerepel, a mellékmondat (CP) jobbról csatolódik rá. A *hogy* kötszós mellékmondat megadja a névmási utalószó tartalmát, azaz azt, hogy mire beszélt rá az ismeretlen referenciájú alany a tárgyi vonzattal megnevezett személyt, az említett lányt. Ez nem más, mint egy fuvar, amiről a következő vonatkozó mellékmondatban kiderül, hogy egy-várost is érinteni fog, a városnak pedig – ismét egy vonatkozó mellékmondat közreműködésével – arról a tulajdonságáról szerzünk tudomást, hogy az ismeretlen ott lakott gyermekkorában egy *Ica* nevű leánnyal, akinek – egy újabb vonatkozó mellékmondatban – arra a tulajdonságára derül fény, hogy azóta magasra

került a ranglétrán: miniszterelnök-jelölt lett. Mindez szépen tükrözi a *hogy* kötőszós mellékmondatok jelentéstípusát: a fej tartalmát adják meg, azonosítanak, ellentétben a vonatkozó mellékmondatokkal, amelyek jellemzésre alkalmasak.

Visszatérve az *arra* DP-re és a rácsatolt mellékmondatra: az utóbbi kategóriája CP, tehát a C, azaz a kötőszó frázisa. Szemantikailag hasonló a helyzet ahhoz, amit a DP esetben láttunk. A C azért feje a szerkezetnek, mivel az S a kötőszó vonzata A C (kötőszó) nem tud megjelenni anélkül, hogy lenne valami, amit az előző egységgel összeköt. DP-t DP-vel (3a), S-et S-sel (3b).

(3a) *Berci és Marci*

(3b) *Hull a hó és hózik.*

Az alárendelő kötőszó a mögötte álló mondatot teszi tagmondattá, azaz csatolja be egy nagyobb szerkezetbe. A vizsgált mellékmondatban a C fejbe a *hogy* kötőszó van behelyettesítve, ennek vonzata a ♠-val jelölt S=QP, azaz a 4. tagmondat, amely a *vigye* ige köré épül³¹. Az ige vonzatai közül az igeikötő, az alanyi és a tárgyi vonzat nem tartogat érdekességet. A V' alatt látunk azonban egy ♦jellel ellátott, fej nélküli, ráadásul indexet viselő CP-t, azaz mellékmondatot. Az index mutatja, hogy szerencsére – intuíciónknak megfelelően – nem ez a születési helye, a V' alatti pozíció számára hamisvonzathely. Így van remény rá, hogy ráakadunk a főmondati fejre és mellette a CP_c születési helyére. Ez így is van. A kvantorba mozgatott – mert *is* partikulával egy szerkezetben álló – DP_v-ben, N'-ra csatolva ott találjuk CP_c kiinduló szerkezeti helyét. Megtaláltuk tehát a mellékmondat fejét, amely lexikális, azaz nem névmási (nem utalószerzői) fej.

Mi az oka vajon, hogy a CP hamisvonzat-helyre került és ott is maradt? Azt sejtjük, valami megakadályozta, hogy a DP_v-vel együtt QP-módosítóba menjen. Nézzük meg, hogyan hangozna a fej mellett, kiinduló szerkezeti helyén! A teljes DP_v-t kell tekintenünk, minthogy azt vizsgáljuk, miért vált ki abból CP_c. Így hangozna: *abba a városba, ahol gyermekkorukban laktak Icával, aki azóta miniszterelnök-jelölt lett.* Az még a kisebbik baj, hogy a kvantor-módosítóba küldendő DP meglehetősen hosszú. Az igazi gondot az *is* jelenti, aminek szótári tulajdonságánál fogva egy bővítményi XP-re – jelen esetben a *-ba* ragos vonzatra – kell rácsüggeszkesznie, ám ezt nem tudja megtenni olyan XP-vel, amely jobbra ágazó bővítményt tartalmaz, legyen az csatolt vagy nem csatolt. A következő példa jobbra ágazó vonzatot tartalmaz (*werkfilm az Űrodüsszeiáról*):

(4) **Mindenki*_{kvantor} *a werkfilm* *az Űrodüsszeiáról* *is*_{kvantor} *csak egyszer*_{fókusz} *nézte meg.*

A werkfilm az Űrodüsszeiáról nem hosszú, de szintén jobbra ágazó szerkezet: a vonzat a főnévi fej mögött áll. Ha szétválasztjuk két DP-re, és csak az egyiket vesszük kvantorba, a mondat jólformált lesz:

(5a) *Mindenki*_{kvantor} *a werkfilm* \emptyset_i *is*_{kvantor} *csak egyszer nézte meg az Űrodüsszeiáról*_i.

(5b) *Mindenki_{kvantor} az Űrodüsszeiáról Ø_i is_{kvantor} csak egyszer_{fókusz} nézte meg a
werkfilmet Ø_i*

Itt is alsó indexben szerepel a megelőző szintagma pozíciója, a nyom (Ø) pedig a jobbra ágazó bővítmény születési helye.

Visszatérve a mi esetünkre: a CP-nek ezért, azaz jobbra ágazó volta miatt kellett DP_v kvantorba vonulása előtt V'alá távoznia. Nyomát azonban vitte magával DP_v, ami jelzi, hogy az elhagyott CP-t a városba N mellett kell értelmeznünk, mégpedig jelzőszerűen, mint már beláttuk azt a vonatkozó mellékmondatokkal kapcsolatban. Itt a város az által van jellemezve, hogy valaki gyermekkorában ott lakott. Mindez jellemzően az AP-k funkciója, a CP csatolási pontja ugyanaz, mint az AP-ké: az N'.

Vegyünk észre még egy finom részletet! A D'-ra csatolt DP szerepét vizsgálva egyrészt megállapíthatjuk, hogy a mondat nélküle is jól formált. Mit ad hozzá a jelentéshez? Ezt a többletet a **restrikció** kifejezéssel írhatjuk le. A restrikció megszorítást jelent, a D'-ra csatolt DP tehát megszorító jelentést hordoz.

Nézzünk erre egy plasztikus példát!

(6a) *a fiam, aki rajong a fociért*

(6b) *az a fiam, aki rajong a fociért*

Az első esetben megtudjuk a fiamról, hogy rajong a fociért, és ezt egy mellékmondat formájában tártuk fel.

Az, hogy a focirajongással egyetlen fiúgyermekemet jellemeztem, vagy több fiam közül ezzel a tulajdonsággal jelöltem ki azt, akiről szó van, homályban marad, miként a jelzősített változatban is *a fociért rajongó fiam..* Az egy fiúval számoló változat egyértelműsítésére az „*egyébként*” betoldása alkalmas: *a fiam, aki egyébként rajong a fociért.*

A második esetben mérget vehetünk rá, hogy több fiam van, és a mellékmondatlal szűkítettem le számukat arra az egyre, aki rajong a fociért. (Ha több fiam is e sportág szerelmese lenne, ez a tulajdonság nem lenne alkalmas egy bizonyos fiúgyermekem egyértelmű kijelölésére.)

Visszatérve mondatunkhoz: mintha ezt a különbséget nem éreznénk:

(7a) *abba városba, ahol gyerekkorukban laktak*

(7b) *a városba, ahol gyerekkorukban laktak*

Itt mindkét esetben a megszorító értelmezés kínálkozik. De nincs-e vajon mégis a (7b) mondatnak nem-megszorító értelmezése? Az elmélet szerint lennie kell.

(8) – *Hol vannak a vendégek?*

– *Bementek a városba.*

Gyakran mondjuk ezt olyan közösségben, amely egy város közelében vagy annak peremén él. Ilyenkor egyértelmű, hogy a közeli városról van szó, ahova be szoktunk menni.

Olyan szituációt kellett tehát találnunk, ahol *a városba* kifejezés a beszélőtársak közös tudásából egyetlen és azonos várost hív elő. Ilyenkor működni tud az additív, hozzátoldó (nem-restriktív) értelmezése a mellékmondatnak:

(9) *Bementek a városba, ahol gyerekkorukban laktak.*

Az *a város* ilyenkor szokásosan a legközelebbi várost jelenti.

Jól teszti az additív értelmezést az *egyébként* betoldása:

(10) *Bementek a városba, ahol egyébként gyerekkorukban laktak.*

A vonatkozó névmás nélküli változat mondatunk esetében is alkalmazható lenne ebben a jelentésben.

CP_c vonatkozó mellékmondat, a főmondatául szolgáló *hog*y kötőszós mellékmondatnál szemben. Jelentéstípusuk eltérését megvizsgáltuk az előzőekben. Csatolódási helyükről is volt szó. A vonatkozó mellékmondat belső szerkezetét tekintve érdekeségeket találunk. Egyrészt a C fej üres. Vajon a vonatkozó mellékmondatokban a fej mindig üres? Hiszen itt mindig a vonatkozó névmás vagy határozószó az, ami ugyan mondatrésze a mellékmondatnak, de kötelezően annak élén áll, más mondatrész nem előzheti meg. Mondatrész valóban nem, de vannak olyan vonatkozó mellékmondatok, amelyekben egy nem mondatrész értékű kötőszó megelőzhet a vonatkozó névmást (vagy határozószót) i:

(11a) *A nővérem úgy készíti a töltött káposztát, (mint) ahogyan azt anyántól tanulta.*

(11b) *A fiam olyan hosszúra növesztette a haját, (mint) amilyen a barátjáé.*

(11c) *A kis Kuka is akkora tortát kapott a születésnapjára, (mint) amekkorát a többi törpe szokott kapni.*

Nem bármikor tehát és nem is kötelező jelleggel, de megjelenhet a a vonatkozó mellékmondatok előtti C fejben egy kötőszó: hasonlító mondatokban a *mint*. A C fej tehát ezekben a mondatokban sem mindig üres. A CP módosítója azonban, bármilyen típusú legyen is a CP, a magyarban mindig felhasználatlan marad.

A másik furcsaság: a vonatkozó mellékmondatok esetében a C fej mellett nem jelenik meg az S=XP. A C komplementumában itt AP-t látunk, fejébe egy λ (lambda) van beillesztve.

Aki járatos a logikai műveletekben, talán ismeri a Λ -absztrakciót. Ennek a műveletnek a az a célja, hogy állításból (propozícióból) tulajdonságot csináljon. Ezért választottuk a vonatkozó mellékmondatok felettes kategóriájának nevéként: a vonatkozó mellékmondat is állítás, amit tulajdonságként értelmezzünk. Modellünk logikája szerint ezt a jelentést a Λ fejbe behelyettesített, hangalakot nem öltő λ hordozza.

A jelentés transzparenciáján kívül szintaktikai okok is közrejátszanak a AP feltételezésében. Egyrészt a C fejpozíció, kiterjesztés nélküli, X^0 kategóriájú egység kerülhet csak ide, a vonatkozó névmások (és határozószók) azonban XP kategóriájúak, enélkül nem is lehetnének a mellékmondat bővítményei. Nem elérhető tehát számuk-

ra a C pozíció. Másrészt – az előbbivel összefüggésben – a vonatkozó névmások és határozószók gyakran vonzatok, s ilyenkor megfelelő – nem csatolt, hanem módosító – pozícióra van szükségük a mondat előtt. A ΔP módosítója kiválóan megfelel erre a célra. CP_c estében is ez történt: az *ahol* a *laktak* ige vonzata. A CP_c -n belül található $S=VP$ belső szerkezete ismert jelenségeket tartalmaz: talán a két *pro* alakban megjelenő bővítményre érdemes felhívni a figyelmet az ige alanyának és a *gyermekkorukban* N birtokosának a szerepében. Valamint arra, hogy a V' végén ismét találunk egy DP -t, amelyre ♥-rel megjelölt CP van csatolva, és az szintén vonatkozó mellékmondatot tartalmaz. helytakarékosági okokból ez a CP is külön van kifejtve.

Újdonságként vegyük észre, hogy itt a CP a lexikális fej (*Icával*) teljes kiterjesztésére, a DP -re van csatolva.

Míg CP_c – amely a csatolt mutató névmás jelenlétéből adódóan – kizárólag restriktív értelmezéssel bírt és így N' -ra csatolódtott, az *Icával DP* esetében más a helyzet, itt az additív értelmezés a preferált. (*Icával, aki egyébként....*) Ezt fejezi ki szerkezetileg az, hogy a CP a teljes XP -re (itt DP) csatolódik. A mellékmondatnak nem az a szerepe, hogy több, Ica nevet viselő hölgy közül jelöljön ki egyet, tehát nem restriktív, hanem additív jelentésű.

A ♥jelű CP feje üres (emlékezzük: itt a *mint* állhatna csak), ΔP módosítójába a *lett* ige DP_k vonzata került, a VP „két fedelű”: módosítójában az NP kategóriájú vonzat áll, erre csatolódik az *azóta* szabad határozó.

Végül tekintsük a főmondatra csatolt szabad határozót, amely szintén CP -t fogad be, az első tagmondatot. Itt az utalószavas fej hiánya szorul magyarázatra. Szabad határozói vonatkozói mondatokban, ahol a vonatkozó névmás vagy határozószó azonos jelentéstípusú és morfológiai szerkezetű mint az utalószó, az utalószónak nem kell elhangoznia.

(12a) *Itt leszek (akkora), amikorra kell.*

(12b) *Nagyon magabiztos lett (azóta), amióta az igazgatói székben ül.*

(12c) *Megyek (oda), ahova hívnak.*

Az el nem hangzó utalószó (*akkor*) szabad bővítmény, a C melletti ΔP módosító-jában szintén szabad határozó áll. A mellékmondat alapjául szolgáló ige (*tudta*) vonzatainak sorsa nem tartogat érdekességet, kivéve ismét az utolsó V' alatti tárgyi DP -t. Erre a DP -re utalószói fej mivoltában CP csatolódik, ám maga az utalószó nem hangzik el. Ez azonban más eset, mint az *akkor-amikor* volt. Az szabad határozói alárendelés volt, azon belül is vonatkozó mellékmondat, amelyhez tartozó vonatkozó névmás vagy határozószó azonosítja az utalószó jelentését. Itt azonban tárgyi vonzattal állunk szemben, a tárgy pedig *pro* alakban is megjelenhet. Ez történik a mis esetünkben is: a *pro* formában megjelenő DP -re egy *hogy* kötőszós mellékmondat csatolódik. Ez, mint láttuk nem jellemez, hanem a tartalmat adja meg az utalószói névmásnak. Amit megtudott Géza – tehát az *azt* tartalma –, nem más, mint hogy Dávid Borisnak adta a kocsiját. Mondatunk tartalmaz FP -t: tehát Boris az egyetlen a releváns személyek közül, akinek Dávid odaadta az autóját. Hogy ki az autó tulajdonosa, homályban marad. Preferált értelmezésben Dáviddal azonos, de nem zárja ki semmi az elméletben, hogy valaki másnak az autójáról legyen szó.

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

Az összetett mondatok elemzése általános iskolai keretek között a generatív ágrajzokkal nagyobb rokonságot mutat, mint a hagyományos szerkezeti fákkal. Ennek az oka, hogy mi nem csak az alárendelés típusára vagyunk kíváncsiak, hanem a tagmondatok belső szerkezetére is. Az alárendelés kezelése tehát itt is sok újdonsággal szolgál. Nézzük sorjában! A főmondatot keressük, és nem lepődünk meg, hogy jelen modellben is a harmadik mondatot tekintjük annak. Elsőként ezt kezdjük tehát elemezni, és a többi mondatot ehhez képest helyezzük el az ágrajzon. A harmadik mondat így semleges, nem feladatunk tovább alakítani. Állítmánya a *beszélte*, ezt megelőzi annak igekötője (*rá*, V_{pk}), az *említett lányt* pedig a névelővel és minőségjelzővel ellátott tárgy. Az alany E/3. személyű, a hagyományos elemzésben tárgyaltakkal egyetértésben nem azonosítjuk Gézával. Az állítmányhoz egy *-ra* ragos mutató névmással kifejezett vonzat is járul, ezt fejezi ki bővebben a 4. alárendelt tagmondat. Erre később még visszatérünk, de találjuk ki előbb az 1. tagmondat helyét az összetett mondat szerkezetében!

Ugyan utalószót nem lelünk a főmondatban, mégis feltételezünk egy további bővítést is, ugyanis semmi sem akadályozza meg, hogy egy *akkor* utalószót kitegyünk. Így már világosabb, hogy egy időhatározó is van a mondatban, csak nem ölt hangalakot. Ezt a mondatrészt fejtí ki bővebben az 1. tagmondat. Az ágrajzon ezt úgy jelenítjük meg, hogy az időhatározó bővítmenyeként vesszük fel a tagmondatot. (Mivel ez mondat, nem kell róla eldönteni, hogy vonzat vagy szabad határozó.) Főmondatunkat befejeztük, ezt a megszokott $\bar{A}=M$ jelzi.

Az 1. tagmondatnak egy különös szimbólummal jelöljük az első mondatrészét. A $K+S_z$ a vonatkozó névmási kötőszók egyik jele. Ezek nem hasonlítanak az eddig ismert mellérendelő kötőszavakra, de a később részletesen elemzett alárendelő kötőszókra sem, hiszen bár valóban alárendelt tagmondatok élén állnak (mintegy hozzátartozva őket főmondatukhoz, ezért indokolt a K szimbólum), az alárendelt tagmondatban mondatrészi szerepet is játszanak (ha szabad határozók az adott mondatban, akkor S_z , ha vonzatok, akkor V jelet találunk a K után). Jelen esetben a vonatkozó névmás egy szabad időhatározó. (*amikor* S_z). Most már azt is értjük, miért $\bar{A}=MM_{vo}$ szimbólum alatt egyesítjük a mondatot: az MM az alárendelt mellékmondat jele, az indexben álló vo pedig azt mutatja, hogy vonatkozó névmással bevezetett alárendelőről van szó. Amíg a mondatban nem találjuk meg a kötőszót, nem indokolt az MM jel alkalmazása, lásd majd a 12. mondatot.

Ez az 1.-es tagmondat is semleges, a kötőszó után az igekötővel ellátott állítmány (*megtudta*) alanyát találjuk (*Géza*, V_A). Az ige mellett azonban egy tárgynak is van helye. Ugyan nem mondjuk ki, de már nem csodálkozunk azon, hogy ettől még felbukkan az ágrajzon, itt ráadásul utalószóként. Most nem egy vonatkozó névmással bevezetett mellékmondat kapcsolódik hozzá, hanem egy „hogy” kötőszavas. A *hogy* valódi alárendelő kötőszó: egy szerkezetet alkot az összetett mondat, így a *hogy*-gyal bevezetett tagmondat összetett mondat élére mozgatható. Ez mellérendelő kötőszóknál elképzelhetetlen:

(13) **De a gyerekek zsbongtak, a tanár néni magyarázott.*

A hogy kötőszós alárendelések jelölése MM_{ho} . A *hogy* kötőszó abban az értelemben máshogy viselkedik, mint a vonatkozó névmás, hogy a *hogy* kötőszói funkción kívül más szerepet nem tölt be az adott mondatban.

Mielőtt nagyon belemertülnénk ennek a mondatnak az elemzésébe, vessünk csak rá egy pillantást! Elsőre szembe fog tűnni, hogy ez a mondat bizony nem semleges. Az igekötő az ige után áll, a *Borisnak* egységet pedig hangsúllyal látjuk el, jelezve, hogy csak és kizárólag a Boris nevű személyt illeti az a bizonyos kocsi. Alakítsuk tehát semlegessé a mondatot! Az igekötő visszavándorol a helyére, vagyis az állítmány elé, és a *-nak* ragos vonzat sem trónol tovább a mondat élén, hanem – ahogyan jó vonzatokhoz illik – alaptagjának szimbóluma mögött sorakozik fel. A semleges változat tehát:

(14) *Dávid odaadta a kocsiját Borisnak.*

Ennek szerkezete már nem okoz különösebb nehézséget: *Dávid* az alany (V_A), az *oda* a már említett igekötő (V_{pk}), a *kocsiját* tárgy (V_T), a *Borisnak* pedig vonzat. Megragadhat a figyelmünk a *kocsiját* egységen, különösen, ha emlékszünk még Rita nagymamájának esetére. Hiszen itt is az a helyzet, hogy nem feltétlenül tudjuk, kinek a kocsijáról van szó (Dávid, esetleg Géza, vagy egy rejtélyes harmadik is lehet a gazda). Az ágrajzon egy E/3. személyű láthatatlan birtokost ábrázolunk.

Első három mondatunkat elemeztük is, rátérhetünk hát a 4. mondatra. Mint látjuk, ez is *hogy* kötőszóval kezdődik, indokolt tehát az $\dot{A}=MM_{ho}$ szimbólum használata. Ez a mondat sem semleges, hiszen a helyhatározói vonzatot az állítmány mögött természetesebbnek érezhetjük, már csak azért is, mert a következő tagmondat ehhez a szerkezethez kapcsolódik. A semleges szórendet figyelembe véve tehát így fest a mondat: egy el nem hangzó E/3. személyű alannyal kell kezdenünk, hiszen ennek jelenlétére utal az ige ragozása. (Mint már a hagyományos modellben is megfigyeltük, az alanyt nem azonosítjuk Dáviddal). Ezt követi a predikátumkiegészítő (*el*), majd az állítmány (*vigye*), a tárgy (*őt*), és végül a már említett kijelölő jelzős helyhatározó, mely itt vonzatszerepű. Ez a helyhatározó lesz következő tagmondatunk alaptagja. Eddig mutató névmási utalószavakkal találkoztunk, amelyeket vagy ki is mondtunk (*arra*), vagy a mellékmondatból következtettünk ki (*akkor*). Figyeljük meg, hogy itt viszont az egész szerkezet lesz az alaptag: az *abba a városba* elemet fejtí ki a mellékmondat.

Az *ahol gyermekkorukban laktak* *Icával* látszólag négy egységből áll, a vonatkozó névmási kötőszóból, mely itt helyhatározói vonzatként funkcionál, a szabad időhatározóból (gyerekkorukban, Sz_1), magából az állítmányból (*laktak*), és egy társhatározóból (*Icával* Sz_2). Megszokhattuk azonban, hogy alanyt a legtöbb esetben feltételeznünk kell. (Utal rá az igei személyrag is. Az „alanykényszer alól” kivételt képeznek az *Esik*, *Hajnalodik* típusú mondatok). Azt is tudjuk, hogy az alany el is bújhat. Természetes tehát, hogy egy zárójeles V_A (*ők*) alanyt is felvesszünk vonzatként. Szintén a toldalékok utalnak a birtokos névmás jelenlétére a *gyerekkorukban* kifejezésben.

Utolsó tagmondatunk a társhatározóhoz kapcsolódik, és mivel vonatkozó névmással kezdjük, ezért MM_{vo} a jele. A vonatkozó névmás alanyesetű, alanyként is viselkedik a tagmondatban. Az *azóta* időhatározó mögött találkozunk névszói-igei

állítmányunkkal: *miniszterelnök-jelölt lett*. Így két állítmány zárja tehát összetett mondatunkat.

Feladatként adhatjuk, hogy a gyerekek alkossanak két mondatból egy alárendelt mondatot, vagy keressenek utalószavakat:

Feladatok az alárendelés témaköréből

Alkossunk alárendelt mondatot a mondatpárokból!

A fiú szereti a rockot. A fiúval Réka beszélt iskola után.

Elmentem a cukrászdába. A cukrászda a belváros egyik legszebb helyén van.

Meglátogattam a nagymamámát. Az orvos hazaengedte a nagymamámát.

Tegyük ki a hiányzó utalószókat!

Amikor mentem le a lépcsőn, különös hangot hallottam a pincéből.

Azt hittem, bekövetkezett, amittől mindig is tartottam egy kicsit.

De az egerke szerencsére tudta, hogy kerülje el Micó cicát.

Micó pedig hiába nyávogott, ahogy a torkán kifért.

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

166

A tizedik mondatban a kategoriális (a mondat egyes szereplőit kifejtő) alárendelések minden klasszikus fajtájára láthatunk példát: kimondott és (kétféle) ki nem mondott utalószavas fejes, valamint mindkétféle lexikális fejes alárendelésnek akad ebben a mondatban képviselője. A középiskolai modellben a kategoriális alárendelések tipikus felépítése megegyezik az egyetemi rendszerben elmondottakéval: az alárendelő tagmondatokat bevezető CP-ket mindig a részletezett összetevő maximális kiterjesztésére (XP-re) csatoljuk a megszorító lexikális fejes alárendelések kivételével, melyeknél az említett CP N'-ra csatolva jelenik meg.

Az elemzést a tagmondatok egymáshoz való viszonyának tisztázásával érdemes kezdeni. Először a főmondatot keressük meg, mely a *rábeszélte az említett lányt arra* tagmondat. A főmondathoz tartozik az első tagmondat, melyet egy ki nem mondott *akkor* utalószó kapcsol ide (és ehhez az első tagmondathoz tartozik a második tagmondat, melynek *azt* utalószava szintén nem mondódik ki). Szintén a főmondathoz kapcsolódik közvetlenül az elsőn kívül a negyedik tagmondat is, melynek *arra* utalószavával hangalakot öltő formában találkozunk. Az ötödik tagmondat a negyedikhez tartozik megszorító lexikális fejes alárendelésként: a tagmondat az *abba a városba is* NP részletesebb kifejtése. A hatodik, egyben utolsó tagmondat az ötödikben szereplő *Icával* összetevőhöz tartozó alárendelés, méghozzá nem megszorító lexikális fejes típusú.

Mindezek után lássuk, miként reprezentálható mindez a középiskolások számára javasolt egyszerűsített generatív keretben. Az alárendeléseket (az egyetemi rendszerhez hasonlóan) ebben a modellben is mindig egy CP, azaz alárendelő kötőszói frázis vezeti be: ennek fejében találhatók az alárendelő kötőszók, melyek közül jelen mondatunkban a *hogy* van jelen. Hangsúlyozzuk, hogy a vonatkozó névmásokat nem

soroljuk ebbe a(z alárendelő) kötőszókat tartalmazó C kategóriába, azaz nem tartjuk őket kötőszónak. Ennek egyrészt az az oka, hogy ezek a mellékmondatnak valamilyen XP (NP, AP, AdvP stb.) kategóriájú összetevői, tehát nem fejek, hanem teljes frázisok. Másrészt a vonatkozó névmások mellett bizonyos esetekben megjelenhet kötőszó is:

(15) *Géza olyan volt, **mint** amilyennek megismertem.*

Ez a most idézett mondat abból a szempontból is tanulságos, hogy láthatóvá teszi a vonatkozó névmás szórendi pozícióját: ez az elem a kötőszó után állva az alárendelő tagmondat élén jelenik meg. Számára egy külön operátorburok épül ki (melyre érveket az egyetemi modell ismertetése kapcsán már felsorakoztattunk), melyet az egyetemi modellben AP-vel jelölünk, míg a középiskolai modellben ennek a *Von*, azaz vonatkozó névmási operátor felel meg. Nem tartottuk volna szerencsésnek egy görög betű használatát olyan diákok esetében, akik (még) nem tanultak logikát, így nem is ismerhetik ennek a logikai operátornak a működését. Így hát egy magyaros terminus bevezetése mellett döntöttünk ebben az esetben, mely a többi operátorhoz hasonlóan nem az X'-elmélet alapján épül fel, hanem mindössze egyetlen kiterjesztés alkotja. Ez alatt a *Von* alatt kell tehát a vonatkozó névmásoknak (jelen példamondatunkban az *amikor*, *ahol*, *akiből* összetevőknek) megjelenniük. Amennyiben a vonatkozó névmás vonzat, úgy az őt tartalmazó tagmondatból mozgatóval kerül ebbe a pozícióba (lásd *ahol*, *aki*); ha viszont szabad bővítmény (lásd *amikor*), akkor ezen a helyen születik.

Mivel a vonatkozó névmás megjelenése esetén meglehetősen ritkán van jelen alárendelő kötőszó is a szerkezetben, sokszor az az eset áll elő, hogy az alárendelést bevezető CP frázis teljesen üres. Használatát mindezek ellenére mégis javasoljuk, mert ez a projekció a kapocs az egyes alárendelés-típusok között: a CP frázis ugyanis minden alárendelésben megtalálható.

Mindezek után lássuk az egyes tagmondatok belső szerkezetét. Elsőként lássuk tekintsük a főmondatot. Ez a tagmondat a *beszélte* igei fej körül bontakozik ki, melynek négy vonzata van: a triviális belső szerkezetű, AdvP kategóriájú igeekötő (*rá*), mely a mondat befejezett aspektusa miatt VP módosítóba kerül; valamint három NP: az alany (aki rábeszél), a tárgy (akit rábeszél), valamint az, amire az illetőt rábeszéli. Az alanyi vonzat ebben a mondatban nem ölt hangalakot, számát és személyét csak az igei személyrag árulja el, ezért jelenik meg a megfelelő NP alatt az ennek reprezentálására használt *pro*_o. A *lányt* főnévi régensű tárgyi vonzatban két N'-ra csatolt összetevőt láthatunk: a határozott névelői DetP és az *említett* AP egyaránt ebben a pozícióban tűnik fel; mindkettőnek triviális a belső szerkezete.

Végül a *-ra* ragos vonzatról kell még a V' alatti összetevők kapcsán szót ejtenünk. Ennek az összetevőnek bonyolultabb a belső szerkezete, hiszen itt egy utalószót, az *arra* mutató névmást találjuk, melyre jobbról egy ezt részletező CP csatolódik. Mielőtt azonban ennek belső szerkezetére rátérnénk, lássuk, milyen összetevő található még a főmondatban.

Főmondatunkban az elmondottakon kívül már csak a ki nem mondott időhatározói szerepű *akkor* található, melyet szabad bővítményi jellegéből kifolyólag VP-re csato-

lunk. Ehhez az el nem hangzó utalószóhoz tartozik az *amikor Géza megtudta...* CP, melyet az általános bevezetőben említett módon az Adv maximális kiterjesztésére, azaz az AdvP-re csatolunk. Mivel az utalószó nem mondódik ki, de a helyén bármikor megjelenhetne a hangalakot öltő *akkor*, az összetevőt zárójelbe tesszük. Azért nem használhatunk *pro*-t a jelölésére, mert ezzel az összetevővel semelyik mondatbeli szereplő nincs egyeztetve (és ez a *pro* alkalmazásának legfontosabb feltétele), jelenlétére csak az *amikor* vonatkozó névmásból következtethetünk.

Az el nem hangzó *akkor* AdvP-jére csatolt CP feje és módosítója egyaránt üres, komplementumában azonban megjelenik a *Von* operátorburok arra utalva, hogy a szerkezetben vonatkozó névmás (*amikor*) van jelen. Ez az összetevő nem vonzata semminek az alárendelő tagmondaton belül, így szabad bővítményként ebben a pozícióban születik. Az alárendelt tagmondat központja a *tudta* igei régens, melynek három vonzata van: a triviális belső szerkezetű igekötő (*meg*), mely a befejezett aspektus miatt VP módosítójába mozog; az alanyi NP, mely *Topik*ba kerül lévén ő a mondat természetes szubjektuma; valamint a tárgyi NP, melyben ismét egy el nem hangzó utalószót (*azt*), és egy ennek maximális kiterjesztésére csatolt CP-t találunk. Az utalószó jelenlétére ezúttal utal az igei ragozás: a magyarban az igét egyeztetni kell a tárggyal határozottságban, így ezen esetben alkalmazhatjuk a *pro_{azt}* lexikai elemet ennek az el nem hangzó összetevőnek a reprezentálására.

A tárgyi vonzatot kifejtő CP fejében a *hogy* alárendelő kötőszót találjuk, melynek komplementumában mindig egy S, azaz egy mondat áll. Ez a mondat az *adta* igei fej köré épül, melynek négy vonzata van: a triviális belső szerkezetű AdvP kategóriájú igekötő (*oda*); valamint három NP: az alany (*Dávid*), a hagyományosan részeshatározóként említett *Borisnak* összetevő, valamint a tárgy (*a kocsiját*).

Az igekötő a mondatban szereplő *Fókusz* miatt kiinduló szerkezeti helyén, V' alatt marad (hiszen a *Fókusz*ba kerülő összetevőnek szomszédosnak kell lennie az igei fejfel, az említett operátorba a *-nAk* ragos vonzat kerül V' alól azt egyértelműsítve, hogy kizárólag Borisra igaz az, hogy Dávid odaadta neki a kocsiját. Az alanyi NP *Topik*ban bukkan fel, hiszen ő a mondat természetes szubjektuma, míg a tárgyi vonzat az igekötőhöz hasonlóan V' alatt marad. Ezen utóbbi NP-ben a *kocsiját* N testvéreként találunk egy rejtett birtokost, melyet ebben a keretben a már többször említett módon *pro_o*-vel jelölünk, és nem látjuk el indexszel, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy Dávid autójáról van szó ebben az esetben.

Mindezek után térjünk vissza a *beszélte* igei fej mellett álló *arra* utalószóhoz, és lássuk az ő maximális kiterjesztésére csatolt CP belső szerkezetét. Ebben a CP-ben is találunk egy *hogy* kötőszót a C fejben, ennek komplementumában ezúttal is, mint mindig, egy mondat bukkan fel. Ez az alárendelő tagmondat a *vigye* ige körül épül ki, melynek négy vonzata van: az AdvP kategóriájú igekötő és három NP: az alany, aki elvisz valakit valahová; a tárgy, akit elvisznek; és ahová elviszik az illetőt.

Az igekötő a befejezett aspektus jelölésére VP módosítóba mozog. Az alanyra csak az igei személyrag utal, ennek megfelelően *pro_o* lexikai elemet tüntetünk fel a megfelelő NP alatt. A tárgy, mely szintén egy személyes névmás (*őt*), ugyancsak V' alatt marad – a névmások belső szerkezetével pedig, mint említettük, nem foglalkozunk.

A harmadik NP, ahová az illetőt elviszik, viszont kimondottan érdekes belső szerkezettel rendelkezik. Maximális kiterjesztésére a kategória nélküli *is* csatolódik jobb-

ról, így az egész kifejezésnek *Kvantorba* kell mozognia. Előbb azonban „meg kell szabadulnia” a főnévi fejtől jobbra ágazó, N'-ra csatolt CP-jétől, mely V' alá hamisvonzathelyre mozog. A *Fókusz*hoz és a VP módosítójához hasonlóan ugyanis *Kvantorban* sem állhat olyan összetevő, melyben a fejtől jobbra ágazó bővítmény van. A CP az alárendelés megszorító lexikális fejes típusa miatt születik ezúttal N'-ra csatolva. Szintén N'-ra csatolódik a mutató névmási NP (*abba*), valamint a határozott névelői DetP is.

A hamisvonzathelyre került CP tehát az *abba a városba is* összetevőt fejti ki részletesebben. Mivel ezen CP-ben vonatkozó névmást találunk, nem meglepő, hogy a CP feje ezúttal üres marad (hiszen legfeljebb a *mint* kötőszó komplementumában jelenhet meg a vonatkozó névmás számára kiépülő *Von*; más kötőszó esetében ez lehetetlen).

A szóban forgó tagmondat igéje a *laktak*, melynek két vonzata (alanya és helyhatározója), valamint két szabad bővítménye van, melyek közül az egyik VP-re csatolva jelenik meg (*gyerekkorukban*), míg a másik hamisvonzathelyen bukkan fel a V' alatt (*Icával, akiből...*).

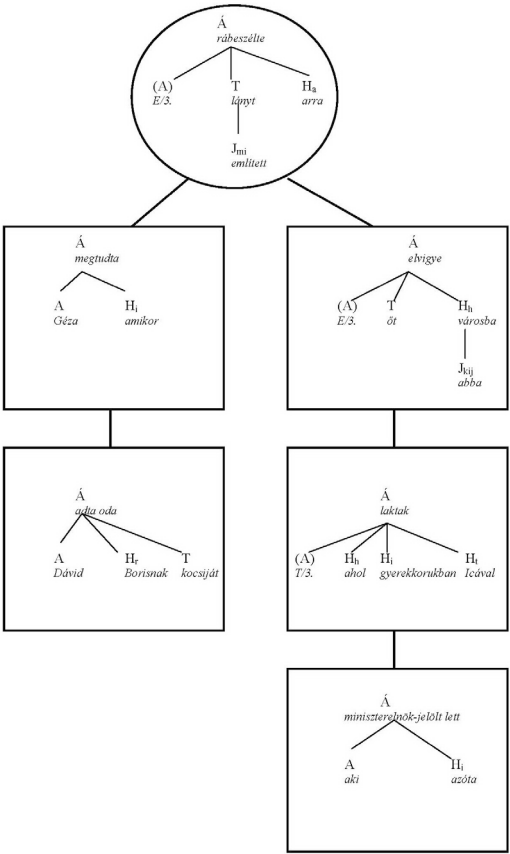
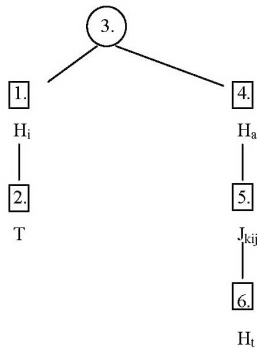
Az ige alanyi vonzatát ezúttal egy *pro_{ők}* lexikai elem reprezentálja, hiszen számára és személyére csak az igei személyragból tudunk következtetni. A helyhatározói szerepű AdvP vonatkozó névmás lévén a számára kiépülő *Von* operátorburokba mozog.

A VP-re csatolt szabad bővítményben egy N'-ra csatolt, hangalakot nem öltő (de bármikor kimondható) határozott névelői DetP-t; valamint egy N' alatt, N testvéreként megjelenő rejtett birtokost találunk, melyet *pro_{ők}*-kel jelölünk (az egyetemi keretben használt *pro_{nekik}* helyett – ennek magyarázatához lásd a 2., 6. és 9. mondatot).

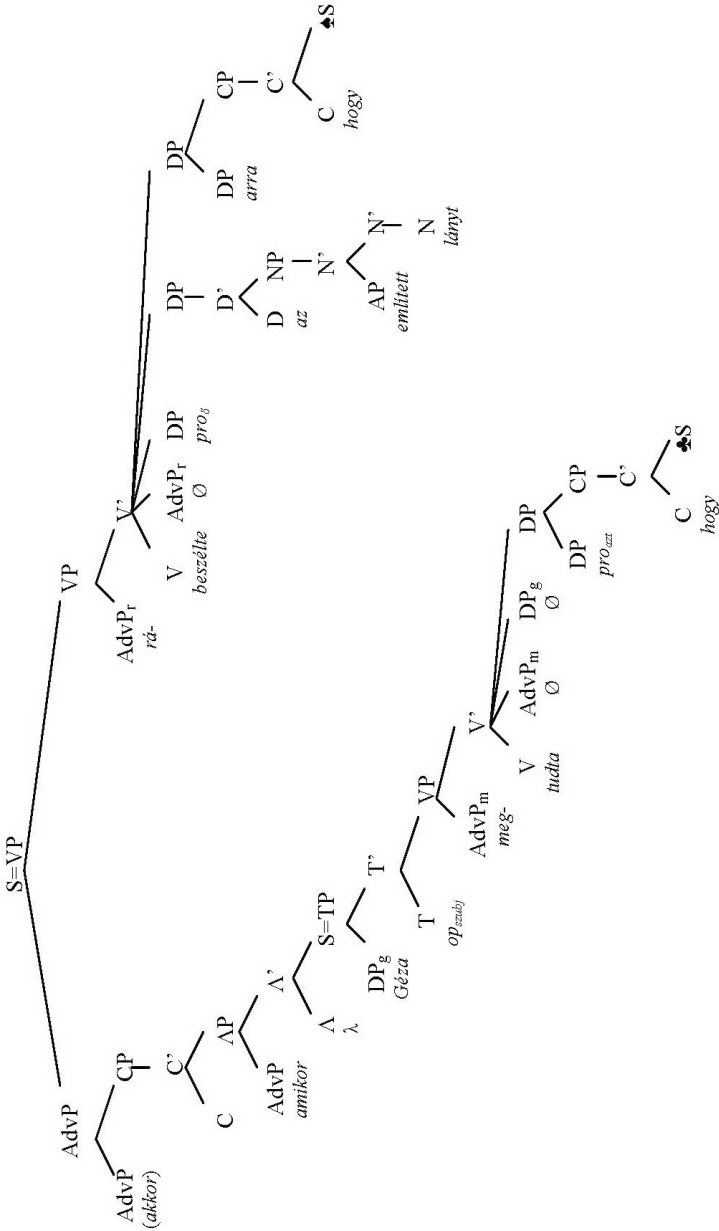
A V' alatt hamisvonzathelyen megjelenő NP-ben ismét találunk egy alárendelést: ezúttal a nem megszorító lexikális fejes típus egy képviselőjével találkozhatunk, mely CP-ben *Icáról* adunk további információkat (de nem a mellékmondat információi alapján választjuk ki a szóba jöhető öt Ica közül azt, akiről szó van, ezért nem megszorító az alárendelésünk). Mivel az alárendelésben ismét felbukkan egy vonatkozó névmás (*aki*), a CP ezúttal is üres marad, a C komplementumában pedig a vonatkozó névmás számára kiépült *Von*-t találjuk, ahova a V' alól mozog be a megfelelő vonzat. A mondatban egyébként az „eltűnős” *van* létigét találjuk, melynek ebben a rendszerben (az egyetemi modellel ellentétben) két vonzatot tételezünk fel: *van* [valaki, valamilyen]. Az egyik NP vonzat tehát vonatkozó névmás mivoltából következően *Von*-ba kerül, míg a másik (ezúttal predikatív) NP a VP módosítójába mozog. A mondatot lezáró tagmondatban az említetteken kívül egy VP-re csatolt, AdvP kategóriájú szabad bővítményt (*azóta*) találunk még.

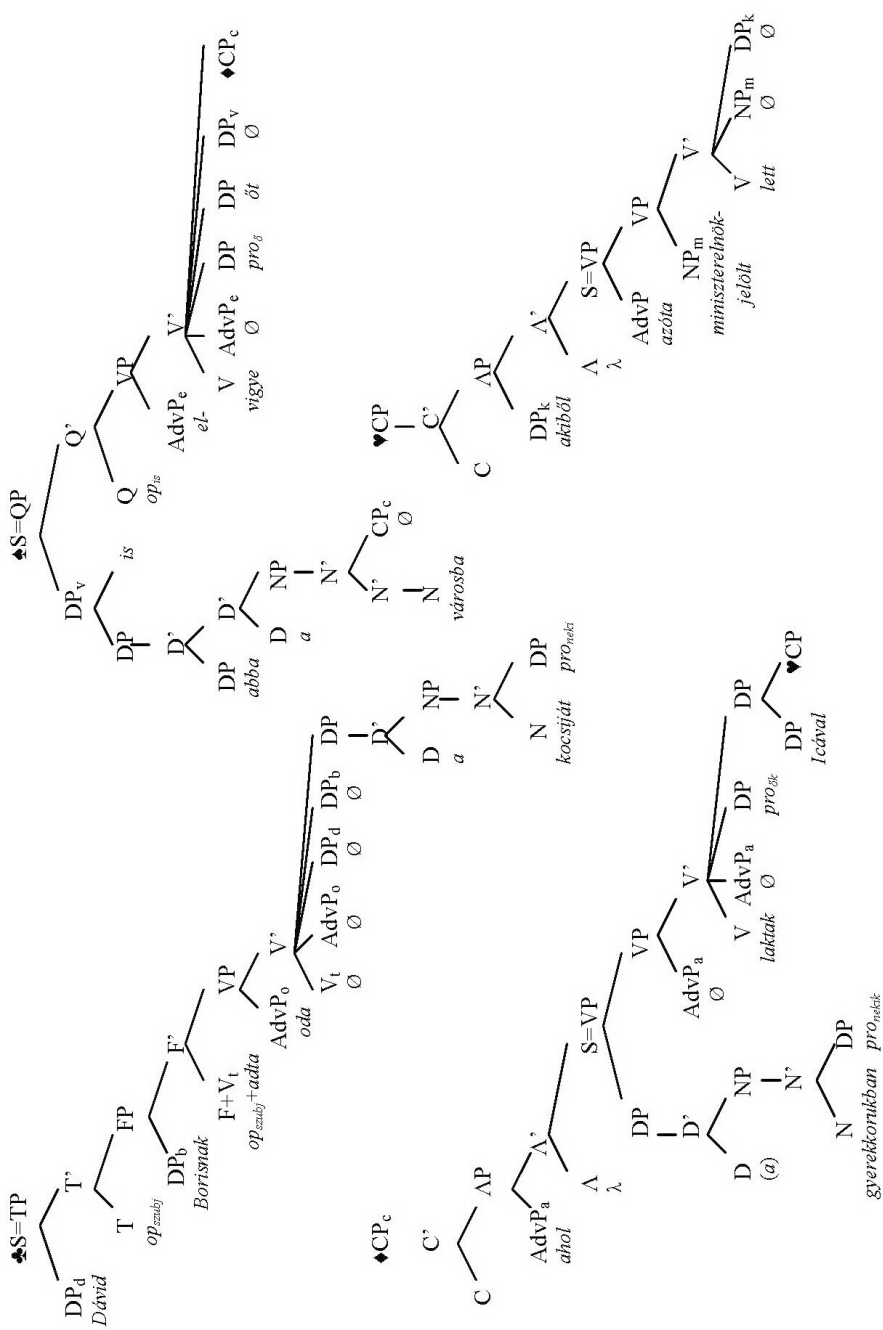
I. Hagyományos modell

Amikor Géza megtudta, hogy Dávid Borisnak adta oda a kocsiját,
rábeszélte az említett lányt arra, hogy abba a városba is elvigye őt,
ahol gyermekkorukban laktak Icával, aki azóta miniszterelnök-jelölt lett.

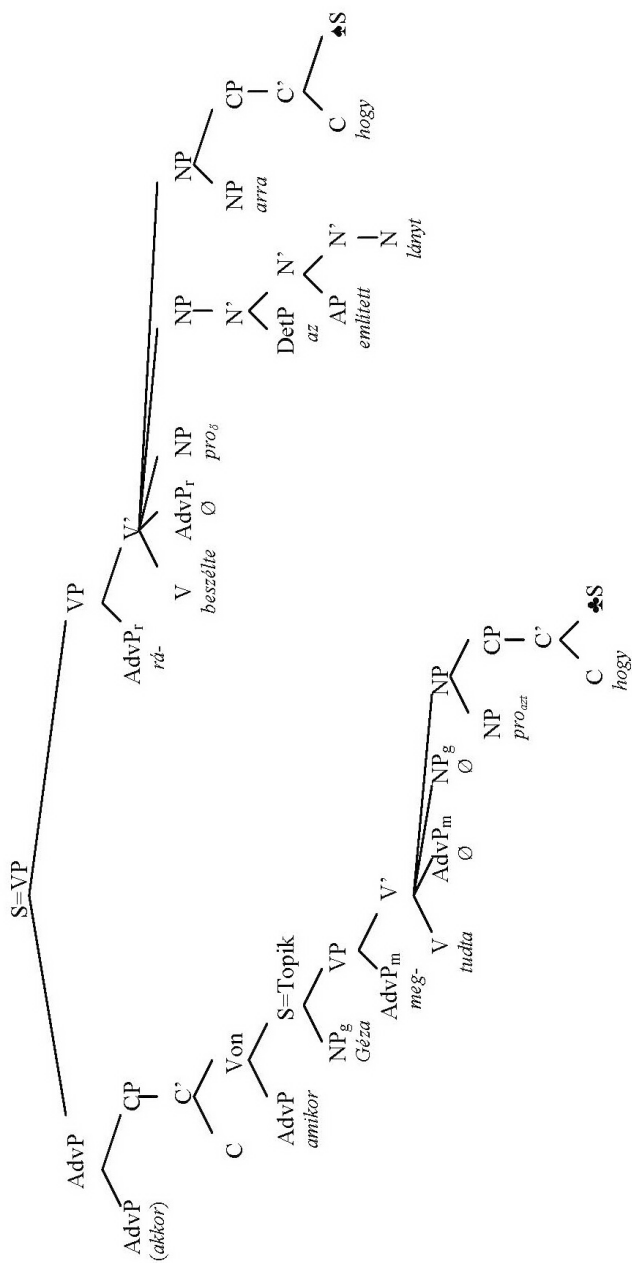
Amikor Géza megtudta, hogy Dávid Borisnak adta oda a kocsiját, rábeszélte az említett lányt arra, hogy abba a városba is elvigye őt, ahol gyermekkorukban laktak Icával, aki azóta miniszterelnök-jelölt lett.

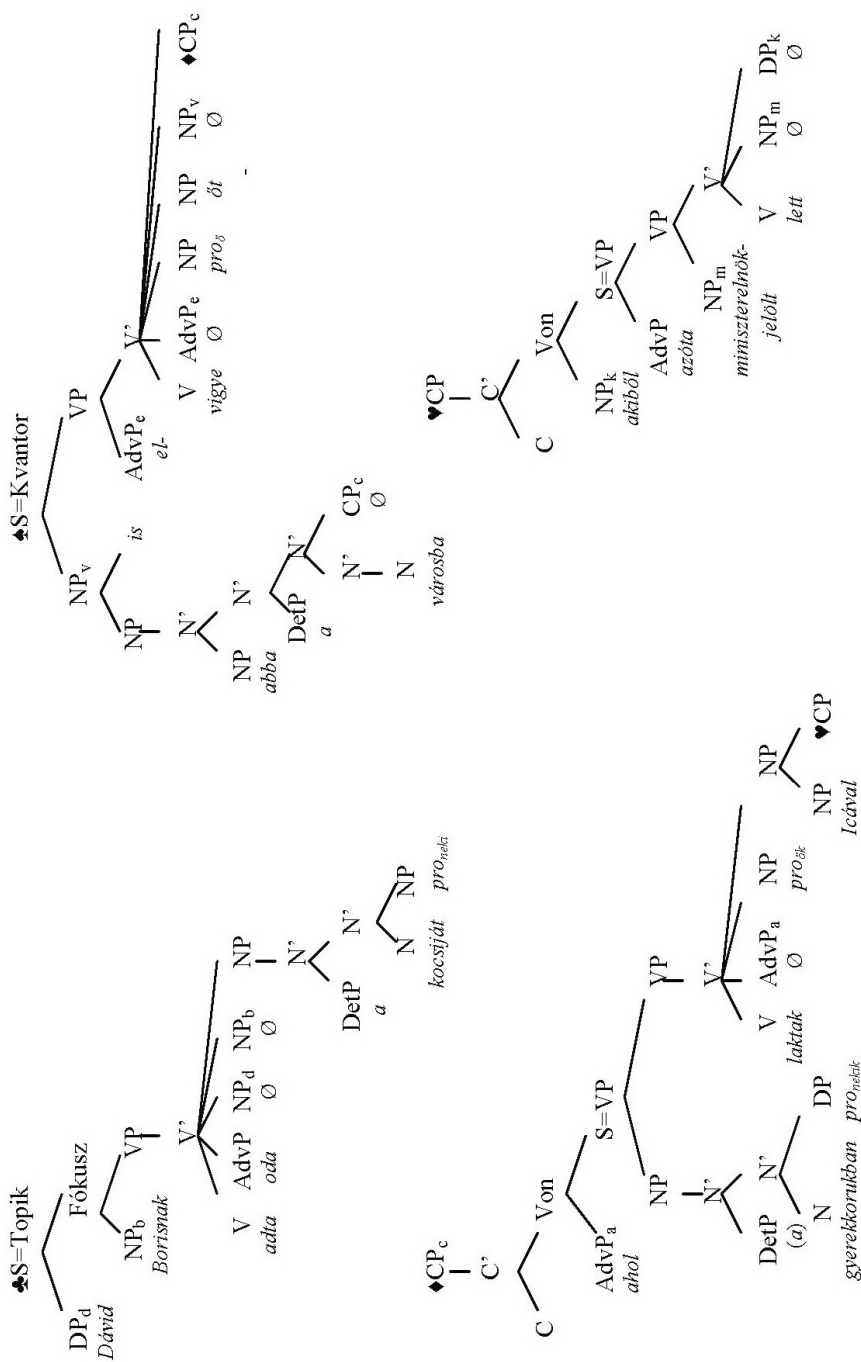

S=VP
 AdvP CP
 AdvP_(akkor) C' AP
 C AdvP_{amikor} Λ Λ' S=TP
 Λ Λ DP_{Géza} T' T VP
 AdvP_{meg-} AdvP_m V AdvP_m DP_g DP_Ø CP
 tudta DP_{pro_{art}} C' C ♣ S
 hogyan
 AdvP_r VP
 AdvP_r V' V AdvP_r DP_{pro_s} DP
 beszélte Ø DP
 D' NP N' AP N' N lányt
 az emlegett lányt
 DP CP
 DP_{arra} C' C ♣ S
 hogyan

Amikor Géza megtudta, hogy Dávid Borisnak adta oda a kocsiját, rábeszélte az említett lányt arra, hogy abba a városba is elvigye őt, ahol gyermekkorukban laktak leával, aki azóta miniszterelnök-jelölt lett.

11. FEJEZET CSUPÁN MELLÉRENDELÜNK

Géza meglátogatta Lindát, és megfőzték a paprikás krumplit, de nagyon sós lett, ezért felhígíthatták volna a közös alkotást, vagy kidobhatták volna a kukába azt, ugyanis a szakácskönyv ezeket a variációs lehetőségeket sorolta fel az ilyen helyzetek megoldására.

A 11. mondatban mondatkoordinálásokat találunk. Míg a hagyományos modell többféle mellérendelést különböztet meg a mondatok között lévő tartalmi-logikai kapcsolatokat figyelembe véve, a generatív, az általános és a középiskolai modellben ennek a mellérendelés-típusnak nincsenek alosztályai.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

Míg az előbb az alárendelés különböző eseteit vettük számba, most a mellérendelés fajtáiról szólnunk. A mellérendelő mondatok semmilyen alá-fölérendeltségi viszonyban nincsenek egymással, teljesen önálló mondatok (az ágrajzon ezért kerülnek karikába), csupán tartalmi-logikai kapcsolat van köztük, melynek jellegét az őket összekötő kötőszó mutatja meg. Az ábrán ezeket a logikai kapcsolatokat jelezzük a nyilakkal.

A tagmondatok úgynevezett tömböt alkothatnak: a tömbön belül a tagmondatok szorosabban kapcsolódnak egymáshoz. A tömbök határait zárójel jelzi (a határok megállapítása azonban nem lehet teljesen objektív, helye van az egyéni megoldásoknak).

Az 1. mondat kapcsolatos mellérendelő viszonyban van a többi mondatdal (az és egymásutániságot fejez ki), a tagmondatok között ezt jelzi a vízszintes vonal. A 2. mondat tartalmával szemben áll a 3. mondatdal bevezetett mondatcsoport tartalma, erre utal az ellentétes kötőszó és a megfelelő nyíl (\leftrightarrow). A 3. mondatból következik a 4. – 5. – 6. mondatcsoport, következtető utótagú viszonyról van szó. A mondatcsoporton belül a 4. és 5. között erős összetartozást és választó mellérendelést találunk, ezt a két mondatot magyarázza a 6., utolsó mellékmondat.

A mondatok belső szerkezete viszonylag egyszerű: az első mondat *meglátogatta* igéjének egy alanya (*Gyuri*) és egy tárgya (*Lindát*) van, a *megfőzték* -hez T/3. személyű törölt alany, és egy minőségjelzővel ellátott tárgy (*paprikás krumplit*) tartozik. A 3. mondat állítmánya névszói-igei (*sós lett*), alanya szintén rejtett (E/3. személyű), szabad bővítménye pedig egy fok-mértékhatározó. A 4. mondatban a *felhígíthatták*

volna egy morfológiai szerkezet, nem külön szintagma, ezt tekintjük állítmánynak. Vonzata: egy törölt T/3. személyű alany és egy minőségjelzős tárgy. Hasonló szerkezetű az 5. mondat is, annyi különbséggel, hogy itt helyhatározós vonzatot is felveszünk az állítmány bővítményeként.

A 6. mondat a többinél bonyolultabb, ám nem fog ki az edzett olvasón. Lássuk csak! Állítmányunk minden bizonnyal a *sorolta fel* kifejezés. A *szakácskönyv* ennek alanya, a *lehetőségeket* — melyhez egy mutató névmási kijelölő- és egy minőségjelző kapcsolódik — tárgya, a *megoldására* pedig aszemantikus határozója. Ez utóbbit bővíti a minőségjelzős birtokos jelző.

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

A 11. mondat szintén 6 tagmondatból áll, mellérendelők mindannyian. Ha alávét-nénk őket páronként a kötőszó-tesztnek, mindegyik esetben ezt az eredményt kap-nánk. Most csak egy szekvencia esetében próbáljuk ki:

- (1a) *felhigíthatták volna a közös alkotást, vagy kidobhatták volna a kukába azt*
(1b) **vagy kidobhatták volna a kukába azt, felhigíthatták volna a közös alkotást*

A mellérendelő kötőszók hangtani szempontból közelebb állnak ahhoz a tagmon-dathoz, amelyet megelőznek (egy intonációs egységet alkotnak vele), a helyesírásban ezt a vessző jelöli. Szemantikailag ugyanakkor ez nem mondható el róluk, valamint szintaktikailag sem: éppen ez utóbbit bizonyítja a kötőszó-teszt. Ha az őt követő tagmondat része lenne a kötőszó, az azt jelentené, hogy egy összetevőt alkot vele, ami viszont megengedné az együtt mozgatást. Mint láttuk, ez nem így van, a kötőszókat ezért a két tagmondat között helyezzük el C kategória alatt. Ha több tagmondatot köt össze egyazon kötőszó, akkor az utolsó és az utolsó előtti között áll:

- (2) *Apu elment fürödni, anyu mosogat, és én még mindig nem fejeztem be a vacsorát.*

Szemantikai okokból a tagmondatok között tüntetjük föl ágrajzainkon azokat a kötőszókat is, amelyek nem itt, hanem jobb oldali tagmondaton belül hangoznak el. (GGG) Erre a viselkedésre mondatunk utolsó kötőszava, az *ugyanis* is képes:

- (3) *...a szakácskönyv **ugyanis** ezeket a variációs lehetőségeket sorolta fel az ilyen helyzetek megoldására.*

Ezeket a beékelődő kötőszókat tartalmazó mondatokat senki sem értelmezi úgy mint a kötőszó előtt és után álló szövegegységek mellérendelését.

- (4) *A magyartanárt érdekli a geometria, az igazgató **viszont** az algebrahoz vonzódik*

Az aláhúzott kötőszó előtti mondatszakasz nem is alkot összetevőt, a mellérendelő kötőszók pedig összetevőket, mégpedig azonos kategóriájúakat koordinálnak. (Nem kell sosemelés)

Mondatunk a legfelső szinten két nagy és aránytalan tömbre oszlik és kötőszóval összekapcsolva: az 1. tagmondat alkotja az egyiket, az összes többi a másikat.

A jobb oldali egységen belül a 2. tagmondat *de* kötőszóval ismét egy több tagmondatból álló szerkezethez kapcsolódik, amely ugyancsak két ágra oszlik. Ezt a két ágot az *ezért* kötőszó tartja össze, amelynek bal oldalán a 3. tagmondatot látjuk (*nagyon sós lett*), jobb oldalán pedig egy ♠ jellel ellátott (a helyhiány miatt külön oldalra került) mondat szerkezetet. Ez utóbbi az első szinten megint két mondatra tagolódik, tagjai közt az *ugyanis* kötőszó biztosítja a kapcsolatot. Itt azonban a bal oldali tagmondat oszlik további két tagmondatra, amelyeket a *vagy* kötőszó köt össze: baloldalt a 4., jobbról az 5. mondat alkotja a választási lehetőségeket kifejező mellérendelést. Végül az *ugyanis* kötőszóval összekötött két tömb jobb oldalán megtaláljuk a további tagmondatokat már nem tartalmazó 6. tagmondatot.

Ne csodálkozzon az olvasó, hogy a tagmondatok között fennálló szemantikai viszonyt nem nevezzük meg, ez ugyanis nem szintaktikai kérdés. A szemantikai tartalmat a kötőszók szótárilag tárolt jelentése hordozza.

Érdeemes azonban foglalkozni némelyik tagmondat belső szerkezetével, azokéval, amelyek még nem látott, vagy más okból érdekes szerkezeti megoldást tartalmaznak.

Ilyen a 3. tagmondat, amelyben a VP-módosítót elfoglaló AP egy alanyi DP-t tartalmaz pro alakban. Mi is az oka ennek? A mondat igéje kopula, azaz olyan létige, amelynek jelen idejű és kijelentő módú alakjai E/3 és T/3-ben nem öltenek hangalakot. Ez az ige nem rendelkezik alanyi vonzattal, a mondat alanya az ige AP vagy NP (itt AP) vonzatában születik, a fej vonzataként.

A 4. mondat igéje két szóból áll: *higíthatták volna*. De ha a szó fogalmának tisztázatlanságára gondolunk, nem csodálkozunk rajta, hogy az összetett igealak tagjai számára nem vettünk fel két külön csomópontot. Az alakulat egyrészt morfológiai szónak is tekinthető, másrészt szintaktikai értelemben is szó, hiszen nem érvényesek tagjaira a szavakra alkalmazható szintaktikai műveletek, például a két tag nem cserélhet helyet és nem válhat el egymástól.

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

A mellérendelés semmi újdonságot nem jelent az eddigiekhez képest, hiszen nem először van szerencsénk mellérendelő kötőszavakhoz. Az, hogy most nem mondatrészeket, hanem állítmányokat kapcsolunk össze, ne adjon okot aggodalomra, semmi más nem történik, mint eddig: azonos mondatrészi szerepű egységeket koordinálunk egy K kötőszó segítségével. Nem a főmondatról függő mellékmondatokról van tehát szó, hiszen ezek önállóan is működőképesek, ezért használjuk az Á=M jelölést.

A mondatok belső szerkezete sem túlságosan bonyolult. Ha az olvasó végigolvasta eddigi elemzéseinket, nem jelent nehézséget megállapítania, hogy első mondatunkban *Géza* az alany, a *meg* a predikátumkiegészítő, a *látogatta* maga az állítmány, *Lindát* pedig tárgy. A második mondatban elbújtt az alany, de nem az éles szemű olva-

só szeme előtt: T/3. személyű rejtett alanyra utalnak a predikátumkiegészítővel ellátott *főzték* állítmány személyragjai. A főzés tárgya a *krumpli*, egy *paprikás* minőségjelzővel fűszerezve. A 3. mondatban valószínűleg róla teszünk állítást, hiszen Géza és Linda nem lehettek besózva, amikor konstataáltak az esetet. (Lehetnének éppen, de akkor többes számú állítmány kellene.) Az alany helyén azonban egy E/3. személyű személyes névmás áll az alany helyén a zárójel rejtékében, hiszen a mondatban nem számol be a mondatközi viszonyokról, az a szövegten és a pragmatika dolga. A névszói állítmányunknak (*sós lett*) módhatározói szabadhatározóját se felejtjük ki az elemzésből.

Ha élelmes az olvasó, figyeljen arra, hogy 4. mondatunk éppen olyan szerkezetű, mint a 2. Azon se csodálkozunk, hogy a *felhíghatták volna* kifejezést nem elemezzük külön, hiszen a *volna* itt nem játszik a ragtól különböző szerepet, nem cserélhet helyet a névszóval és nem távolodhatnak el egymástól (emlékezzünk csak, ugyanígy jártunk el a névutóval kapcsolatban is). Mint ahogyan az 5. tagmondat is hasonló a 2.-hoz. Az előző mondathoz képest annyi a különbség, hogy a tárgynak nincsen minőségjelzője, és még egy helyhatározói vonzatot is lelünk a mondatban (*a kukába*).

Utolsó tagmondatunk némileg bonyolultabb, nézzük részletesebben! Ez az egyetlen a sorban, amelyik nem semleges, az igekötőt tehát mindenekelőtt helyezzük az ige elé, az alanyon kívül pedig a többi vonzatot az állítmány mögé!

Így ehhez a szósorhoz jutunk:

(5) *ugyanis a szakácskönyv felsorolta ezeket a variációs lehetőségeket az ilyen helyzetek megoldására.*

Ezt már bátran elemezhetjük.

Állítmányunk a *sorolta*, ennek predikátumkiegészítője a *fel* igekötő. Az alany kívánczik mondatélre, jelen esetben a *szakácskönyv* az. A tárgy (*lehetőségeket*) mellett egy mutató névmási kijelölő jelzőnek, egy meghatározó vonzatnak és egy minőségjelzőnek van helye. A *-ra* ragos vonzathoz pedig egy minőségjelzős birtokos vonzat csatlakozik.

A tanórán megkönnyíthetjük az összetett mondatok megértését, ha a diákokkal megadott elemekből minél hosszabb összetett mondatokat építetünk.

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

Tizenegyedik szósorunk a mondatok mellérendelése körül forog: megtalálhatók benne mindazok a típusok, melyeket a hagyományos nyelvészet megkülönböztet (kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető, magyarázó).

Generatív keretben készült ábráinkból az olvasó számára azonnal kiderülhet, hogy ezekben a modellekben nincs különbség a felsorolt típusok között: minden mellérendelő szerkezet hipotézisünk szerint ugyanis azonos módon épül fel. Ez az építkezés azonban nem felel meg az X'-elméletnek, mint ahogyan arra már többször kitértünk, hiszen a mellérendelő kötőszó körül, mely a C szintaktikai kategóriába sorolódik, nem épül ki sem C', sem CP. A koordinált szerkezet tagjainak azonos kategóriájának

kell lenniük, mely kategória egyszersmind a szerkezet egészének kategóriájával is megegyezik.

Jelen példamondatunk hat tagmondatból áll, melyek (a hagyományos ábráktól eltérően) a szerkezeti hierarchiában nem azonos szinten jelennek meg. A hagyományosan tömbösödésként említett jelenség generatív megfelelője az, hogy a szorosabban összekapcsolódó egységek előbb, a lazábban kapcsolódó tagmondatok később „kötődnek össze”. Ennek megfelelően az ábrán azt az anyanyelvi intuíciónknak megfelelő szerkezetet találjuk, hogy a mondat két nagyobb részből tevődik össze, melyeket az *és* kötőszó köt össze: az első tagmondat, valamint a másodiktól a hatodik tagmondatig tartó rész alkot egy-egy egységet. A második egység azután természetesen tovább tagolódik: a második tagmondat önálló egységet alkot, amint a harmadik tagmondatnál kezdődő és a hatodik tagmondatnál záródó rész is. Ezen egységek között a *de* kötőszó teremt kapcsolatot. A *de* kötőszó jobb oldalán álló rész szintén tovább tagolható: a harmadik tagmondat ezen belül egy önálló egység, ahogyan a negyedik-től a hatodik tagmondatig tartó rész is az; köztük az *ezért* mellérendelő kötőszót találjuk. A mondat utolsó három tagmondata ugyancsak két részből áll: a negyedik és az ötödik tagmondat egy egységet alkot, melyet az *ugyanis* kötőszó kapcsol a hatodik tagmondathoz. A legszorosabb tehát a negyedik és az ötödik tagmondat kapcsolata, melyek között a *vagy* kötőszó teremt kapcsolatot.

Mindezek után tekintsük röviden az egyes mondatok belső szerkezetét. Az első tagmondat a *látogatta* ige körül épül ki, melynek három vonzata van. Elsőként a triviális belső szerkezetű AdvP kategóriájú igekötőről (*meg*) teszünk említést, mely kiinduló szerkezeti helyén nyomot hagyva a VP módosítójába mozog. Az alany és a tárgy a középiskolai generatív keretben NP kategóriájúak: míg a tárgyi vonzat (*Lindát*) a helyén marad, az alany (*Géza*) – minthogy a mondat róla tesz állítást – kiinduló szerkezeti helyéről *Topik*ba mozog. Ezen a *Topik* burkon kívül más operátort nem találunk az első tagmondatban, így a mondatot jelölő S szimbólumot ezzel tesszük egyenlővé.

A második tagmondat igéje a szintén három vonzattal rendelkező *főzték*. *Meg* igekötője az eddig megszokottakkal összhangban a VP módosítójába kerül. Az előző tagmondattól eltér azonban az, hogy mind az alanyi, mind pedig a tárgyi vonzat ezúttal kiinduló szerkezeti helyén, a V' alatt marad. A szóban forgó tagmondat alanya nem ölt hangalakot: ezt *pro*-val jelöljük, amint erről már többször volt szó; és mivel jelen esetben egy többes szám harmadik személyű igeragot találunk az igén, a *pro* indexe *ők*-ként jelenik meg. A tárgyi vonzattal kapcsolatban annyit említenénk meg, hogy a *krumplit* főnév köré kiépülő szerkezetben az N'-ra két triviális szerkezetű szabad bővítmény csatolódik: a határozott névelői DetP és a *paprikás* AP.

A harmadik tagmondat egy már tárgyal³² különleges igét tartalmaz: az itt felbukkanó létige az, amelyik jelen idő kijelentő mód harmadik személyben eltűnik (*nagyon sós Ø_{van}*). A középiskolai modellben (az egyetemtől eltérően) ennek az igének két vonzata van: az AP kategóriájú névszói állítmány (*nagyon sós*); valamint a hangalakot nem öltő alany: az, ami nagyon sós (*pro_{az}*). Míg az utóbbi vonzat kiinduló szerkezeti helyén marad, addig az AP a VP módosítójába mozog. A *sós* AP szabad bővítménye az AdvP kategóriájú *nagyon*, melyet az AP-re csatolunk. Mivel ebben a tag-

mondatban más összetevő nincs, az S az előző tagmondathoz hasonlóan ezúttal is VP-vel lesz egyenlő.

A negyedik tagmondatban szintén egy VP lesz a mondat külső burka, és ugyanez igaz az ötödikre is. A negyedik tagmondatban ismét egy különleges igealakot találunk: a múlt idejű feltételes módú formák az egyedüliek, melyek a magyarban analitikus módon épülnek fel. Mégis egy igei fejként kezeljük az ilyen formákat, hiszen nem választhatóak el egymástól:

(6a) *Nem hígíthatták volna fel.*

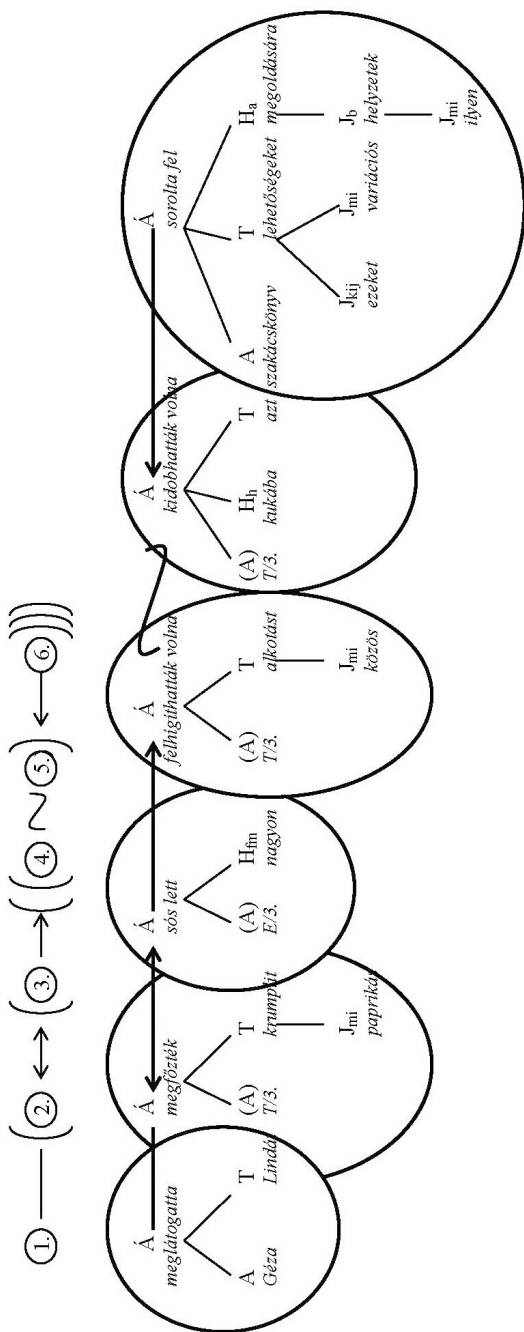
(6b) *"Péterék hígíthatták volna fel, nem Mariék.*

Ennek az igeének ugyancsak három vonzata van: *fel* igeekötője a VP módosítójába mozog; míg hangalakot nem öltő alanya (*pro_{ők}*) és a tárgyi vonzata kiinduló szerkezeti helyén marad V' alatt. A tárgyi vonzat (*a közös alkotást*) belső szerkezete teljesen megegyezik a fentebb tárgyalt *a paprikás krumplit* struktúrájával, így erre ezúttal nem is térünk ki.

Az ötödik tagmondatban ismét egy múlt idejű feltételes módú analitikusan felépülő igealakot (*dobhatták volna*) találunk, amit az imént tárgyalt módon egyetlen igei fejként kezelünk. Ennek az AdvP kategóriájú, VP módosítóba mozgó igeekötőn kívül három NP vonzata is van. Alanyát ezúttal is a hangalakot nem öltő *pro_{ők}* reprezentálja; végpont tematikus szerepű *a kukába* vonzatában egy N'-ra csatolt határozott névelői DetP-t találunk; míg tárgyi vonzata egy névmás (*azt*), így ennek belső szerkezetével nem foglalkozunk.

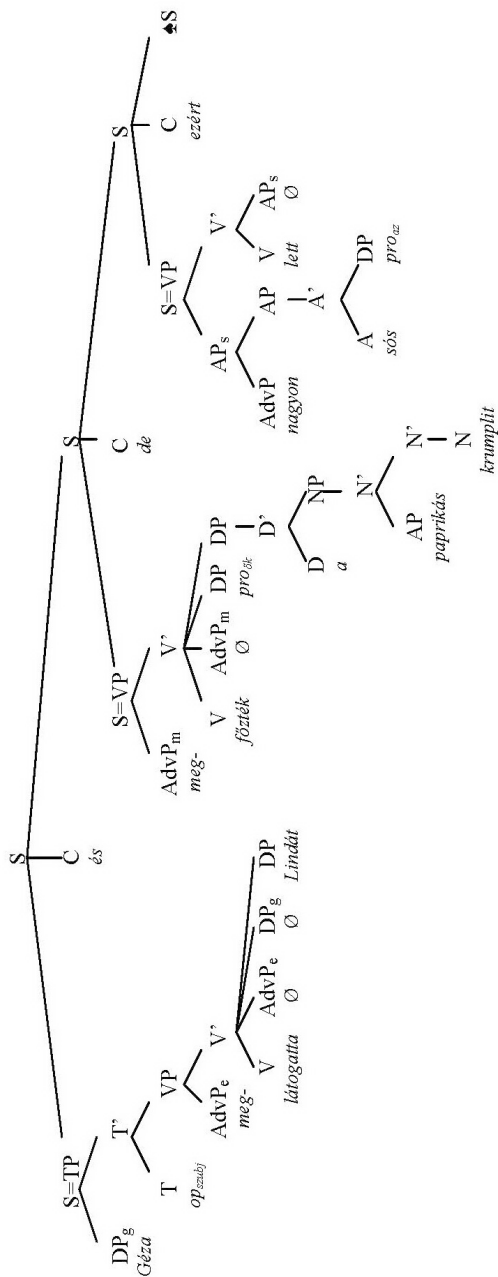
A hatodik tagmondat az eddigiekkel ellentétben bonyolultabb belső szerkezettel rendelkezik. Igéje a *sorolta*, melynek igeekötője, a *fel*, a mondatban kiépülő *Fókusz* miatt kiinduló szerkezeti helyén V' alatt marad. Szintén nem mozdul el erről a helyről az ige *-ra* ragos vonzata sem, melynek belső szerkezetében egy N' alatt születő, majd NP módosítójába mozgó rövid birtokost (*a helyzet*) találunk. A birtok egy igéből képzett főnév (*megoldására*), melynél az igeekötőt soha sem választjuk le, hiszen például nem jelenhet meg a főnév mögött (**oldására meg*). A már említett *Fókusz* burokba az ige tárgyi vonzata kerül azonosító-kirekesztő jelentéstöbblet-tartalma miatt; míg az alany (*a szakácskönyv*) *Topik*ba mozog, hiszen róla szól a mondat. Az S ezúttal ezzel a *Topikkal* lesz egyenlő. A tárgyi vonzaton belül három különböző kategóriájú triviális belső szerkezetű összetevőt találunk a *lehetőségeket* N'-ára csatolva: egy NP-t (*ezeket*), egy határozott névelői DetP-t, valamint egy AP-t (*variációs*).

Géza meglátogatta Lindát, és megőrizték a paprikás krumplit, de nagyon sós lett, ezért felhíghatták volna a közös alkotást, vagy kidobhatták volna a kukába azt, ugyanis a szakácskönyv ezeket a variációs lehetőségeket sorolta fel az ilyen helyzetek megoldására.

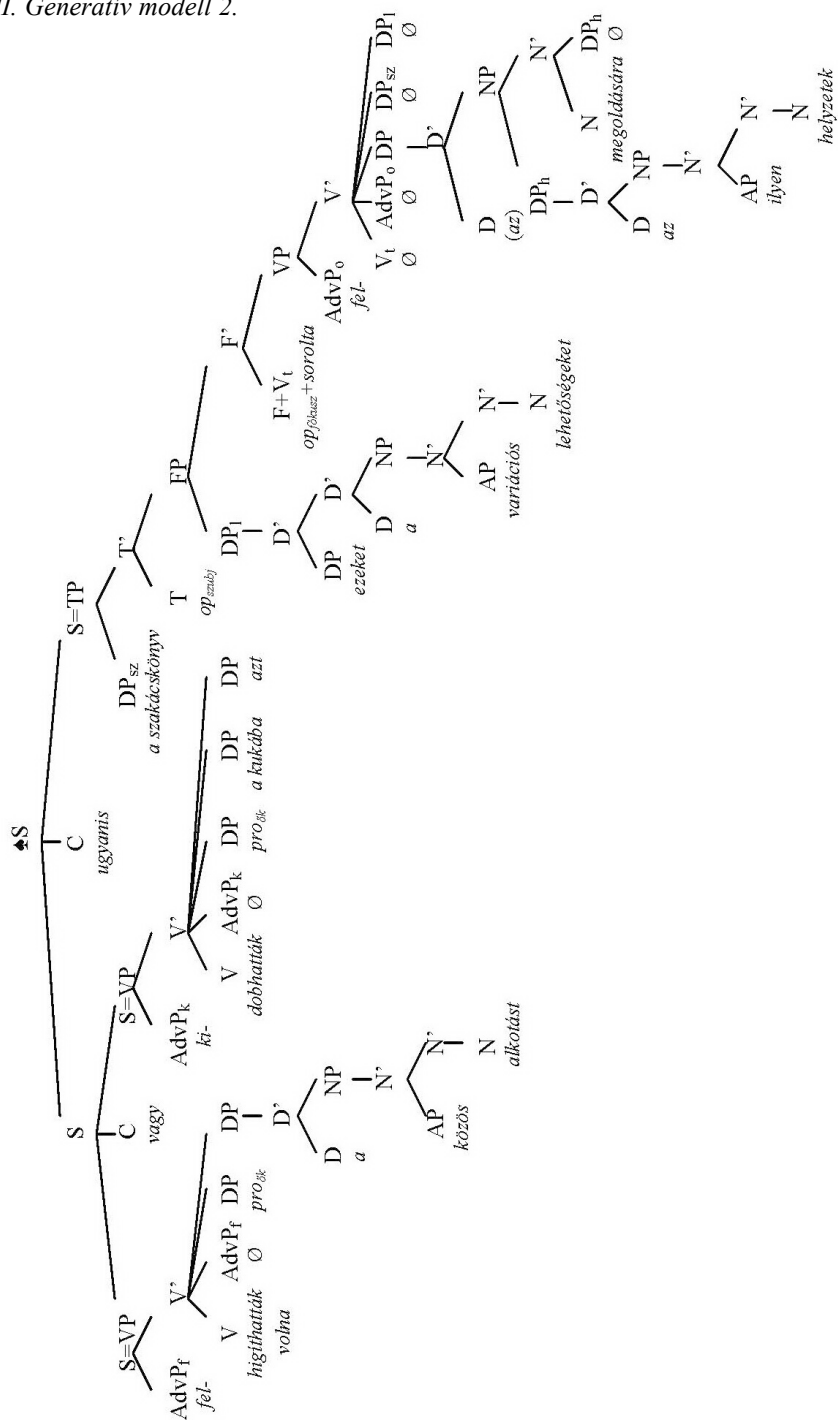

II. Generatív modell 1.

Géza meglátogatta Lindát, és megfőzték a paprikás krumplit, de nagyon sós lett, ezért felhíghatták volna a közös alkotást, vagy kidobhatták volna a kukába azt, ugyanis a szakácskönyv ezeket a variációs lehetőségeket sorolta fel az ilyen helyzetek megoldására.

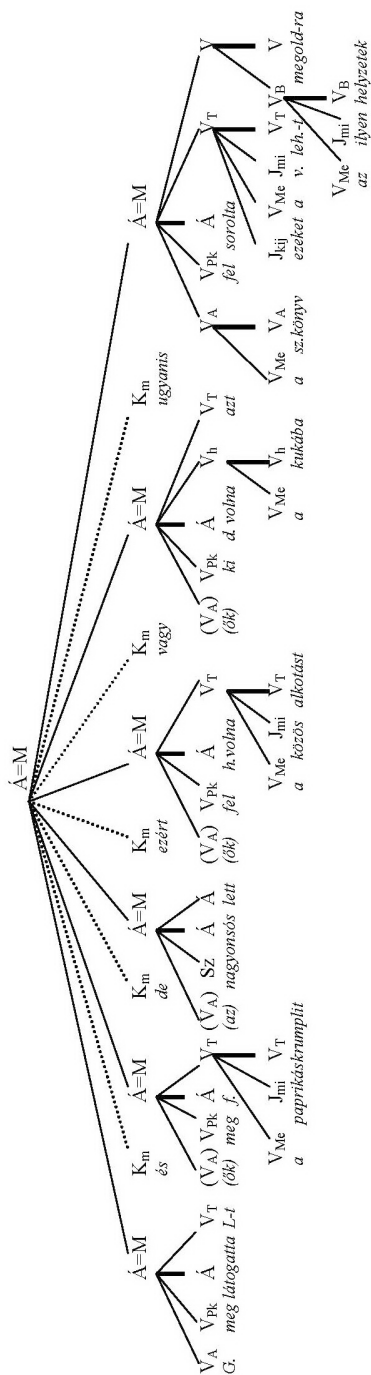

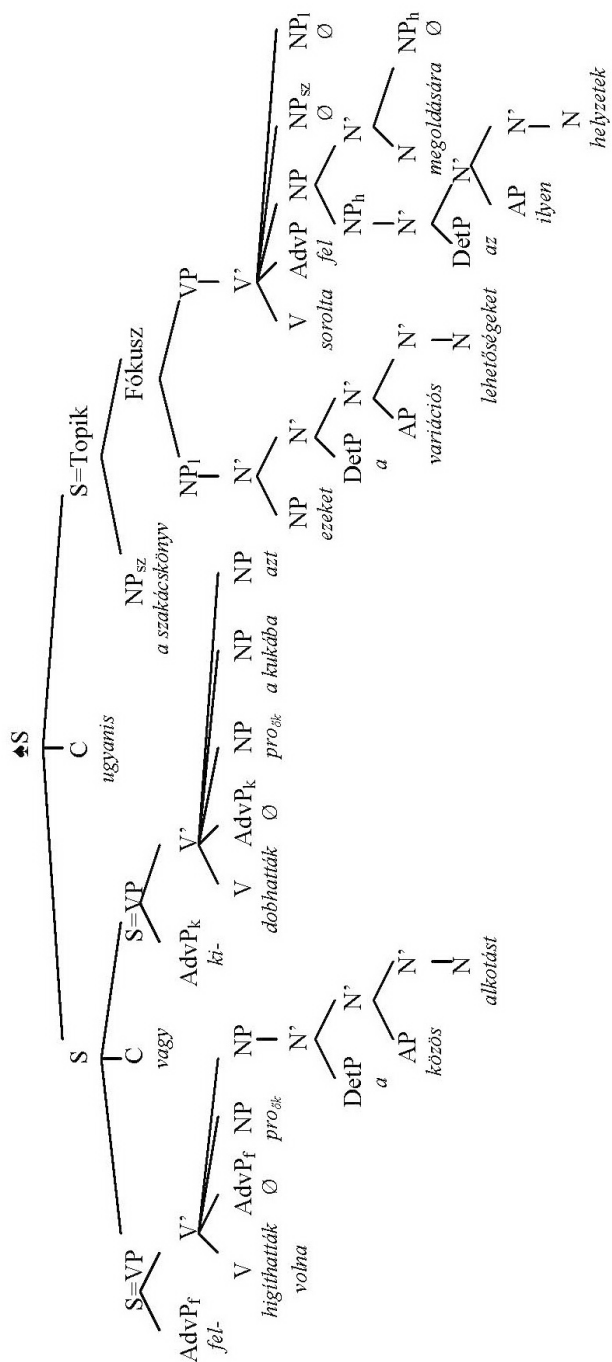
II. Generatív modell 2.

III. Általános iskolai modell

Géza meglátogatja Lindát, és (ők) megfőzték a paprikás krumplit, de (az) nagyon sós lett, ezért (ők) felhíghatták volna a közös alkotást, vagy (ők) kidobhatták volna a kukába azt, ugyanis a szakácskönyv felsorolta ezeket a variációs lehetőségeket az ilyen helyzetek megoldására.

12. FEJEZET

ALÁ- ÉS MELLÉRENDELÉS, EXTRÁKKAL

*Bár a tigris, a dzsungel szóvivője közölte:
az elefánt az egér; míg a medve a mókus
bal kislábujjára lépett rá; megerősítették azt,
hogy Cinci komolyabb következmények nélkül
megúsza az esetet, és Misi is.*

Az utolsó mondatunk többszörösen összetett mondat, amelyben szerepelnek az alárendelés eddig nem tárgyalt fajtái (*bár* kötőszavas) éppúgy, mint az úgynevezett ellipsis. Az értelmezőt is ebben a mondatban vizsgáljuk meg közelebbről.

I. HAGYOMÁNYOS MODELL

A 12. olyan összetett mondat, amely alá- és mellérendelő szerkezeteket is tartalmaz. A *bár* a MG szerint alárendelő kötőszó (474), méghozzá a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok közül a megengedő mellékmondatok tipikus bevezetője. A *hogy*-ot már nem kell bemutatni az olvasónak, a jól ismert *és* és a *míg* pedig szintén nem okoz meghökkenést: mellérendelő kötőszókkal van dolgunk.

Keressük meg a főmondatot! A *bár*-os és a *hogy*-os mondat a kötőszó miatt nem lehet főmondat, maradt tehát a 4. (ez igen egyszerű belső szerkezetű a maga *megerősítették* igéjével, mely egy általános alanyt és egy tárgyi utalószót vonz). Ehhez kapcsolódik az 1. megengedő mellékmondat, melynek a 2. és a 3. tárgyi mellékmondatai. Ha visszalapozunk az előző mondathoz, egy lényeges különbséget fedezhetünk fel a 2. és a 3. mondat és az eddig elemzett mellérendelések között. Nevezetesen azt, hogy a 2. mondat csonkának, hiányosnak tűnik, ennek ellenére pontosan tudjuk, hogy állítmánya és helyhatározója azonos a 3. tagmondatéval. Mi a teendő ilyenkor? Eljárhatnánk a 9. mondatban megismert módon, vagyis a 2. és 3. tagmondatot egyszerű mondatnak tekintve egy közös állítmányt vehetnénk fel. Csakhogy éppen ez a bökkenő! Nem akármilyen mondatrész „közös”, hanem éppen az állítmány! Helyesebb tehát, ha két különálló mondatot feltételezünk, amelyek közül az egyikből bizonyos mondatrészeket elíptálhatunk, törölhetünk. (MG, 533.). A törlésnek természetesen szabályai vannak, ilyen pl. a 2. és 3. mondat esetében a szintaktikai párhuzamosság: az állítmány mindkettőben egy alanyt, és egy birtokos- és minőségjelzővel ellátott helyhatározót vonz. Az elíptált összetevők ábrázolásáról a MG nem ad felvilágosítást, mivel nem elemzi az összetett mondatot alkotó tagmondatok belső szerkezetét. Így önkényesen úgy döntöttünk, a törölt mondatrészeket ebben az egy esetben mindenhol feltüntetjük zárójelben, így tudjuk teljesen világossá tenni az olvasó számára a mondatok felépítését.

Elliptálást találunk a 6. mondatban is, mely az 5. mondattal áll kapcsolatos mellérendelő viszonyban. Mind a két mondat a főmondat tárgyi alárendeltje. Itt azonban nem beszélhetünk párhuzamosságról (nem tudjuk pontosan, hogyan folytatódik a 6. mondat), ezért az ábrázolásban a generatív ágrajzok technikáját használjuk. (részletesebb magyarázatot lásd ott)

A belső szerkezetek itt sem bonyolultak, így csak egyetlen szerkezetre hívnánk fel az olvasó figyelmét, ez pedig a következő: *a tigris, a dzsungel szóvivője*. A hagyományos modellben értelmezőnek nevezik az értelmezett szó után álló, vele számban, személyben, viszonyragban/névutó tekintetében megegyező bővítményt. A fenti példa az azonosító értelmezők egyik fajtája, tagjai felcserélhetők egymással. Az iskolai nyelvtanokban az értelmező jelző, azonban a MG felhívja a figyelmet a szerkezet átmeneti jellegére: az értelmező ugyanazt a mondatrészi szerepet tölti be, mint az előtte álló szintagma (MG, 457.). Kezelésére nem ad példát, így az ágrajzon, az iskolai gyakorlathoz hasonlóan, jobb híján jelzőként szerepeltetjük.

II. GENERATÍV MODELL (EGYETEMI)

Alá- és mellérendeléseket egyaránt tartalmazó mondatunk szintén 6 tagmondatból áll. A tagmondatok viszonyának megállapítására használható teszt működését már bemutattuk, úgyhogy annak esetleges alkalmazását az olvasóra bízunk.

Az abszolút főmondat a negyedik tagmondat: tartalmaz utalószót, kötőszó nem tartozik hozzá, sem vonatkozó névmás, illetőleg határozószó. Az ige (*erősítették*) AdvP kategóriájú vonzata nyomot hagyva születési helyén a felszíni szerkezetben az aspektus jelölésére alkalmas VP-módosítóban áll. Az alany preferált értelmezésben általános vagy határozatlan jelentésű, ezért *pro_{arb}* látható az alanyi DP alatt. A magyarban az általános és a határozatlan alany T/3. alakú.

(1a) *Kihirdették az eredményt.*

(1b) *Megdicsérték Bundi a kutyaiskolában.*

(1c) *Bombát helyeztek el az iskolában.*

A VP-re csatolva, a *bár* kötőszóval kezdve ott látjuk annak a már említett alárendelés-típusnak a képviselőjét, amely a hagyományos mondatelemzésben mellérendelésnek számított, ellentétés megengedő jelentéstartalommal. Mondatunkban éppen arra a sorrendre látunk példát, amely igazolja a mellékmondat alárendelt voltát: vele kezdődik a mondat, élén a kötőszóval. E mellékmondat erősen különbözik azonban az eddigi alárendelésektől: a főmondatban sem utalószói, sem lexikális fejét nem találjuk, és az nem is lenne kitehető. (Ha az lenne, ágrajzunkon meg is jelenne.) Ebből az okból kapta a *független alárendelés* nevet. (Emlékezzünk vissza, hogy a kategoriális alárendelések mind valamilyen kategóriájú fejhez tartoznak, attól „függnek”.) A független alárendelt mondat tehát közvetlenül CP-ként kapcsolódik a főmondatához, mint látjuk, csatolással. A csatolást indokolja, hogy nem vonzat, az igének nincsen olyan igénye, hogy CP bővítményt kapjon. A CP módosítója itt is kitöltetlen, a C fejben ott látjuk a kötőszót, amely S típusú vonzatot tartalmaz a komplementumában.

Ez az S (mondatunk 1. tagmondata) a *közölte* igére épül. Semleges mondat, az alanyi vonzat, DP_i, a topik-módosítóban látható, a szubjektum jogán. (A topik a preferált értelmezés, de vegyük észre, hogy megfelelő hangsúlyozással a DP_i fókuszként is értelmezhető.) A DP kategóriájú alany maga is két DP-ből áll, de a szerkezet nem mellérendelő, nincsen köztük kötőszó és jelentéstartó értelmezésben nem is tehető ki közéjük. Mindkét DP ugyanarra az entitásra referál, csak más tulajdonságai révén ragadja meg azt: az első (*a tigris*) a fajtanevét adja meg, a másik (*a dzsungel szóvivője*) a társadalmi szerveződésben betöltött (egyik) szerepét. Értelmezős szerkezettel van dolgunk.

A kiinduló szerkezeti helyén látható tárgyi bővítményben a *pro* alakban jelen levő utalószóra egy *hogy* kötőszós mellékmondat csatolódik, azaz egy CP, amelynek fejében egy zárójelbe tett *hogy* kötőszó látható az ábrán. A kötőszó nem hangzik el, de elhangozhatna. A komplementumában álló S előtt egy ♣ szerepel, a mondat kifejtése a másik oldalon folytatódik. Itt látható, hogy két TP=S (a 2. és a 3. tagmondat) alkotja, köztük az *és* kötőszó áll. E két tagmondat azonos részeinek elhagyásakor a 9. mondat leírásában már említett **Iránymegszorítási Elv** (IE) klasszikus érvényesülését látjuk. Az elvet most bővebben ismertetjük. Mellérendelő tagmondatoknak az ígét is tartalmazó azonos mondatszakaszai elliptálhatóak (elhagyhatóak) a következő módon: a bal oldali tagmondatban akkor, ha a mondatszakasz jobb oldali ágon van, jobb oldali tagmondatban pedig akkor, ha bal oldali ágon. Az elv szimmetriája természetes emberi nyelvről lévén szó szinte gyanúsán „szögletes”. Ha a mögötte felsejlő tartalomra gondolunk, talán könnyebben elfogadjuk az elliptálási jelenségek magyarázatára: mindkét tagmondat esetében arról az ágról van szó, amelyik a másik tagmondathoz közel esik, a rövid távú memória számára így tehát kisebb a feladat az elliptált rész rekonstrukciójakor. Az elv „felhasználóbarát”.

A mi esetünkben a 2. tagmondatban az FP-módosítóban álló DP_u egy része még elhangzik, az FP csomópontot tehát még fel kell tüntetnünk, másként DP_u a levegőben lógna, nem lenne hova kapaszkodnia. A jobb oldali ágon található F' fölött azonban „elvágjuk” a szerkezetet, jelezve, hogy az itt következő rész ábrázolása csak a szemantikai reprezentációt tükrözi, hangalaki behelyettesítés nincs. Ugyanez a helyzet DP_u-n belül: az NP módosítóját kitöltő rövid birtokos (DP_o) még elhangzik, a vele szemben, szintén jobb oldali ágon levő N' esetében elvágjuk a fát. A helyzet ugyanaz, mint az F' esetében. Vegyük észre, hogy releváns tagmondataink (2. és 3.) párhuzamos szerkezetűek, ez szerepet játszik az ismertetett elliptálási mód alkalmazásában. A párhuzamos szerkezet azt jelenti, hogy a tagmondatok azonos pozíciókat – TP, FP stb. – tartalmaznak, és azokat azonos szintaktikai funkcióval rendelkező egységek töltik ki: (TP-módosítóban az alany, FP-módosítóban a tárgy.)

Térjünk vissza most a főmondatunkhoz (4. tagmondat)! A V' alatt álló tárgyi DP-re is egy *hogy* kötőszavas CP csatolódik. Ez esetben az utalószó és a kötőszó is hangalakot ölt a mondatban (egy kettőspont árán mindkettő elhagyható lenne). A C fej mellett álló S itt is két mellérendelő tagmondatra oszlik (5. és 6.) E két tagmondat szintén tartalmaz ígét is magába foglaló ismétlődő mondatszakaszt, amelyet most is elliptáltunk az egyik tagmondatban. Itt azonban nem követtük az iránymegszorítás elvét. Az elliptált rész – ez a bázis (azaz teljes) tagmondattól tudható – jobb oldali ágon helyezkedik el (T' és minden, ami alatta van), így az IE-nek megfelelő módon

a baloldali tagmondatban lehetne elliptálni (a körvonalas betűtípus itt is az elliptált részt jelzi):

(2) *Cinci **komolyabb következmények nélkül megúsza az esetet**, és Misi komolyabb következmények nélkül megúsza az esetet.*

Az olvasó bizonyára észrevette, hogy ez a változat egyszerűbb ábrázolással is megoldható lenne: nem kellene két tagmondat, hanem a TP-módosítóban lehetne két egymás mellé rendelt DP: *Cinci és Misi*. Mi lehet az oka, hogy nem ezt az egyszerűbb változatot használjuk minden esetben? Több ok is elképzelhető. Lehet, hogy a performanciában, a beszédben egyszerűen elfelejtjük az egyik DP mellett kimondani a másikat, azaz korrekciós lehetőségként alkalmazzuk a mondatunkban látható (az IE-t megsértő) elliptálási módot. Az is lehet azonban, hogy – bár ezt sem feltétlenül tudatosan tesszük – érzékeltetni akarjuk a két, majdnem megegyező tagmondat különbségét, különállóságát.

Mi történik tehát és hogyan ábrázoljuk ezt az ágrajzon? A jobb oldali tagmondatban nem levágjuk a hiányzó mondatszakaszt (VP), hanem egy kategóriájának megfelelő *pro*-t (*pro-Xⁿ*) – jelen esetben *pro-VP*-t – helyettesítünk be.) Ez annyit jelent, hogy itt egy VP-t kell értelmeznünk, a *pro-Xⁿ* tulajdonságaiból adódóan anaforikusan, azaz az előtte elhangzottak alapján kell összeszednünk az információt *pro-VP*-ről. (A másik, azaz az IE-t követő esetben a mondatszakasz egyszerű „kopírozása” történt, a szemantikában.) Az IE megsértésének ára az is, hogy a mondatok nem lesznek párhuzamos szerkezetűek: az 5. tagmondat alanya TP-módosítóban áll, a 6.-é QP-módosítóban.

Az IE érvényesülésével, valamint megsértésének lehetőségeivel és korlátaival a magyarban Bánréti Zoltán foglalkozott először. A problémakör érdekes, ezért az elmélyedni kívánó olvasóknak javasoljuk vagy Bánréti Zoltán írásának tanulmányozását (Kiefer, 1992), vagy a GGG vonatkozó fejezeteit. (Ez utóbbinak a jelölésrendszere megegyezik jelen kötetünkével.)

III. ÁLTALÁNOS ISKOLAI MODELL

A mellérendelés ebben a modellben cseppet sem bonyolult világából visszacsöppennünk az alárendelések közé. De ne gondoljuk, hogy nem találkozunk újabb megoldandó problémákkal.

Először is keressük csak meg a főmondatot! Ahogyan a hagyományos elemzőskor is már minden körülményt figyelembe véve megállapítottuk, a legnyúl farknyibb mondaté a vezető szerep: a 4. a főmondat.

Állítmánya az *erősítették*, ennek predikátumkiegészítője a *meg* egység. Az állítmány vonzatkerete: *megegyezik valaki valamit*. Mivel nem tudjuk, kik erősítették meg azt a bizonyos *azt*, (V_T), amiről a következő alárendelt mondat majd bővebb felvilágosítást nyújt, ezért alanyunkat a (*valakik*) zárójeles kifejezéssel jelöljük az ábrán.

Ehhez a mondatunkhoz járul a *bár*-ral bevezetett nagy alárendelt mellékmondat. *Bár*-ral még nem találkoztunk, de láthatjuk, hogy hasonlóan viselkedik, mint a *hogy*

-os mellékmondat. Egy nagy különbség azonban mégiscsak van, vajon észreveszi-e az olvasó?

(3a) *Juliska látta azt, hogy Jancsi evett a mézeskalácsból.*

(3b) *Juliska elővigyázatos maradt, bár Jancsi evett a mézeskalácsból.*

Eddigi alárendelt mondataink mindig a főmondat egy-egy bővítményéhez kapcsolódtak, mintegy részletesebben kifejtve azt. Mihez csatlakozik a *bár*-os mondat? Jól látja az olvasó, semmihez! Nem véletlen, hogy a hagyományos elemzés az alárendelés és a mellérendelés határsávjában kezeli az ilyen típusú tagmondatokat. Hogy mi az alárendelés mellett döntöttünk, azt az indokolja, hogy a *hogy*-gyal és a vonatkozó névmási kötőszókkal együtt a *bár* -os tagmondat is az összetett mondat élére mozgatható, míg a mellérendelő kötőszavas mellékmondatok nem. (3c)

(3c) *De/Bár Juliska nem evett a mézeskalácsból, Jancsi megkóstolta az édességet.

Bár-os mondatunk jele az $\dot{A}=MM_{ba}$. Benne a *közölte* az állítmány, a *tigris*, a *dzsungel szóvivője* pedig az alany. Értelmezős szerkezetéről beszélhetünk, ezt úgy ábrázoljuk, hogy a két egyenrangú, azonos mondatrészi szerepű egységet egy csomópont alatt egyesítjük. A szerkezetnek két alaptagja van, ezért nem alkalmazzuk a már megismert számozásos technikát. Látható, hogy távol áll tőlünk az értelmező jelzőként való kezelése, ezért döntöttünk az imént vázolt megoldás mellett. A modell többi részével összevetve szép hasonlóságokra mutat rá ez a kezelési mód. Az értelmező, mivel benne egyenrangúak a szerkezetet alkotó felek, rokonságba kerül mind a mellérendeléssel (amelytől egy kötőszó jelenléte különbözteti meg), mind a névszó-igei állítmánnyal.

A *közölte* állítmány vonzatszerkezete akkor van maradéktalanul kitöltve, ha engedünk az állítmány vágyainak, és egy tárgyat is feltételezünk a mondatban. Mivel nem jelenik meg, ezért zárójelben tüntetjük fel az egyébként minden nehézség nélkül akár ki is mondható mutató névmást.

Érdekesebb, hogy az ehhez csatlakozó alárendelés látszólag kötőszó nélkül lép be a mondatba. De hát mit ér az alárendelés alárendelő kötőszó nélkül?! –mondhatná a kedves olvasó, és igaza lenne. Gondoljunk csak bele: ő vezeti be a mondatot, nélküle csak a levegőben lógva árválkodna a mellérendelt tagmondat. Lássuk csak, milyen kötőszó lenne itt kimondható? Természetesen egy *hogy*. $\dot{A}=MM_{ho}$ szimbólumot használunk tehát, és az el nem hangzó *hogy* -ot zárójelbe tesszük.

A *hogy* -os mondat további érdekességeket rejt. Mert mi is itt az állítmány? Két, egymással mellérendelt tagmondat, ezért csatlakozik a K mellé az $\dot{A}=M$ szimbólum alatt két párhuzamosan szerkesztett mondat.

A hagyományos elemzésben már említettük az elliptálás jelenségét, ezért most csak annyit jegyzünk meg, hogy az ottaniaktól alapjaiban különbözik ezeknek az elliptált mondatoknak az elemzése. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy mivel a hagyományos nyelvelírás az ágrajz szintjén nem kezeli a jelenséget, a modell elveivel összhangban mi dolgoztuk ki ennek az elemzési technikáját. A mellérendelt tagmondatoknak itt, az általános iskolás modellben is mindegyike azonos szerkezetű.

Mindegyikben van egy névelős alany, egy igekötős ige, és egy birtokossal és minőségjelzővel ellátott helyhatározói vonzat. Mindegyiket semleges alakra hozva tudjuk ábrázolni, az igekötő az ige előtt foglal helyet. Csupán abban különböznek, hogy az egyik mondatban bizonyos összetevők nem hangzanak el. Próbáljuk csak ki, ezek valóban kimondhatóak, a szerkezet jól formált lenne, legfeljebb kicsit furcsának tűnik a felesleges ismétlés. A ki nem mondott összetevőket, de csak és kizárólag azokat – mint eddig is – zárójelbe tesszük.

A főmondatához a *bár* -os tagmondat mellett egy másik alárendelés is tartozik. Ha rápillantunk az ábrára, felfedezhetjük, hogy ennek a tárgyi vonzathoz kapcsolódó mondatnak pontosan úgy kezdődik az elemzése, mint a *bár*-os mondaton belül a tárgyi vonzathoz kapcsolódóé. Itt elhangzik az utalószó és a *hogy* kötőszó is, amihez ebben az esetben is egy elliptált szerkezeteket is tartalmazó mondatpár csatlakozik. Az ellipitálást a fenti esethez hasonlóan zárójelekkel jelezzük. Egy különbség mégis van: elhangzik egy *is* partikula a mondat végén, a két tagmondat eszerint nem teljesen szimmetrikus.

Már az 5. mondat elemzése kapcsán megjegyeztük, hogy az *is* -t tartalmazó mondatok nem semlegesek. Ugyanakkor most bárhogyan próbálkozunk is, nem tudjuk semleges alakra hozni a tagmondatunkat, az *is* elhagyásával ugyanis nem kapnánk jól formált szerkezetet. Vannak tehát olyan esetek, amikor semmilyen körülmények sem tudunk semleges szórendet kialakítani.

A problémát úgy oldjuk meg, hogy az *is* -t az utolsó tagmondat el nem hangzó igéjének bővítményeként felvesszük az ágrajzon, bár nem kap külön kategóriát.

Az ellipsisz lényegéhez közelebb vihet, ha a törlést feladatokkal gyakoroltatjuk.

Feladatok az ellipsisz témaköréből

Hány elemet törölhetünk a következő mondatból? Folytassuk a sort!

Vivi kivette a táskájából a lila ceruzát, Réka pedig kivette a táskájából a sárga ceruzát.

1. törlés: *Vivi kivette a táskájából a lila ceruzát, Réka pedig kivette a táskájából a sárgát.*

2. törlés: *Vivi kivette a táskájából a lila ceruzát, Réka pedig kivette a táskájából a sárgát.*

3. törlés:

Töröljünk a 2. tagmondatból annyi elemet, amennyit csak lehetséges!

Andris többszöri felszólításra nyitotta ki a tankönyvét, míg Peti egyszeri felszólításra nyitotta ki a munkafüzetét.

Kriszti mindig tudja a jó választ, és Niki is mindig tudja a jó választ.

Cintia a szünetekben Lillával nevetgél, Balázs pedig az órán Gergővel nevetgél.

Márk hozott egy kakaós csigát Sára húgának, Levente pedig hozott öt fahéjas csigát Zsófi húgának.

Szandra három mondatot írt le a füzetébe, Anna pedig négy mondatot írt le a könyvébe.

Törölhetünk-e az 1. tagmondatból? Próbáljuk ki a fenti mondatokkal!

IV. KÖZÉPISKOLAI MODELL

Tizenkettedik és egyben utolsó mondatunkkal az ellipszisek, vagyis az igehiányos szerkezetek kezelését illusztráljuk. Ebben a szósorban két esetben is hiányzik az ige. Elsőként *az elefánt az egér* mellékmondatban tapasztaljuk ezt a jelenséget: ezt a szósort a *bal kislábujjára lépett rá* résszel tudjuk hiánytalaná tenni. Másodszor a mondat végén ütközünk bele ilyen szerkezetbe: a *Misi is* részt az alábbi módon lehet kiegészíteni:

(4) *Misi is komolyabb következmények nélkül megúsza az esetet.*

Az egyetemi modell leírásánál kifejtettük, hogy itt két különböző szerkezettypusról van szó: az első esetben másolással tudjuk rekonstruálni a szósort; míg a másodiknál egy ún. anaforikus szerkezetről van szó, melynek kiegészítése ugyanúgy zajlik, ahogyan általában a névmási jellegű elemek keresik az előzményüket (erre utalnak az ilyen esetekben használt *pro-Xⁿ* elemek).

A most tárgyalásra kerülő középiskolai modellben azonban mindkét szerkezettypusnál ugyanazt az eljárást alkalmazzuk: a meg nem jelenő összetevő(k) helyére háromszög(ek)et írunk arra utalva, hogy az ott lévő egység(ek)nek van belső szerkezete, de ez számunkra ezúttal nem releváns. Nem szerettünk volna ugyanis olyan megoldást adni ezekre a szerkezetekre, amelyet egy későbbi oktatási szinten (az egyetemen) vissza kellene vonnunk. Ezért nem használhattuk sem a másolást, sem pedig az anaforikus elemeket. Úgy gondoltuk, a háromszög pontosan elégséges eszköz annak megmutatására, hogy az adott helyen hiányzik valami, és az érdeklődő diák később majd megtanulhatja, hogy miként lehet ezeket a hiányzó elemeket részleteiben kifejezni.

A mondatnak további érdekességei is vannak. Egyrészt található benne egy ún. független alárendelés (*bár a tigris, a dzsungel szóvivője közölte...*), melyet a hagyományos nyelvészetben az alá- és mellérendelő mondatok határsávjába sorolnak. Mi a középiskolások számára javasolt generatív modellben átvesszük az egyetemi elemzést: azaz alárendelésnek tekintjük ezeket a szósorokat arra hivatkozva, hogy csak az alárendelő kötőszók tudnak *csak* mondat élén megjelenni (ahogyan ez a *bár* kötőszóra is igaz), és az általuk bevezetett tagmondatokat alárendelő mondatoknak tekintjük.

Szintén érdekes a *tigris, a dzsungel szóvivője* értelmező szerkezet, melynek hovatartozása a hagyományos nyelvészet szerint szintén nem egyértelmű. Mi egy két NP-ként újraindított szerkezetet adunk meg ebben az esetben. Ez nagyon hasonlít a nem megszorító lexikális fejes alárendelésekhez (ahol CP áll az itteni második NP helyén), mely szintén additív információt közöl az adott NP-ről (*a tigris, a dzsungel szóvivője* vs. *a tigris, aki a dzsungel szóvivője*), csak az értelmező szerkezet a kategóriák azonossága révén ezeknél közelebb áll a mellérendelésekhez.

Az utolsó dolog, amit ki szeretnénk emelni, mielőtt rátérnénk a mondat tényleges elemzésének ismertetésére, a kettőspont szerepe a szósorban. A kettőspont jelenléte egyszerre teszi szükségtelemmé az utalószavas fejes alárendelésnél az *azt* utalószó, valamint a *hogy* kötőszó kitételét. Előbbit *pro_{azt}* lexikai elemmel reprezentáljuk (vö.

a 10. mondat ...*Géza megtudta, hogy...* szerkezetével), utóbbinál egy fonológiai törésre hivatkozunk: (*hogy*).

Mindezek után térjünk rá az egyes tagmondatok belső szerkezetére. A mondat főmondata a *megegyesítették azt* egység. Ez az *erősítették* igei fej köré épül, melynek a VP módosítóba mozgó igeekötőn kívül két NP kategóriájú vonzata van: az alany, mely általános lévén ebben a mondatban nem ölt hangalakot, ezt reprezentálja a *pro_{ali}*; valamint a tárgy, melynek igen komplex belső szerkezete van, hiszen esetében egy utalószavas fejes alárendelő szerkezetről van szó (*azt, hogy Cinci...*).

Mielőtt azonban erre rátérnénk, lássuk, milyen összetevők találhatók még a főmondatban. Mindössze egyet találunk: a már említett független alárendelést, melyet CP-ként a mondat élére, azaz S-re csatolunk. Ezen független CP fejében találjuk a *bár* kötőszót, ennek komplementumában pedig egy mondat (S) tűnik fel. Ez a mondat a *közölte* ige köré épül, melynek két NP vonzata van. Alanya a mondat természetes szubjektumaként *Topik*ba mozog, míg a tárgyi vonzat kiinduló szerkezeti helyén marad. Az alany, mint említettük, egy értelmező szerkezet, azaz egy két NP-ből álló konstrukció, melyek közül a második egy birtokos szerkezet: az a *dzsungel* NP a *szóvivője* birtokosaként születik annak N'-a alatt, majd onnan mozog annak módosítójába.

A tárgyi vonzat egy alárendelést tartalmazó szerkezet. Utalószava nem mondódik ki, ezt fejezi ki az itt látható *pro_{azt}*. Erre az NP-re van csatolva az alárendelő CP, melynek fejében találjuk a már említett hangalakot nem öltő *hogy* kötőszót. Ennek komplementumában szintén egy mondatot találunk.

Ez a mondat tartalmazza azt a másolással rekonstruálható ellipszist, amelyről ennek a résznek az elején már szót ejtettünk. A bázis-tagmondat, vagyis az, amelynek alapján a hiánypótlást elvégezzük, a második az *és* kötőszóval koordinált két tagmondat közül. Igéje a *lépett*, melynek az igeekötőn kívül két NP vonzata van: a *Topik*ba mozgó alany (*a medve*); valamint az, amire ez az illető rálépett (*a mókus bal kislábujjára*). Ez az utóbbi összetevő *Fókusz*ba kerül, így az igeekötő a helyén marad, hogy ne akadályozza a *Fókusz*ban álló összetevőnek és az igei fejnek a szomszédosságát. Ezen vonzat belsejében egy a *kislábujjára* N'-a alatt születő, majd annak NP módosítójába mozgó rövid birtokost (*a mókus*), valamint egy N'-ra csatolt AP-t (*bal*) találunk.

Mint említettük, a most kifejtett tagmondat egy koordinált szerkezet második tagja. A mellérendelés első tagmondata erősen hiányos, melyet a vele párhuzamos szerkezetű második tagmondat alapján tudunk rekonstruálni. Ebben a tagmondatban is van tehát egy alany (*az elefánt*), mely *Topik*ban áll, és egy olyan összetevő, mely *Fókusz*ba kerül. Ezen *fókuszált* összetevőnek azonban vége szakad a rövid birtokos (*az egér*) után: ezt jelöli az N' alatt látható háromszög, mely alatt olvasható, mit is helyettesítünk be ide a bázis tagmondat alapján (*bal kislábujjára*). Hiányzik továbbá a teljes VP (*lépett rá*) is: ezt szintén háromszöggel jelöljük.

Mivel pedig semelyik elmozgó összetevőnek nem tudunk rámutatni a nyomára, hiszen azok mind a hiányzó összetevőkben helyezkednek el, így a mozgítás végpontjában álló elemeknek sincs indexük, hiszen nincs mivel összeindexelni őket.

Mindezek után térjünk vissza a főmondathoz, azon belül is az *erősítették* ige tárgyi vonzatához. Ez egy utalószavas alárendelést tartalmaz: az NP kategóriájú utalószóra (*azt*) egy CP csatolódik jobbról, melynek fejében ismét a *hogy* kötőszót találjuk. A *hogy* komplementumában a megszokott módon ezúttal is egy mondat jelenik meg.

Ez a mondat ismét tartalmaz egy mellérendelést, melyben ezúttal egy anaforikus szerkezet is felbukkan. Az első tagmondat igéje az *úszta*, melynek a VP módosítóba mozgó igeekötőn kívül két NP kategóriájú vonzata van: a *Topik*ba mozgó alany (*Cinci*); valamint a kiinduló szerkezeti helyén maradó tárgy (*az esetet*).

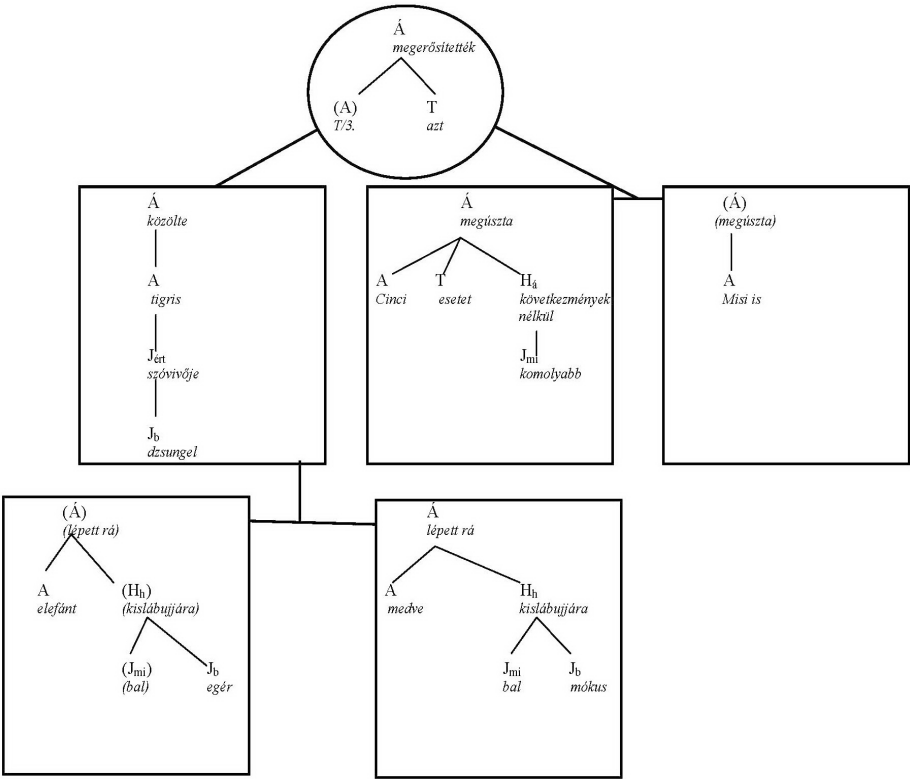
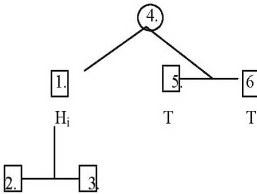
A VP-re egy AdvP kategóriájú szabad határozó is csatolódik. Ennek feje a *nélkül* névutó, mely egyetlen NP vonzatát a módosítójába emeli.

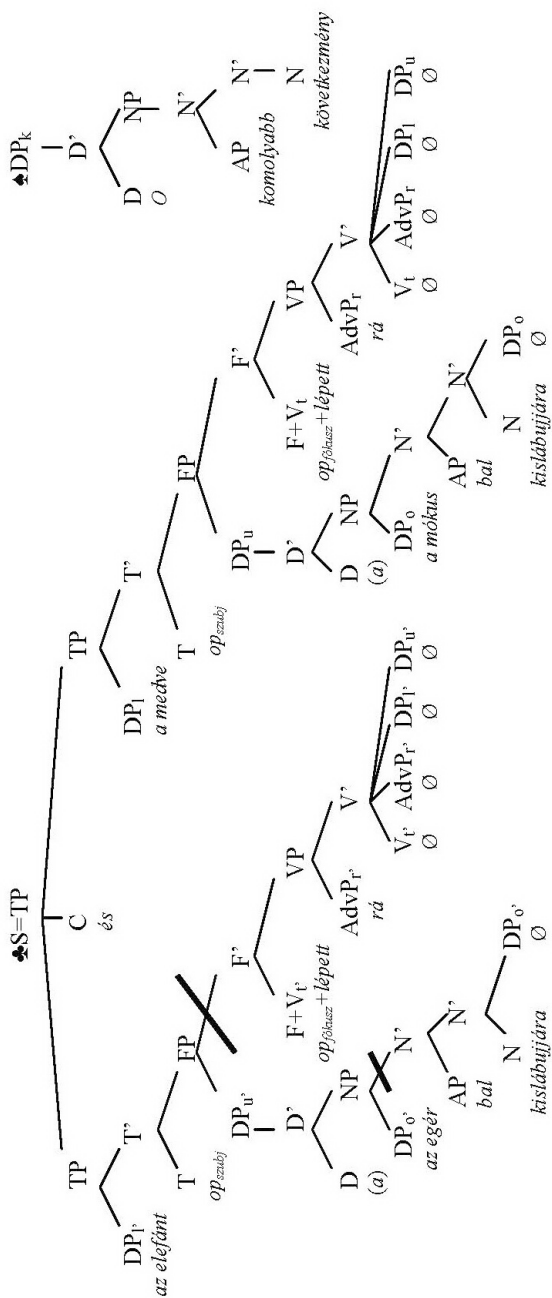
A mellérendelés második tagja egy *Kvantor*ban álló összetevővel kezdődik, hiszen abban egy *is* is szerepel (*Misi is*). Ezt a kategória nélküli elemet a teljes frázisra, azaz jelen esetben NP-re csatoljuk.

Ennek komplementumában egy olyan VP áll, mely nincs kimondva – erre utal az itt megjelenő háromszög. Arra, hogy ezt a hiányt nem másolással rekonstruáljuk, hanem olyan módon, ahogyan a névmások keresik az előzményüket, véleményünk szerint a középiskolában még nem kell kitérni – az elemzések szintjén legalábbis semmiképpen sem. Mivel pedig a VP belső szerkezetét nem fejtjük ki, a mondat élén *Kvantor*ban megjelenő NP-n sem látunk indexet, hiszen nincs meg a nyoma, mellyel össze lenne indexelve.

I. Hagyományos modell

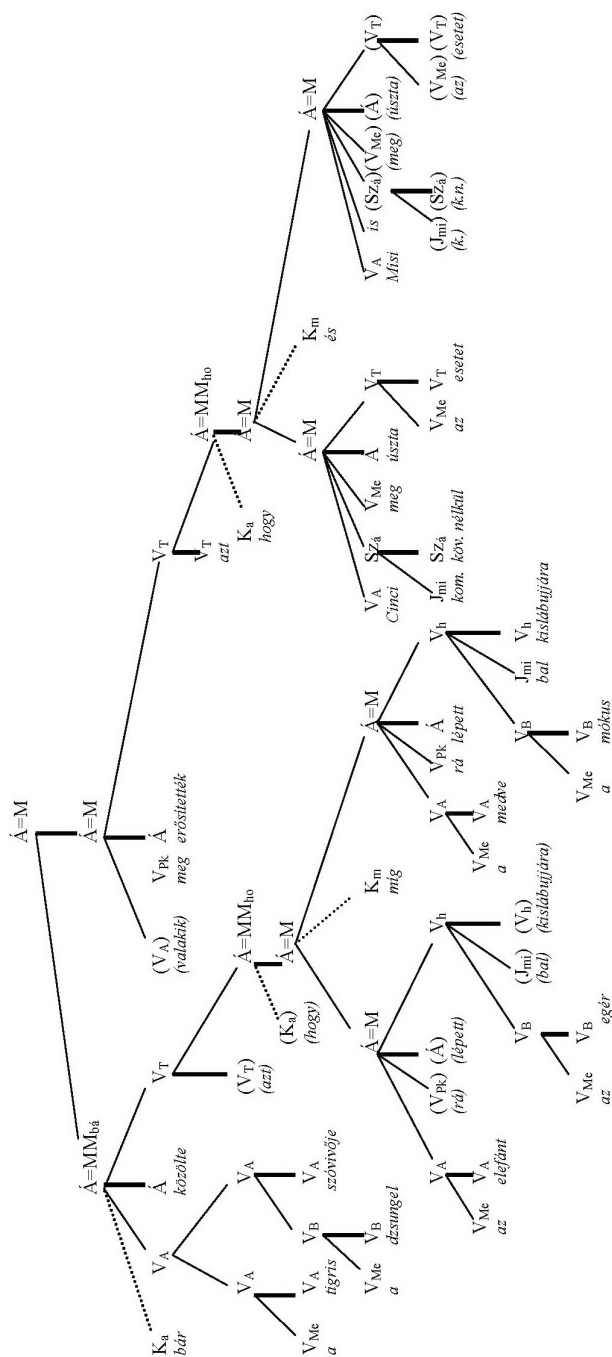
Bár a tigris, a dzsungel szóvivője közölte: az elefánt az egér, míg a medve a mókus bal kislábujjára lépett rá: megerősítették azt,
hogy Cinci komolyabb következmények nélkül megúszta az esetet, és Misi is.

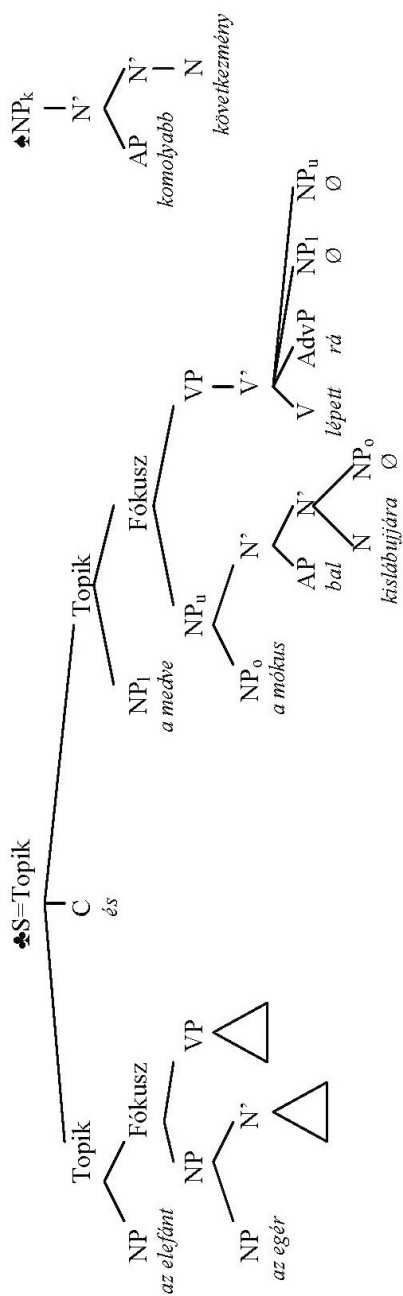

III. Általános iskolai modell

Bár a tigris, a dzsungel szónívője közölte (azt, hogy): az elefánt (rálépett) az egér (bal kislábujára), míg a medve rálépett a mókus bal kislábujára; (valakik) megerősítették azt, hogy Cinci komolyabb következmények nélkül megsúzta az esetet, és Misi is (komolyabb következmények nélkül) megsúzta az esetet).

[illegible]

13. FEJEZET ZÁRSZÓ HELYETT

*Az út örökké megy tovább,
szirtek fölött és fák alatt,
nap nem járta barlangon át,
fürge folyó mentén halad,
halad havon, mit tél szitált,
virágok közt a nyári réten,
pázsiton át és kövön át,
holdsütötte hegyek tövében.*

*Az út örökre megy tovább,
felhők alatt és hold alatt,
de bármilyen messze tért, a láb
végül hazafelé halad.
S a szem, mely lángot és csatát
látott kőtermek mélyiben,
a régi ismert mezőkön át
füvön, fán, dombon elpihen.*

Ezzel a Tolkien-szöveggel búcsúzunk az olvasótól. De mivel nem szeretnénk véglegesen elbúcsúzni, a következőt találtuk ki: e mondatokhoz nem mellékelünk sem leírást, sem ágrajzot. Ha kedve támadt olvasóinknak a mondatelemzéshez, javasoljuk e vers mondatainak bármelyikét elemzésre. Örülnénk, ha az ágrajzos, szöveges vagy bármiféle elemzésüket elküldenénk címünkre, és kialakulna egy diskurzus a mondatelemzésről. Ha erre igény mutatkozik, egy platformot szeretnénk működtetni, ahol nem csupán mondatelemzésekről, de a nyelv és a nyelvtantanítás, az anyanyelvi nevelés körül felmerült, felvetett kérdésekhez lehetne hozzászólni. Szívesen közkinccsé tesszük a tudást, amelyre szert tettünk és épülésünkre szolgálna, ha kiegészíthetnénk azt másfajta – gyakorlatiasabb vagy éppen elméletibb – tudásokkal.

JEGYZET

- 1 A *csomópontok*, amelyeket említettünk, nem mindig ágaznak el, erről hamarosan lesz szó. A *szintaktikai funkciókkal* kapcsolatban ne aggódjunk: nyelvtanunkban van számukra hely, hiszen szerepük a nyelv működésében jelentős, de a mondatban más módon tartalmazza a róluk való tudást. A későbbiekben lesz szó róluk.
- 2 A leírás körbeforgónak tűnhet, de valójában nem az. Minden viszonyt jelölő szó esetében ugyanez a helyzet: szomszéd az, akinek van szomszédja, férj az, akinek van felesége, feleség az, akinek van férje.
- 3 A \emptyset szimbólum itt még nem mond semmit, a teljesség miatt írtuk a névelők közé, és ezzel előre is utalunk arra, hogy találkozni fogunk vele a későbbiekben. Magyarázata most még korai lenne, de azt sem szeretnénk, ha felsorolásunkat utólag kéne kiegészíteni. Már most felhívjuk a figyelmet arra, hogy a \emptyset megjelenésével párhuzamosan a határozatlan névelőként ismert *egy* eltűnt a rendszerből.
- 4 Idézi Komlósy (1992)
- 5 (Ezt az úgynevezett **projekciós elv** is megköveteli: szóltunk már róla, hogy a szótárban a régensek vonzataikra való utalással együtt vannak tárolva. Ha kivesszük a szótárból és a mondatba helyezzük őket, hozzák magukkal vonzatkívánalmaikat is. (Kiefer 1992)
- 6 A jelentésen alapuló definíció ingoványos talajra viszi a kutatót és a tanulót. Gyakori, hogy az elnevezés nem mutat meg semmit a mondatrész grammatikai viselkedéséből (pl. a *helyhatározó* terminus), máskor nem férnek bele a nyelvi jelenségek a kategóriákba: pl. *sajnos, valószínűleg, természetesen*. (Ezek az elemek a hagyományos elemzéseinkben szervetlen mondatrészek), végül pedig a valóság feldarabolásának nem lehet gátat vetni: lehetne definiálni tempóhatározót is (*lassan, gyorsan, szélsébesen*), az állapothatározók között kedélyhatározót (*örömmel, vidáman, búskomoran, bánatosan stb.*) Részletezőbb felosztások is elképzelhetők lennének, pl. a helyhatározói jelentésű mondatrészeket az irányhármasság alapján is megkülönböztethetnénk (hováhatározó, holhatározó).
- 7 Ennek előnye, hogy a diáknak az egyetemre kerülve nem kell új szimbólumokat megtanulnia, és csak kis mértékben kell módosítania a korábban megismert rendszeren. Az is a nemzetközileg használt jelölések megtartása mellett szólt, hogy az angol alapján ezek könnyen megtanulhatók (és ezt a nyelvet az iskolákban ma már a legtöbben tanulják), és a tanuló így egy olyan terminológiával ismerkedhet meg, melyet az egész világon mindenféle nyelv leírásában alkalmaznak. A nyelvek közötti azonosságok így módon jobban kioldozódnak, és a tanuló, ha egy számára ismeretlen nyelv ilyen keretben készült leírásával találkozik, a szimbólumok azonossága alapján sok mindent megérthet az adott nyelv működéséről.
- 8 A vonatkozó névmás számára kiépülő csomópont elnevezése.
- 9 És minden más esetben is.
- 10 Ha a birtokos –nAk ragos, akkor természetesen az egyetemi modell kapcsán mondottakkal összhangban maradhat kiinduló szerkezeti helyén is az N' alatt: pl. *Olvastam a könyvét Olgának*.
- 11 Ugyanez az érvelés mondható el a névutók hasonló hangalakot nem öltő vonzatának esetében: például a *szerinted* névutó mellett is *pro_{te}* alakot tüntetünk fel *pro_{neked}* helyett a *te szerinted* hangalaki realizálásra hivatkozva (vö. még a 3. mondat kapcsán mondottakkal).
- 12 A mellérendelő szerkezetek tulajdonságai iránt mélyebben érdeklődő olvasót Bánréti (1992)-höz utaljuk.
- 13 Csak azokban az esetekben jelenik meg egyeztető toldalék a névutós szerkezetekben, ha a megfelelő vonzat személyes névmás: pl. *ő alatta* vs. *Péter alatt*.
- 14 A mondatba a szavak a generatív grammatikában is egy szótár vagy lexikon nevű modulból kerülnek, de ennek a modulnak a tartalma gazdagabb mint a hagyományos szótáré (Komlósy 1992).
- 15 Az *operátor* kifejezést a logika terminológiájából vettük át: az operátorok egy utánuk következő mondatzakaszon érvényesítik jelentésmódosító szerepüket. Ezzel a mondatzakasszal **vezérlési** viszonyban állnak. (Vezérlés: egy csomópont vezérli testvéreit és annak leszármazottait. (Alberti 2006)
- 16 Többes szám harmadik személyben is eltűnhet a létege, hiszen a harmadik személyt zéró morféma jelöli, a többes szám megjelenítésére pedig a névszó is képes: pl. *Andrásék képesek könyvet írni*.

- 17 Legalábbis minden tagolt mondatban van ige, a tagolatlan mondatok szerkezetéről lásd a 8. mondat kapcsán mondottakat.
- 18 Például ha rövid birtokos tölti ki az NP módosítóját, nem csatolhatunk utána az N'-ra határozott névelői DetP-t (pl. **Péter a könyve*); a mutató névmási determináns meg kell, hogy előzze a határozott névelőt (*ezzel a ceruzával* vs. **a ezzel ceruzával*);, a számnévi determináns általában, a határozott névelői kötelezően megelőzi a jelzői AP-ket (pl. *a szép lány* vs. **szép a lány* – jelzői értelemben, *két szép kutya* vs. **szép két kutya*). Mint ahogyan azt már említettük, a túlgenerálást elfogadható árnak tartjuk az egyszerűbb szerkezetért cserében, hiszen a középiskolában amúgy is csak grammatikus szósorokhoz kívánunk ágrajzot rendelni a nyelv működési sajátosságainak feltárása érdekében, nem pedig agrammatikus szósorok kizárására akarjuk a szabályrendszerünket felhasználni.
- 19 Ezt az információt jeleníti meg a hagyományos nyelvészet az ágrajzain.
- 20 Hogy miért is? A hagyományos modellnek nem célja a szórendről számot adni. A generatív elemzésben, ahol a szórendnek is kiemelt szerepe van, előkerül ez a probléma.)
- 21 Ennek oka az, hogy egy elmozdított összetevőnek *vezérelnie* kell a nyomát. (Alberti 2006)
- 22 Amint arról korábban már szóltunk, a középiskolai modellben minden főnév NP kategóriájú.
- 23 A kell ige másik jelentésében teljes ragozási paradigmával rendelkezik: *Kellek én itt? Ehhez te is kellesz* stb.
- 24 A konverzió az angolban igen elterjedt és produktív képzési mód *cook* 'főz' > *cook* 'szakács' (Martsa 2009). A magyarban konverzációnak tekinthetjük azt a gyakori képzéstípust, amelyet a *ken*: ige viselkedésével szoktak szemléltetni: *ken* (*vajat kenyérre*) > *ken* (*kenyeret, vajjal*) (Alberti 2009)
- 25 Az igéből képzett igék esetében gyakori a vonzatszám változása a képzés során. A műveltető képzés növeli a vonzatszámot: *ír x y-t, írat x y-nal z-t*. A visszaható képzés éppen ellenkezően, csökkenti a vonzatok számát: *mos x y-t, mosakodik: x*.
- 26 *KTopikot* a hetedik mondat tartalmaz.
- 27 AP-n belüli *Fókusz*hoz lásd a hatodik mondatot.
- 28 Lehetséges olyan több kérdőszót tartalmazó mondat is, amelyben egy kérdőszó az ige előtt áll, egy másik, vagy esetleg több ilyen összetevő pedig a mondat végén foglal helyet: pl. *Ki ölt meg kit-mikor?*. Ezzel a kérdéssel, mely ún. tükörfókuszos konstrukció, egyetlen gyilkosság több körülményére egyszerre kérdezzük rá. A hatodik mondatban szereplő struktúra gyakoribb, ezért szerepel ilyen konstrukció a gyűjteményben.
- 29 Lásd még a második mondat hasonló magyarázatát.
- 30 Ugyanez történik akkor is, ha egy *Topikot* és egy *Kvantort* koordinálunk: VP-t kapunk. Például: *Rita* [_{Topik} Rezsőt [_{VP} nagyon szereti]] és [_{Kvantor} Pétert is [_{VP} kedveli]].
- 31 A *vigye* látszólag felszólító módú ige, de vegyük észre, hogy ha valódi felszólító módról lenne szó, az az ige és igekötő fordított szórendjével járna (*Vigye el az ördög!*). Itt egyenes a szórend és felszólító a morfológia: a magyarban. ezt az esetet hívjuk coniunctivusnak. Nem véletlen: mellékmondatokban fordul elő jórészt. (Bövebben: Alberti-Medve 2002)
- 32 Lásd a harmadik mondatot.

- Alberti Gábor – Medve Anna (2002a): *Generatív grammatikai gyakorlókönyv. I. Szabályok és magyarázatok*. Budapest – Janus/Books. Második kiadás. Gondolat, 2005 (GGG).
- Alberti Gábor – Medve Anna (2002b): *Generatív grammatikai gyakorlókönyv. II. Ágrajzok*. Budapest, Janus/Books. Második kiadás: Gondolat, 2005.
- Alberti Gábor (2006): *Generatív grammatikai gyakorlókönyv. III. A háttérelmélet*. HEFOP Bölcsész Konzorcium. <http://mek.niif.hu/04800/04892/04892.pdf>
- Alberti Gábor (2009): A szóképzéssel együttjáró vonzatszerkezet-változások egy polaritásérzékeny rendszere. Fancsaly Éva (szerk.): *Tanár és tanítvány*. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére (2002–2007), Studia Linguistica, Dialóg Campus, Budapest – Pécs
- B. Nagy Ágnes (2005): A generatív grammatikai az anyanyelvi nevelésben. In B. Nagy Ágnes – Szépe György (szerk.): Anyanyelvi nevelési tanulmányok, I. Pécs, *Iskolakultúra*, 37–69.
- Bánréti Zoltán (1992): A mellérendelés. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 715–796.
- Bánréti Zoltán (1997): *Nyelvtan és kommunikáció II*. Szövegtan, nyelvelmélet, generatív mondattan. Nodus kiadó, Veszprém.
- Csapó Benő (2003): A tudás és a kompetenciák. In Monostori Anikó (szerk.): *A tanulás fejlesztése*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet, 65–74.
- Deme László (1971): *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Farkas Judit – Medve Anna – Nagy Ágnes (2007): Az egyszerű mondat szerkezete. In Alberti Gábor – Fóris Ágota szerk.: *A mai magyar formális nyelvtudomány műhelyei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- É. Kiss Katalin (1998): Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó, 15–184.
- Honti Mária – Jobbágyiné András Katalin (2000): *Magyar nyelv, II*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Keszler Borbála szerk. (2000): *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 367–554. (MG).
- Kiefer Ferenc szerk. (2000): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Komlósy András (1992): Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.) (2006): *Uralisztika. Uráli nyelvészet*. Budapest, Bölcsész Konzorcium. <http://mek.niif.hu/04800/04868/04868.pdf> (2009. 08. 21.)
- Laczkó Krisztina (2009): Az alany és az állítmány viszonyáról: hozzárendelés vagy alárendelés? *Magyar Nyelvőr*, 125. évfolyam, 4. szám. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1254/125402.htm> (2009.08.20.)
- Martsa Sándor (2009): Konverzió az angol szóképzésben In Frank Tibor – Károly Krisztina szerk.: *Anglisztika és amerikanisztika*. Budapest, Tinta Kiadó.
- P. Lakatos Ilona (szerk.) (2006): *Grammatikai gyakorlókönyv mintaelemzésekkel és feladatokkal*. Budapest, Bölcsész Konzorcium. <http://mek.oszk.hu/04800/04891/04891.pdf> (2009. 08.21.)
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor (1992): A főnévi csoport szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 179–298.

